

Ը Պ Գ Ը Ց Ի ն Մ Ը Տ Ե ն Ը Գ Ը Բ Ը ն

Ն Ե

Տ Ա Ղ Ա Ս Ա Ց Ն Ե Ր

Ե Ի

Տ Ա Ղ Ե Ր

Գ Ր Ե Յ

Հ. Ն Ե Ր Ս Է Ս Վ. Ա Վ Ի Ն Ե Ա Ն

Ի Դ Ի Թ Ի Ի Ի Ն Ի Ն Ի Ն

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Ի Դ Ի Թ Ի Ի Ի Ն Ի Ն Ի Ն

1968

891.99.092

Ա-38

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԵԴԻՐԸ
ՀԱՏՈՐ ՄԵ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 205

DICHTER
UND
IHRE GEDICHTE

VON

P. NERSES AKINIAN

MITGLIED DER MECHITHARISTEN-CONGREGATION

WIEN

MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1964

ՏԱՂԱՍԱՑՆԵՐ ԵՒ ՏԱՂԵՐ

ԳՐԵՑ

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1968

11.04.2013

1270-99

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

«Տաղատացներ եւ Տաղեր» վերնագրով հանգուցեալ Մեծ Հեղինակը նկատի ունի այնպիսի մատենագիրներ, որոնց մասին Հայ Մատենադրու րեան մէջ հազիւ յիշատակուր թիւններ կան :

Ինչպէս «Բովանդակութեան Յանկէն» կր տեսնուի այդ հեղինակներու կեանքն ու գործունէութիւնը իրենց երկերով լոյս տեսած են նախապէս «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ, զանազան տարիներու քննարկին : Այժմ այս հատորին մէջ ի մի մովստեղով այդ մատենադրական ուսումնասիրութիւնները ժամանակագրական կարգով, կը ներկայացնենք ընթերցող հասարակութեան :

Վիեննա 12 Մարտ, 1968

ՀՐԱՏԱՐԱՆԻԶ

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ա. Կերպէս Շնորհալի	1
Դավէսա Սարբ Ասատուածածնին, Հանդէս Ամսօրեայ, 1947 (ԿԱ), էջ 46—49	7
Բ. Վարդան Վ. Բարձրբերդցի (Կիլիկեցի)	9
Վարդան Վարդապետի Բարձրբերդցւոյ Կիլի- կեցւոյ բան, Անդ, 1946 (Կ), էջ 95—118	35
Գ. Թորոս Մշեցի, Անդ, 1947 (ԿԱ), էջ 50—57	41
Դ. Մաղաթիա Դերջանեցի, Անդ, 1947 (ԿԱ), էջ 574—588	57
Յիշատակարան—Ինքնակենսոյ բնութիւն	70
Դավութիւն Գրիգոր Վարդապետի Մշեցւոյ, ի Մաղաթիա իւր աշակերտէ աստղեալ	73
1531ի Մանկածաղաթ հայկական դատաներու մէջ և Մաղաթիա Դերջանեցի, Անդ, 1952 (ԿԶ), էջ 588—595	85
Ոգր ի վեպ մանկանց ու զերի տարան ի քաղաքն Սամբուլ	93
Ե. Թուղէս Վ. Կողանիացի, Թախաթեցի և Թա- ղէս Երէց Սերտոտացի տաղասացներ, Անդ, 1953 (ԿԷ), էջ 53—65, 66—71	101
Թուղէս Վ. Կողանիացի (Թախաթեցի), աշա- կերտ Մաղաթիա Վ. Դերջանեցւոյ տաղասաց (ԺԶ. Դար)	101
Անձինք	119
Զ. Սողազայ Երէց Ստանցի, Անդ, 1953 (ԿԷ), էջ 191—195	131
Մեղեղի Յնեղեան	135
Տաղ Յնեղեան Ստանցի Երէցու	137

Է. Բարսեղ Վ. Առանցքի կոչումը Վարդապետի . (1591—1608), <i>Անդ</i> , 1951 (46), էջ 516—520	141
Ը. Սակփանու Ջրք Ջուղայեցի, գրիչ և ստղատայ բաժանայ (1603), <i>Անդ</i> , 1947 (41), էջ 112—123	151
Թ. Հ. Բակուր Բուղայեան, վրդասանութիւն Պա- մանցւոյ ընդ Արամանայ (1716) Տաղաշափական վրդասանութիւն մարտի Պա- մանցւոյ ընդ Արամանայ, սր և գէյ յամբ Տեան 1716: Շարադրեալ ի Բուղայեան Հ. Բակուր Վարդապետի, <i>Անդ</i> , 1956 (2), էջ 87—92	173
Ժ. Երզնկայի Բովհ. Իշխանի երգն ի ննդեան Քրիստոսի, <i>Անդ</i> , 1956 (2), էջ 355—356 . . .	185
ԺԼ. Բովհաննէս Վրդ. Սերաստայի, <i>Անդ</i> , 1965 (2թ.), էջ 165—186 Երչատակարան ստախ ի ստաղոյէ սարին ի Բովհաննէս Սերաստայոյ. Աղերս մայթանայ Բանի տս իմրն	191
ԺԲ. Մանուկ Երքեպիսկոպոս Բջնայ Գանձատայ և Բովհաննէս Սակեփոր[իկ], Եպիսկոպոս <i>Ան- ւոյ</i> և Երքեպ. Բջնայ գրիչ	229
ԺԳ. Քաջն Լիպարբա	249
1. Պատմութիւն Քաջն Լիպարբա	253
Քայրն Քաջն Լիպարբա. ըմբշամարտ . . .	259
2. Բովհ. Թրկաւրանցւոյ Տաղ Քաջն Լիպարբա <i>Անդ</i> , 1953 (16), էջ 129—138	260
Քաղաքական կացութիւնը (1345—1375) . . .	273
Քաջն Լիպարբա պատմութեան մէջ	278
Պատմական Երչատակարաններ, <i>Անդ</i> , 1967 (2թ.), էջ 17—32	283

Ա.

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

ԳՈՎԵՍՏ Ի Ս. ԸՍՏՈՒՆԺԱՆԻՆ

Ա.

Ս. ՆԵՐՍԷՍ ԶՆՈՐՀԱԼԻՈՅ

ԳՈՎԵՍՏ Ի Ս. ԸՍՏՈՒՆԺԱԺԻՆՆ Ի
ԽՆԴՐՈՅ ՄԵԺԻՆ ԹՈՐՈՍԻ

Ս. Աստուածածնի նուիրուած այս Գո-
վեստի տաղս սրահուած է Երեւանի Պետական
Թանգարանի Թ. 372 Գանձարան—Տաղարա-
նին մէջ, որ գրուած է ԺԳ. զարու երկրորդ
քառորդին, հաւանօրէն Երզնկայէ ծալած
զաղափար—օրինակի մը վրայէն: Իր ամբող-
ջութեան մէջ անձանօթ էր տաղս:

Տաղին խորայիրն եւ սկզբնաւորու-
թիւնն է.

Աստուածածնին Գովեստ ի Ներսիսէ
կաթողիկոսէ ասացեալ:

Նոր երկինք յերկրի արվւոյն սարունող,
Ծաղոցի ծաղող...

Փ. Իմանալի սերսրէ, Բանին աթոռ քե-
րսրէ...

Վջ. Երբսրդութեան անեղին յաւէտ ի ծոյն
միշտ էին:

Տնակապ գրերը կը յօդեն.

ՆԵՐՍԷՍԻ ԳՈՎԵՍՏ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ Ի
ԽՆԴՐՈՅ ՄԵԾԻՆ ԹՈՐՈՍԻ է.

= Երեւան, Պետ. Թանգ. Թ. 372, Թղ.
266ա—268ա:

Տաղս ամբողջութեամբ թէպէտ այս ձե-
տագրին մէջ միայն սրահուած է, բայց անկէ

մասեր կը գտնուին ուրիշ Գանձարաններու եւ Տաղարաններու մէջ ալ :

Ա. Մասը, որուն տուները կը կապեն «Ներսէսի» ունինք Երեւանի Թ. 372, Թղ. 54ա—55բ : Պարիս, Աղղ. Մատ. Թ. 79, Թղ. 335ա (ասկէ օրինակուած՝ Վենետիկ, Թ. 294, Թղ. 81ա. Սարգիսեան, Յուլիակ, էջ 1068) : Վենետիկ, Տաղարան, ԺԲ., էջ 4 : Ասկէ տպագրուած է՝ Տեառն Ներսիսէ Բանք շափաւ, Վենետիկ, 1830, էջ 366 :

Երրորդ Մասը, որ Յորդորակ է (փ. = փոխէ զձոյնն), «Իմանալի սերտիք» սկզբնաւորութեամբ, կը կապէ «Ի խնդրոյ Մեծին Թորոսի է» . ունինք Երեւան, Թ. 974 (ԺԶ. դարէ) եւ Վիեննա, Թ. 663, Թղ. 75բ (ԺԷ. դարէ) :

Այս երրորդ մասի երկրորդ բաժինը «Մայր կենդանեացն Հոգւով» սկզբնաւորութեամբ եւ «Մեծին Թորոսի» տնակապ դրերով, ասնուած է Գրիգոր Ծերենցի Գանձարանին մէջ. Երեւան, Թ. 351, 324ա (1424) : Էջմ. 474, 10ա : Բրիտանական Թանգարան, Թ. 54, 272բ (1412. Catalogue, 120ա) : 56, 11բ (1520. Cat. 125ա) : Հայէսկ, Քառասուն Մանկունք, Թ. 71 (1497. Սիրմէկան, Յուլիակ, Ա., էջ 148բ) : Դաւրիժի Թ. 43, էջ 349ա : Եւայլն :

Օրինակոյնները նկատի ասնելով տնակապ դրերը «Մեծին Թորոսի է» համարած են «Ի Մեծէն Թարսէ է տաղս» . սյսպէս Բրիտ. Թանգ. Թ. 54 :

Տաղս բառ անակառայ գրերու «Ներսէսի . .
ի խնդրոյ Մեծին Թորոսի է» : Այս Մեծն
Թորոս Կիլիկիոյ համանուն իշխաններէն
երկրորդն է . որուն յարաբերութիւնը Ներ-
սէս Շնորհալուոյ հետ ծանօթ է պատմու-
թենէն : Կը գրէ Ներսէս Լամբրոնացի , թէ
1165ին , երբ Լամբրոնի տիրոջ Օշինի եւ Կի-
լիկիոյ իշխան Թորոսի մէջ պատուութիւն ծա-
ղեցաւ եւ Թորոս իր զօրքով պնաց Լամբրոնի
սահմանները աւերելու , Գրիգորիս կաթողի-
կոս ուղարկեց իր եղբայրը՝ Ներսէս , «որ-
պէս զի խոհանութեամբն իւրով հնարեացի
համոզել պնոսա ի խաղաղութիւն» : Եւ Ներ-
սէս յաջողութեամբ ի պալատ հանեց երկու
համազդի իշխաններու հաշտութիւնը , «ի
ձեռն իւրոյ միջնորդութեանն անքակ սիրով
կատարեցելով պնոսա ընդ միմեանս» (Սի-
սուան , էջ 81) :

«Ի խնդրոյ Մեծին Թորոսի» գրուած այս
տաղը տոհմատուհայ մըն է , թէ Ներսէս ոչ
միայն Օշին եւ Թորոս իշխանները իրարու
հետ անքակ սիրով կատարած է , այլ եւ իր եւ
Թորոսի մէջ սիրոյ եւ հիացմունքի անքակ
կառի մը հաստատուած է : Թորոս խնդրողն
է Աստուածածնի գովեստին եւ Ներսէս կա-
տարողն է «Մեծին Թորոսի» խնդրուածքին :
Թորոսի «Մեծ» յորջորջումը Շնորհալի Ներ-
սէսին հիացմունքի արտայայտութիւնն է :
Իր կենդանութեան այսպէս կը յորջորջուէր
Թորոս արժանիքի արդար պնահատողէն :
Մեծն Թորոս ինքնին պրասէր եւ պրազէտ

էր. Վահրամ Բարունի երգած է իր բարեմասնութիւնները.

էր սա մարմնով յառաջացեալ
Այլ եւ հոգւով յոյժ դօրացեալ.
Զողորմութիւն ատառ տըւեալ,
Ըստ արեղական լուսոյ փայեալ.
Բարեաց դործովք բարդաւաճեալ,
Եւ հաւատով սլայծառացեալ.
Աստուածային զըրրովք վարժեալ,
Եւ յիմաստից արուեստ մըտեալ.
Ասէն հոգի սա ընկալեալ,
Մարդարէի հաւասարեալ.
Որով զըժուար բանքս լուծեալ,
Որ զըտանի սոյժմըս զրրեալ:
Յամենայնի փառալարղեալ,
Եւ յԱստուծոյ հաճոյս կացեալ¹:

Դժբախտարար ժամանակը թոյլ չէր տուած ինձ օրինակել Երեւանի Թ. 372, Թղ. 266ա—268ա, այս տեղ ներկայացնելու համար Շնորհալուոյ այս անտիպ տաղը իր ամբողջութեամբ: Կը բաւականանամ սալ ստորեւ անոր վերջին մասը, Յորդորակը հանելով մեր Մատենադարանի Թ. 663, Թղ. 75բ—76բ Տաղարանէն (M): Բ. բաժնին համար համեմատութեան առած եմ Դարբիղի Թ. 43, էջ 349ա, զոր ունիմ օրինակութեամբ Ուսուցչապետ Հ. Աճառեանի (A):

¹ Վահրամ, էջ 299:

ՆԵՐՍԷՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԳՈՎԵՍՏ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ
Ի ԽՆԴԻՐՈՅ ՄԵԾԻՆ ԹՈՐՈՍԻ

Իմանալի սերովրէ ,

Բանին աթոռ քերովրէ .

Խորան լուսոյ արքային

Հարսըն մաքուր փեսային .

Նոր բուրաստան ծաղկերանկ , 5

Ողկուղարեր բարունակ

Դրբախտն կըրկին քեւ տըւաւ ,

Մաւրն Եւայի որ մեղաւ :

Բոտեալ զերկունս տըրտմական

Փոխադրեցեր ըստական . 10

Ուրախութիւն երկրայնոցս

Հարսն ի յերկրէ երկնայնոց :

Մայր կենդանեացըն հողւոց

Զոր նախահայրըն ծանոց ,

Երկոտասան վըտակաւ 15

Վէմն առ ի քէն շնորհեցաւ :

Ծընար քառիցըն խընկոց

Հողւոյն ողիւ խառնելոց .

Իմաստութիւն զաւրութիւն

Արդարամիտ մաքրութիւն : 20

Նարդոս զըմուռ ծովային

Եւ կինամոն մեծաղին .

Թաղ եւ սլըսակ զարմազան

Զըմրութ եւ կայծ , կարկէհան :

ԽՈՐԱԳԻՐԸ՝ Տաղ զեղեցիկ ի սուրբ Աստուա-
ծածին ի խ. մ. Թ. : — 2 M լաթոռ : — 6 M ողկոյ-
ղարեր : — 11 M յերկրայնոցս : — 13 Հոս կը սկսի A :
M հողոց A հողոյն : — 14 A նախահայր :

18 A հողիդ : — 21 M նարթոս : A եւ զըմուռ : —
23 A Թ. պաճուճեալդ : — 24 M կարկէհան A կարկէհան :

- 25 Ով դու քաղաք կենդանի
 Տաճար շինեալ Յիսուսի.
 Բարունւոյն (Տեառն) Քրիստոսի,
 Ծընաւդ մարմնով ի յերկրի:
 Ով որ հայցեմք մայր լուսոյ,
 20 Զերգող երգոյս եւ զտաղոյս,
 Սըրբել ըլմեղ ի մեղաց
 Լեր բարեխաւս անմոռաց:
 Ի զըւարթնոցըն կային
 Երգել ըղբառս ընդ նոսին
 35 Էրրորդութեան անեղին
 Յաւէտ ի նոյն միշտ էին:

26 A չնորհեալ: — 27 A բամեալ գոյից արարչին: —
 — 28 A մարմնովծնող: — 29 A որով: — 30 M եր-
 գաւդ: A երկոյս եւ զխնդրողս: — 33 A ի զըւարթ-
 նոց կայանին: — 35 A Երրորդութեան: M անեղի:

Բ.

ՎԵՐԳԵՆ Վ. ԲԵՐԶՐԵՐԵՐԴՅԻ
(ԿԻԼԻԿԵՅԻ)

ՎԱՐԳԱՆ Վ. ԲԱՐՁՐԵՐԵՐԳԻ

Էջմիածնի Թ. 470 ձեռագրին մէջ գտած էի երկու չափական դրուածք, որոնք ընծայուած էին «Վարդան վարդապետի Բարձրբերդցւոյ Կիլիկեցւոյ»։ Այս անունով մատենադիր մը կը յիշէ Յակոբ Նալեան, որ խօսելով Բարձրբերդի մասին կը գրէ. «որ էր ամրացոյն բերդ մի պարսպաւոր ի Կիլիկիա. յորմէ էր Վարդան Բարձրբերդցի, այր իմաստուն եւ բանիրուն»¹։ ԺԴ. դարուն բերդիս տէրն էր Կոստանդին Արքայահայր. իր որդին Յովհաննէս Պաղտին արքայեղբայր, բերդիս մօտերը կառոյց Գոների վանքը, ուր եւ կը բնակէր ինքը։ Իր առաջնորդութեան շրջանին ծաղկեցաւ վանքս, ունեցաւ դասարան. եղաւ դրչութեան արուեստի Դպրոց։

Վարդանի յորջորջումը «Կիլիկեցի» կը զանազանէ գինքը Վարդան Արեւելքցիէն, Հաղրատացիէն եւ Մարաթացի-Այդեկցիէն։ «Բարձրբերդցի» կոչումը ցոյց կուտայ, թէ ինչպէս Կոստանդին Բարձրբերդցի Կաթողիկոս, նոյնպէս ինքը Բարձրբերդի շրջակայքի մէջ ծնած է։ Վարդան իր «անուցիչն եւ ուսուցիչը» կ'անուանէ

¹ Գիրք Կոչեցեալ Գանձարան ծանուցմանց. Կ. Պոլիս 1758, հատոր Գ., էջ 284։

Յովհաննէս Արքայեղբայրը՝ ուստի իր դաս-
տիարակութիւնն առած է Գոնէրի վանքին
մէջ ի կիլիկիա: Կը յիշէ նաեւ իր միւս ու-
սուցիչն «Եսայի վարժապետ», որ Գլաձարի
ղայրացին վարիչն էր: Հետեւաբար Յովհ.
Արքայեղբոր մահէն († 1289) ետքը, իբր
1300ին, անցած է Վարդան Սիւնեաց աշ-
խարհը, չարունակելու իր ուսումը Գլա-
ձարի «Համալսարանին» մէջ առ ոտս Եսայի
նշեցւոյ:

Իր զպրոցական կեանքի մտտին են հե-
տեւեալ տողերը, դարձնք դրած է «Խո-
ցուած շատ ունիւմ սրտիս» տաղին մէջ.

Ի մանկութենէ, եղբարք, հետ ուսման
բանից կու դատիւմ.

Ի սիրոյ տաղնայ կրեալ՝ ծարաւի հոգ-
ւով տաչորիւմ.

Միշտ աին ունելով հաաման յիմաստից
դուռնն գեղերիւմ:

Գերիս յանճառաւ անձանց տնաշատ հա-
րուածս բնդունիւմ.

Որ իմ խոցուս չեն գիտակ՝ գինչ պիտի
նա գայն կու խօսին:

Վարդան առ ոտս իր դաստիարակին՝
Յովհաննէս Արքայեղբոր սարկած է նաեւ
գրչութեան արուեստը. հասած են իր գրչէն
հետեւեալ օրինակութիւնները.

1. Յովհաննէս Արքայեղբայր 1286ին
օրինակել տուած է երեք գրիչներու իզնա-

տիոսի Մեկնութիւնն Ղուկասու, Նանայի Մեկնութիւնն Յովհաննու, Անդրէասի Մեկնութիւնն Յայտնութեան եւ Ն. Լամբրոնացւոյ Մեկնութիւնն Հանդատեան Յովհաննու. «Թուի կը դրէ Հ. Ալիշան, Սիսուան 147, թէ մի յերից դրչաց իցէ Վարդան Բարձրերդցի, զի է յիշատակ մի նորին ի մատենին, յորում ուսուցիչ իւր կոչէ զսոյն ինքն զՅովհաննէս»։ Յիշատակարանը յառաջ չէ բերուած. չէ ալ նշանակուած, թէ ուր կը գտնուէր ձեռագիրը²։

2. Էջմիածնի Թ. 470, որ կ'ամփոփէ իր ծոցը Գրիգոր Նիւսապուոյ (Նեմեսիոսի) ճաղապս բնութեան եւ կալմութեան մարդոյ, ունի յիշատակարաններս։

Թղ. 87բ. «Զոնուցիչ եւ զուսուցիչն իմ դոէր Յոհաննէս զեղբայր արքային Հայոց Հեթմոյ յիշեցէք ի Քրիստոս. եւ Աստուած զձեզ յիշէ։

Թղ. 115բ—116ա. «Զարփիական զերահանդէս եւ զներածմունք բնաւին յընթացս ի վերնակտոյց իմաստութեանն զծագաւղ բանին երկիւղածաց, զվարժապետս իմ (զՆսայի ջնջուած) ստացաւղ համայն աստուածադիր վիպասիս (ա՛յսոյէս) ծիրանափայլ հոգո վառմար յիմանալիսն կրող հաւրն լուսո զաւրըստաւրէն հաց իմաստու-

² Այս ձեռագիրը կ'ակնարկէ Հ. Ալիշան, Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի. Վենետիկ 1862, էջ Բ. «որպէս յիշէ մատենագիծումն յամի 1286»։

թեան յարքատական սեպան ընդ բանին միացեալ յիշեցէք... և զիմն տեառն Յոհանէս զեղբայր արքային Հայոց Հեթմո և. զտարակացեալ զրիչս Վարդան Կիլիկեցի խմովքըն... տմէն»։ Կը յաջորդէ ծածկադրութիւն մը։

Թղ. 213ա. «Զենթադիր արտակերտեալս ի վիստուլէն ի Գրիգորէ Նիւսեա արտաճարեալ զտիպն տերունեան... հրամանաւ իմոյ վարժապետիս Եսայեա շարազան սյարեցի զյերարուն զբախտս... զվերասացեալ բարունիս մեր Իսայի հանդերձ ծնողաւք և. ազգայնաւք անմոռաց մազթել զիսկն բան...։ Ո՛ր և. զիմն տեառն Յոհանէս արքայեղբայր Հայոց Հեթմո յիշել... այլ և. զիմս անարժան թախիժ մակացու զրըշոյս զՎարդան Կիլիկեցի համայն ծնողաւք մեր և. եղբարբք...»։

Զեռադիրս թէ և. թուական չունի, բայց զրուած ըլլալու է 1300էն ետքը Գլաձորի մէջ. Վարդան ինքզինքը Յովհ. Արքայեղբոր «տարակացեալ» աշակերտը կը ներկայացնէ։

3. Այս չրջանին, նոյնպէս Գլաձորի վանքը, զրուած է Եսայի վարժապետի համար Գրիգոր Նիւսացոյ Սեկնութիւնն Ինն Երանութեանց և. Հայր մերի (էջմ. Թ. 749, զժրախտարար առանց թուականի յիշատակութեան)։ Ինն Երանութեանց կից կայ Վարդանի յարատեթիւնը ոտանաւոր չափով, որուն տնակաւ զրերը կը կաղմեն

«Վարդան» : Այս յարասութիւնն է (թղ. 109բ) .

Վիմարդեան զլուխ բանի
 Իննեակ թուով յաւէտ խօսի .
 Տէրն է քարոյ բարձր վիմի .
 Աշտիկերտացն Տեառն Յիսուսի
 Ահա տակ զՏեառն ձայնի
 Յոյժ աղքատացն երանելի ,
 Հոգւով լինել իբր զոսկի .
 Մաքուր մարմնով մինչ ապակի :
 Բախ լինել հեղ եւ բարի
 Ժառանգ վերինն կոյանի .
 Հաւատ եւ յոյս է կենդանի ,
 Միշտ ելանել յերկիր բարի :
 Դիտումն է լոյս զղայականի ,
 Սղաւորք լինել ի յաշխարհի .
 Յարժամ հոգի Տեառն հնչի
 Միտիթարիչ հոգւոց լինի :
 Ահա քայցեալքն երանելի
 Որ ի սեպան Հօրն բարձի .
 Ատել զսէր սյս աշխարհի ,
 Եւ ճաշակել զրան կենդանի :
 Նախկնարար մեղ քարոյի
 Յաստուածսցին Բոն եւ Հոյի ,
 Թէ ոյորմածն երանելի ,
 Տէր մարդասէր առ նա ձայնի³ :

³ Այս մասը էջմիածնի Թ. 749-ին լուսատիւն հրատարակած է Գարեգին Արքեպ. Յովսէփեան, Խաղրակեանք, Բ., էջ 217. Հմմտ. նաեւ էջ 214 եւ Գ. 163—164 :

Կ'երեւայ թէ Ձեռագրին մէջ այստեղ թուղթ մ'ինկած է, ուր կը շարունակուէր յարասութիւնս «Կիլիկեցի ԱՌ ԵՍԱ(ՅԻ) տուներով:

Հաց քաղցելոյն ճաշակողի
Յառաջընթա ի յատենի:
Յորմէ Յիսուսն այն սոսկալի
Հատուցանէ զդործս բարի.
Եսայիաս վարժասկետի
Զիմանալի հաց ծասկողիս.
Ի վարդանա աշակերտի
Որ մեզ հայցէ առ Տէրունի
Զթողութիւն յաւիտենի,
Եւ ինքն զտցէ յաւիտենի:

Այս օրինակէն արտադրուած է 1317ի ի Գլաձոր վենետիկի Մխիթարեանց թ. 265 ձեռագիրը, ուր պահուած է վարդանի այս յարասութիւնս ալ: Հ. Բ. Սարգիսեանի Յուցակէն (Բ. էջ 849) չ'իմացուիր, թէ պահուած է հոն Յարասութեանս Երկրորդ մասը, ուր նկատի առնուած սէտք է ըլլային Զ—Թ Երանութիւնները:

4. Բարձրբերդցին Կ'երեւայ հետեւեալ վարդան զրիչը, որ 1275ին օրինակած է Գրիգոր Աստուածարանի ճառերը. զրեցաւ «ձեռամբ վարդանոյ անպիտան քահանայի Էւ յետին զրչի»· կը խնդրէ յիշել «զարդիւնական բարունին վահր(ամ), որ զառաջոյ զրեալսն ի սմա շնորհաց մեզ Էւ մեք կատարեցաք» (Նոր Զուղա, թ. 102):

5. Երուսաղէմի Թ. 1709 (Դիոնէսիոս Արիսպաղացոյ զրութիւնք) զրուած է 1298, եւ ունի յիշատակարանս. «Վերնահանդէս լոյսն իմաստութեան առատակազմն յաւրինէ ի լուսաւորեալս պէսպէս որակս. եւս տուաւ ի հանդիսարկուք յաւիտենականսն բնախաւսել. զի որք հոգւովն են ըստ Պաւղոսի՝ շարալծեալ ունին զամենայն. իսկ որք աշխատասէրք զոլով ի վերին աւանակառութենէն շարժեալ պարզ զոլով տեսողակին՝ (ա՛յսպէս) զերամբարձ զարութեամբն. քանզի ներշնչեալսն առաքինութեամբն շարժին զիսկական լոյսն առ ի յընդունումն լուսալիր մտաց, ի պատիւ եւ ի փառս Երրորդութեանն. յաւէտ եւս շարժեալ զիս տկարութիւնս ի սէր աստուածային մարդարանիս մեծին Դիոնէսիոսի: Եւ թէ ոք վերաձայնէ թէ զիարդ կամ որսպէս զմեծին Ստեփանոսի զՄեկնիչն չէ աստ շարադրել. զի ոչ թէ խոտան զոլով, այլ կարի յոյժ զեղեցիկ իմաստարար. եւ այսպէս ուսցիս զպատճառն. մին վասն տկարութեան մարմնոյ ոչ շարադրեալ, եւ միւսն վասն աղքատութեանս. իսկ միւսն վասն ժամանակին անկարութեան: Ազաչեմ, ով ոք տիրեսցէ յետ մեր սիրով ընկալջիք. զի բազում են մեկնիչք. եւ ով եւ կամի՝ առցէ. զի առաւել սիրէի զսրբոյս վարդապետութիւնս. այսմ այսպէս զրեցաւ:

Ազաչեմ յիշել զմեզ ի բարին Քրիստոս՝ զՎարդան սպասաւոր բանի հանդերձ

ծնաւդաւքն մեր եւ եղբարբք. ընդ նմին եւ զուսուցիչն իմ գտէր Յովհաննէս դարբա-
եղբայր Հայոց Հեթմոյ, զրեւցի ի դպրու-
թիւն կենաց. եւ որ մեղ Հայցէ եւ ինքն դացէ
ի Քրիստոսէ: Էր թիւն Հայոց ԶԽԷ (1298).
ի թաղաւորութեան Հայոց Հեթմոյ բարե-
պաշտի եւ աստուածասիրի, սյր ողոր-
մածի եւ բարեմայելուչ թաղաւորի. եւ ի
Հայրապետութեան Հայոց տեառն Գրի-
գորիսի երկրորդ վկայասիրի եւ գերակա-
տար իմաստասիրի, սյր առաքինւոյ, սւղիղ
եւ ճշմարիտ զաւանդի զերրորդութիւնն
եւ ինքն Քրիստոս աւրհնեալ յաւիտեանս:

Կից ունի Դատթի Էակաց զիրքը յիշա-
տակարանովս. «Կատարեցաւ Էակաց զիր
եւ Դիոնէսիոսի ի մի կաղմ ձեռամբ Վար-
դանայ Կիլիկեցոյ. յիշել յաղաթս ա-
ղաչեմ»:

6. Նոյն Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողի-
կոսի համար գրուած է Էջմիածնի Թ. 500
(Ն. Շնորհալուոյ թղթակցութիւնք): Գրու-
թեան տարին կը պակսի. բայց 1305էն տա-
րիներ յտաջ գրուած ըլլալու է, վասն զի
այս թուականին կաթողիկոսը զոյն նուէր
ուղարկած է Գլաձոր Եսայի Նչեցւոյ հա-
մար: Յիշատակարաններն են. թղ. 209ա.
բուն դրչէն. «Զերջանիկ կաթողիկոսն գտէր
Գրիգոր ստացող զր(ոցս) յիշեցէք աղօթիւք
ի Քրիստոս. այլ եւ զՎարդան զր(իչս)»:
Թղ. 230բ. «Զարժանապատիւ Հայրապետն
Հայոց գտէր Գրիգորիոս ստացող զրոցս ա-

ղաչեմ յիշել ի Տէր ծնողաւք, քերփրք եւ
 եղբարրք եւ բնաւին դարմաւք, որպէս զի
 սպարմեացի նսցա Քրիստոս: Ընդ նոսին եւ
 մեղաւոր զրիչս Վարդանա եւ իմոց ծնողացն
 եւ որոց ամէն ասեն»: Թղ. 369ր կը գրէ
 կաթողիկոսը ինքնազիր. «Տէր Գրիգորիս
 ծառայ Աստուծոյ եւ ողորմութեամբ նսրին
 կաթողիկ(ոս) ամենայն Հայոց. բնծայեցի
 զզիրքս Եսայի վարդապետին (Ձ. վդին) ի
 ձեռն մեր հաւատարիմ լեկատին տէր Կոս-
 տանդեայ արքեպիսկոպոսին Կեսարու, ա-
 ոաքեալ յԱրեւելս ի Թվին ԶԾԴ»: Թղ. 435ա.
 «Եսայի վարդապետին է զիրքս. յազազս որոյ
 միշտ յիշել աղաչեմ յողորմութիւնն Աստու-
 ծոյ⁴»:

7. Վարդան 1299ին Կոստանդին Կեսա-
 րիոյ արքեպիսկոպոսի համար կ'օրինակէ
 Երուսաղէմի Թ. 305 (Գէորգ Ակիւռացւոյ
 Եսայեայ խմբազիր մեկնութիւնը). կը
 խնդրէ. «Զասացոյ սուրբ եւ աստուածային
 Երզարանիս զտէր Կոստանդին արչիւսպիս-
 կոպոս աղաչեմ յիշել ի Տէր. նաեւ զանպի-
 տան ծառայս տեսն զՎարդան զր(իչս) յի-
 շեաջիք ի Տէր»: Զեռազիրս յետոյ նուիրած է
 Կոստանդին արքեպիսկոպոս Եսայի Նշեցւոյ:
 Իր ինքնազիրը լուսատիւ հրատարակած է
 Ա. Ալպոյաճեան Պատմութիւն Հայ Կեսա-

⁴ Հմմտ. Արարատ 1893, էջ 237—238ա. եւ Գ.
 արքեպ. Յովսէփեան, Քարակէ Հայ Հնադրութեան,
 էջ 46 եւ Տխ. ՀԶ, 116. ուր լուսատիւ տուած է
 Գրիգոր կաթողիկոսի ինքնազիրը:

րիոյ . Ա . էջ 914 . համա . նաեւ Ա . 913 եւ Բ . 1845—1846 : Չեմ կասկածիր թէ Վարդանա Բարձրերդցի—Կիլիկեցին չբխայ :

Մինչ Կիլիկիա կը կորսնցնենք Վարդանի հետքը 1299էն ետքը , ի Գլաձոր կը յայտնուի 1301ին Վարդան Կիլիկեցի նոր դրիչ մը : Չեմ տեսներ որ եւ է զժառարութիւն հաստատելու համար թէ Վարդան Բարձրերդցի—Կիլիկեցի 1300ին փոխադրուած ըլլայ Գլաձոր , շարունակելու համար իր ուսմունքը Եսայի Նշեցւոյ համայնարանին մէջ . ուր կը յաճախէին նաեւ ուրիշ Կիլիկեցիներ : Իր զբաղումներէն մէկն եղած է հոս ձեռագիրներ օրինակել . ունինք իրմէ .

Տ . էջմիածին , Նոր Ժողովածու , Թ . 1844 (Ն . Լամբրոսնացւոյ Մեկնութիւնն Սաղմոսաց) գրուած է Եսայի Նշեցւոյ համար . Ա . մասը՝ թղ . 1—329ա օրինակած է Յովհ . Երզնկացի . շարունակութիւնն մինչեւ թղ . 441 գրած է Վարդան Կիլիկեցի ի Գլաձոր . մնացածը լրացուցած է Մկրտիչ դրիչ Թեղեհեաց վանքը 1302ին . յիշատակարանին մէջ այսպէս կ'արտայայտուի Մկրտիչ դրիչ . «բայց առաջին սկիզբն գրութեան սորա եղև ի գաւառին Վայոյ ձոր կոչեցեալ , ի սուրբ եւ ի գերահռչակ ուխտն Գլաձոր . . . ձեռամբ ուրումն սրբազան քահանայի . . . Յովհաննէս անուն , որ էր ի հռչակաւոր քաղաքէն Եզրեկայ կոչեցեալ . արդ զկէս Մեկնչի Սաղմոսիս գրեաց սոյն սյր . եւ ապա սակաւ ինչ այլ ոմն Վարդան անուն ի նահանգէն Կիլիկիոյ . զո-

բոց զվարձս հատուցէ Տէր» (Յովսէփեան, Խաղրակեանք, Գ. 161) : Վարդան օրինակած է Թղ. 329ա—441. Ինչպէս ինքնին ուշադիր բրած է Թղ. 329ա. «Աստից ի վեր Վարդանա կիլիկեցւոյս է գիր» : Թղ. 408ա. յիշատակագրած է. «Զամպս գերսդոյն հրաշիւք յուսատու ցաւդ զվարժապետս իմ Եսայի, ստացաւդ զսատուածային իմաստիս, ո՛վ ընթերցաւդք, յիշեցէք ի յաղաթս ձեր եւ զՎարդան նուաստ դրիչ. եւ Աստուած զձեզ յիշէ. ամէն» : Կը տեսնուի ասկէ, թէ կիլիկեցի Վարդան մօտաւորապէս 1300էն ի վեր կը գեղերէր Գլաձորի վանքը :

Գ. Երուսաղէմի Թ. 1309 (Գրութիւնք Դաւիթ Անյաղթի) տանի յիշատակարանս. «Փառք... : Արդ եղեւ աւարտումն իմաստասիրական եւ յոքնիմաստ զբոցս որ է Պերիարմենիաս, ձեռամբ մեղաւորատ եւ անհմուտ զրչի՝ Խապարի սարկաւազի, որ երկանուամբ Գրիգոր կոչի, ի կատարմանս ԶկԱ թուիս, յոր եւ սկիզբն լինի միւս շրջադայութեանն ԶկԲ (1313 յունուար 1) հրամանաւ իմաստախոհ վարդապետին Վարդանայ. եւ եղեւ աւարտ զբոցս ի գեկտեմբերի ԼԱ. որ է չորս աւուրբք յառաջ վարդապետն Վարդան կառ հրաման իշխանական եւ զղաւաղան վարդապետական» : Դժբախտաբար զրչութեան տեղը չէ նշանակուած : Հայոց ԶկԱ. տարին կ'աւարտէր 1313 յունուար 1ին եւ նոր տարին կը սկսէր յունուար 2ին : Ո՞վ է այս Վարդան Վար-

դապետ, որ 1312, դեկտ. 28ին ստացած է վարդապետական իշխանութիւնն եւ գաւազանը:

Կրնա՞նք ենթադրել, թէ վարդան Կիլիկեցին ըլլայ այս նորրնծայ վարդապետը, ուստի այսքան երկար դեղերած ի Գլաձոր: Ինձ կը թուի թէ այս շրջանին եւ այս միջավայրին մէջ դրուած է նաեւ Վենետիկի Միլիթարեանց Փիլոնի դրուածներու հաւաքածոյքը, որ դրչութեան ոչ տեղին ունի եւ ոչ թուականը. բայց օրինակուած է «Յովհաննէս րաբունեոյ» համար, որ «մականունն Երզնկայեցի կոչի». դրիչն է «անարժան դժոգ պիտականուն քահանայ վարդան սպասաւոր բանի»⁵: Ուրիշ ձեռագիր մը կը դրուի ի Գլաձոր «առ ոտն կայծակնամաքուր րաբունեոյ մերոյ Էսակայ, որ է պայծառացեալ դործնականաւն եւ տեսողականաւ». դրիչն է Ներսէս, եղբօրորդին Կերիոն վարդապետին. իսկ վերջինս՝ կադմոզը: Ստացողը կը դրէ. «Արդ ես Վարդան բանի սպասաւոր ստացայ զղիրքս զոյս ի վայելումն մանկանց Սիոնի եւ յիշատակ ինձ եւ արեան մերձաւորաց խմոց՝ հաւրն խմոյ՝ Պարսամի եւ մաւրն խմոյ Տերանցի եւ եղբարցն խմոց Յովաննէսի... եւ Ստեփանոսի եւ քուերցն խմոց Խաթունի, Մամախաթունի եւ Շնողֆորի» (Գեղամ Տէր-Կարա-

⁵ Փիլոնի երբայեցւոյ Մնացորդք ի Հայս. Վենետիկ 1826, էջ 622:

պետեան, Չեռապիրք Տարօնի) : Այս վարդան արեւելցի մը կը թուի :

Այս տեղ կը կորանցնենք վարդան Բարձրբերդցի-Կիլիկեցւոյ հետքը : ԺԳ. դարու վերջին եւ ԺԴ. դարու առաջին քառորդին բաղմաթիւ վարդաններ ծաղկած են թէ ի Կիլիկիա եւ թէ ուրիշ հայկական վանքերու մէջ : Չեմ գտներ որ եւ է կոռւան անոնց մէջ նմանութեան զիծ վեր հանելու Բարձրբերդցւոյ հետ :

2. Միանգամ վեր հանելէ հետքը վարդան Բարձրբերդցւոյ անձնաւորութիւնն եւ անոր ժամանակը, դժուարին չէ այնուհետեւ հերքել շ. Մ. Չամչեանի եւ անոր հետեւողներու այն թիւր կարծիքը, թէ Բարձրբերդցի վարդան նոյն ըլլայ վարդան Պատմիչի հետ, զոր սուրբ ենք առհասարակ կոչել Արեւելցի :

Չամչեան խօսելով Արեւելցի վարդան Մեծ պատմիչի մասին կը Վրէ. «Սա էր ծննդեամբ ի Բարձր բերդոյ յաշխարհէն երկրորդ Հայոց ⁶» . Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի կաթողիկոս «յանձն արար զայն մեծին վարդանայ վարդապետի Բարձրբերդցւոյ իւրում քաղաքակցի ⁷» . «վարդան Վ. Բարձրբերդցի կամեցաւ ձեռն արկանել յայն (ի Մեկնութիւն Սաղմոսաց) ի խնդրոյ Յովհաննու Վ. ի առաջնորդին Հաղբա-

⁶ Պատմութիւն Հայոց, Գ. 340 :

⁷ Անդ, էջ 228 :

տու⁸» : Վարդանի Սաղմոսաց մեկնութիւնը լոյս տեսաւ 1797ին Աժդարխան, ճաւառին վրայ արձանագրուած «յօրինեալ... տեառն մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցոյ» : Սոմա-
րեան Գեր : Սուքիասնոյնպէս Զամչեանի հե-
տեւելով կը գրէր⁹ . «Vartanodetto il Grande,
che fiori nell' anno 1241, in Partzerptiert, città
dell' Armenia minore e mori nell' 1271» :
1853ին լոյս տեսաւ Հ. Ղ. Ալիշանի խնամ-
քով Յովհաննու Սարկաւաղայ, Վարդանայ
Բարձրբերդցոյ, Յովհ. Երզնկացոյ ներբո-
ղեանք ի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ¹⁰ . Այս-
պէս նաեւ Մ. Էմին Վարդանի Հաւաքումն
պատմութեանց խորագրած էր «Մեծին Վար-
դանայ Բարձրբերդցոյ Պատմութիւն տիեզե-
րական¹¹» :

Այս թիւր լմբոնումին անդրադարձաւ
Հ. Ղ. Ալիշան 1862ին¹² : «Ոչ միայն յիրս եւ
ի դիրս, այլ ինձ թուի եւ հայրենեացն կո-
չումն սխալեալ, որոց Բարձրբերդցի դաս
ասեն. քանզի ոչ ոք ի նախնեաց անտի կոչէ
դնա այսպէս, այլ մանաւանդ բանք նոցին ցու-
ցանեն յարեւելից Մեծաց Հայոց լինելի դնա.
Եւ ամս ինչ սլանդխտութեամբ կեցեալ ի

⁸ Հ. Մ. Զամչեան, Մեկնութիւն Սաղմոսաց.
Վենետիկ 1823, Հատոր Ա., էջ 7 :

⁹ Quadro della storia letteratura di Armenia
Venezia 1829, p. 109.

¹⁰ Սոփերք Հայկականք Ե., Վենետիկ 1853 :

¹¹ Մոսկուա 1861 :

¹² Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վար-
դապետի. Վենետիկ 1862, Եռաշարան, էջ Բ. :

Հռոմկլայն եւ ոչ ի Բարձրերդ . զայլ ոմն Վարդան Բարձրերդցի ցուցանելով ժամանակակից նորին կրսեր , որպէս յիշէ¹³ մատենագիծ ոմն յամի 1286 , որ էր իրր վեչոտոսն ամաւ յետոյ քան զմահ մեծիս այսորիկ Վարդանայ : Նոյն միտքը կը կրկնէ Հ . Ալիշան նաեւ «Սխուանի» մէջ . «Ձայնու ժամանակաւ — այս ինքն ԺԳ . զարու վերջերը — հռչակաւոր զիտութեամբ Վարդան Բարձրերդցի վարդապետ , զոր աեսաք յառաջագոյն աշակերտ լինել Յովհաննու արքայեղբոր . եւ յայտ է ամենեւեմ զի սխալին որք զմեծ վարդապետն Վարդան՝ զհեղինակ Պատմութեան եւ զմեկնիչ Հնդամատենին եւ այլ բազում զրոց՝ ընդ սմա շփոթէին . զի նա Արեւելցի է եւ † յամի 1271 . իսկ սա է Բարձրերդցին , որ եւ յամի 1286 կոչէր զինքն աշակերտ Արքայեղբորն . այլ թերեւս ցարդ շփոթիցին երկասիրութիւնք ինչ երկոցունց համանուանցն , եւ որպէս կարդ բանիս պահանջէ՝ նաեւ համաշնորհից . այլ արդ զործ առանձին եւ ստոյղ ոչ ճանաչի երկրորդիս . եւ ոչ յիշեալն ի Յակոբայ Նալեան . «Գիրք մի ճարտասանութեան , աննման ոճիւ , խրթնապէս շարադրեալ» . որ եւ կոչէ զոս Վարդան Բարձրերդցի , այր իմաստուն եւ բանիրուն » : Թէպէտ այժմ լուսաւորուած է երկու անձնաւորութիւններուս զանազանութիւնը , բայց զեռ կը յեղեղուի ոմանց

¹³ Սխուան , Վենետիկ 1885 , էջ 149 :

բերանը «Վարդան Վ. Բարձրբերդցի Պատմիչ¹⁴» :

Ինձի կ'երեւայ, թէ Չամչեանը մոլորութեան առաջնորդողն եղած է Յակոբ Նաւիան, իր տողերովս. «Բարձր բերդ, յորմէ էր Վարդան Բարձրբերդցի այր իմաստուն եւ բանիրուն» : Հրապարակի վրայ չկար որ եւ է դորձ, որ արդարացնէր Բարձրբերդցւոյ վերադրուած այդ յատկութիւնները. բայց անոնք ճշդիւ կը համապատասխանէին Մեծին Վարդանայ :

Հ. Ղ. Ալիշան այս կնճիւրը լուծելու ժամանակ նոր հանդոյց մը հրապարակ կը դնէ, երբ նախորդ տողերու շարունակութեան մէջ կը գրէ. «Իսկ զմիւսն դոյն զկրսեր, այսինքն Վարդան Բարձրբերդցին, Երկրորդ Վարդան կոչէ Ղաղար Ջահկեցի կաթուղիկոս, եւ նմրնձայէ զՀամառօտ մեկնութիւն շորից աւետարանաց, զԱռական, զՀամառօտ աշխարհադրութիւնն, զՄեկնութիւն քերականի. որոց յետինքդ կարծին երրորդի ուրումն կրսերագունի Վարդանայ դորձք¹⁵» : Ասկէ մոլորած է Հ. Տաչեան եւ Վարդան Բարձրբերդցւոյ վերադրած է «Լուծմունքն ի Ս. Գրոց», որ Արեւելցւոյն է, եւ «թերեւս իրեն՝ Մեկնութիւն Քերականին¹⁶» :

¹⁴ Համեմատէ Հայապատում Բ. ցանկ աւետանց :

¹⁵ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ, էջ Բ :

¹⁶ Հ. Յ. Տաչեան, Յուշակ, էջ 1155 դ :

Ղադար Ջահկեցի¹⁷ կը գանադանէ Ա. եւ Բ. Վարդան. «Վարդան Մեծն եւ առաջինն, այր գիտնական եւ աստուածարան» կը ճանչնայ. իսկ «Վարդան Երկրորդ, այր ճոխիմաստ եւ շնորհադարդ» կը ներկայացնէ: Վերջնոյս համար կը գրէ. «Սա արար Համասոտ Մեկնութիւն չորից աւետարանաց զժուարիմաց բանիցն: Եւ ժողովեաց զԳիրս Առական ի պէտս հողւոյ եւ մարմնոյ: Արար եւ զհոմառօտ Աշխարհացոյցս: Ասաց եւ դարմանալի Ներբողեանս ի գէմս սրբոյ Լուսաւորչին պատմողբարար»: Կը տեսնուի տակէ, թէ Ջահկեցի չէ կրցած գանադանել Արեւելցին, Այգեկցին եւ Աշխարհացոյցին հեղինակները: Յամենայն գէղս «Վարդան Բարձրերդցի» անծանօթ մնացած է իրեն թէ՛ անուամբ եւ թէ՛ գրութիւններով:

3. Եւ ընդհանրապէս ոչ ոք, բացի Նալեանէ, ի մերձուստ կամ ի հեռուստ ծանօթ եղած է Վարդան Բարձրերդցւոյ անունը կրող որ եւ է գրութեան, ամէն անսնցմէ, որոնք խօսք բրած են իր մասին: Այս պատճառաւ այ հարկ է ծանրակշռութիւն տալ Յակոբ Նալիանի հաղորդած առդերուն, որոնք հետեւեալն են. «Վարդան Բարձրերդցի այր իմաստուն եւ բանիրուն. որ ունի զգիրք մի Ճարտասանութեան աննման ոճիւ

¹⁷ Դրախտ ցանկալի. Էջմիածնի 1735, էջ 638—639:

խորթնապէս շարադրեալ»¹⁸։ Ասանց տարակուսի նա ձեռքի տակ ունեցած էր այդ ճարտասանութիւնը, որուն ոճի մասին դատաստան կը կտրէ․ այդ պարծը խորագրին մէջ կրած ըլլալու էր նաեւ հեղինակին անունը «Վարդան Բարձրերդցի», որով միայն կարող էր դանիկա հեղինակ ճանչնալ։ Անշուշտ ցանկալի էր մեզի այժմ ոչ միայն դրքին ներքին կազմութեան մասին լայնադոյն ծանօթութիւններ ունենալ, այլ եւ անոր պրութեան սլարապաներու եւ ժամանակի նկատմամբ տեղեկութիւններ ստանալ։ Այդ պարծը չէ հասած մեզի։

Բայց հասած են Վարդան Բարձրերդցւոյ հեղինակութիւններէն երկու չափական պրութիւններ, մին բարձր ոճով եւ պարար հայերէնով․ երկրորդը՝ սամկօրէն լեզուով։ Ասոնք են, պահուած Էջմիածնի Թ. 725 ձեռագիրը Հաւաքածոյին մէջ, պրուած ԺԴ. պարուն․

1. Վարդան վարդապետի Բարձրերդեցւոյ ոգեալ բան յաղապս զանապան եւ հրաշալի աւուր Մկրտութեան։

Գերահոօր խորհուրդ վերկադործութեան,

Մեծահանճար արհեստ վերամբարձութեան...

¹⁸ Յակոբ պատրիարկ Նալեան, Գիրք կոչեցեալ Գանձարան Յանուցմանց։ Կ. Պոլիս 1758, Հատոր Գ., էջ 284—285։

ՎՋ. Ի խաչ կալով ընուլ զկարիս հոգւոց :
= Էջմ. 725, Թղ. 266բ—276բ :

2. Վարդան վարդապետի բան Բարձր-
բերդցոյ կիլիկեցոյ :

Սոցաւած շատ ունիմ սրտիս. զս^որ տսւմ
կամ զո^որ զանդըտիմ . . .

= Էջմ. Թ. 725, Թղ. 82բ—83բ :

Բնադիրը տեղ տեղ աղաւաղուած է այս
երկրորդին մէջ. բայց եւ այնպէս սլահած է
թարմ եւ զոգարիկ նկարադիրը. յօրինուած
հայրեններու չափով՝ 2—5—3—5 հա-
տածներով : Ստորեւ ամբողջութեամբ կը
հրատարակեմ այս քառերանները, զոր օրի-
նակած էի 1926ին Էջմիածին :

Վարդան Բարձրբերդցի ժամանակակից
է Ֆրիկի, նաեւ Յովհաննէս Երզնկացոյ եւ
Սաշատուր Կեչառուեցոյ :

Առաջին երդը, որ Գանձի նկարադիրը
կ'երևցնէ, կը յիշեցնէ ինձ երկու դանձ,
որոնք վերադրուած են «Վարդան վարդա-
պետի» եւ կը գտնուին ԺԴ. դարու առաջին
կէսին զրուած հին Գանձարաններու մէջ.
ասանք են .

Գանձ Յարութեան Քրիստոսի Աստու-
ծոյ մերոյ եւ ամենայն Կիւրակէի. Վարդան
վարդապետի ասացեալ :

Վեհագոյն խորհուրդ տիրական, զոր
կարդեցեր զալստեամբ քո յաշխարհս . . . :
Տուները կը կապեն «Վարդանոյ» :

= Երեւան, 372, թղ. 270ա—272ա (1379) : Երուսաղէմ, 231, թղ. 86բ (ԺԴ.) : 338, 73ա (1387) : Անկիւրա 107 (1391) :

Քարոյ Յարութեան Քրիստոսի Աստուծոյ
մերոյ. Նոր Կիրակէի :
Ահաւոր մեծութիւն, անճառ էութիւն,
բարձրեայ անքնին,
Անանջտա միութեամբ զուղեալ սուրբ Եր-
րորդութիւն . . .

Տուները կը կապեն. «Ասացած Վար-
դան» :

= Երեւան 372, 251բ—256բ : Էջմ .
2061, 58ա (1310) : Տիւրիդէն 61, 49ա
(1290°) : Պարիս, 79, 96ա (ԺԴ.) 80, 188ա
(1380) : Վենետիկ, 254, 12ա : Երուսաղէմ
231, 91բ : Նիկիսիա 48, 106ա :

Պարիսի Թ. 80 խորադրին մէջ կ'ընծայէ
«ասացեալ Լուսմեծի եւ սուրբ վարդապե-
տին Վարդանայ», միւսները պարզապէս
«Վարդան վարդապետի» : Չեմ համար-
ձակիր այս Վարդանի մէջ «Բարձրերդցին»
տեսնել :

Յովհանէս եպ. Շահխաթունեանց կը
դրէ ¹⁹, թէ Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ
«դտաւ . . . շարահնոց մի կարի հարուստ եւ
ճոխ, յորում ընդ այլ անձանօթ շարական

¹⁹ Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ
Հինգ զաւոտացն Արարատայ, Էջմիածին 1842, հա-
տոր Ա., էջ 48 :

երդոց, գրեալ կայր եւ շարական մի ի վերայ սուրբ Գեղարդայ՝ յօրինեալ ի մեծէն Վարդանայ Բարձրերդցոյ»²⁰։ Այդ նորայիւս շարականն էր Մանկունքն ի Ս. Գեղարդ, որ կը սկսէր. «Իսկ դու սյարծանքդ սյարծանաց, զԳարդղ սուրբ եւ Գերայանց»։ Ակնարկուած ձեռագիրն է Էջմիածնի Թ. 1588 Շարակնոցը, որուն կից Սարգիս Երէց կաղմած է ցանկ մը թէ շարականները ո՛ր Հեղինակներէ յօրինուած են։ Սարգիս Երէց, ըստ Ամատունի վարդասլետին²¹ ԺԳ. պարու Հեղինակ է, այս ինքն նոյն դարու վերջերը ծաղկած։ Վերոյիշեալ Մանկունքին համար կը դրէ Սարգիս Երէց, թէ «սուրբ Վարդասլետին Վարդանայ է ասացեալ. ուստի ասանց «Բարձրերդցոյ» յաւելուածի։ Կը համարիմ թէ Շահխաթունեանց հոս Զամհեանի սղղեցութեան տակ նոյնացուցած է Վարդանը համանուն Բարձրերդցոյ հետ, եւ իմացած է Արեւելցին։

Նոյն Սարգիս Երէց իր ցուցակին մէջ «Վարդասլետին Վարդանայ ասացեալ» նշանակած է նաեւ յաջորդ սյարականոն շարականներս, զորոնք խնամով հաւաքած եւ

²⁰ Հ. Այիշան, որ շարականս կ'արտադրէ Շահխաթունեանէն, կ'արտայայտուի այսպէս. «Եւ թէն Վարդանայ վարդասլետի մակաղբի եւ շարական դովասանական ի Գեղարդն», Այրարատ, 348, ծան. 1։

²¹ Սահակ Վ. Ամատունի, Հին եւ նոր Պարականոն կամ անվաւեր շարականներ, Վաղարշապատ 1911, էջ 130։

հրատարակած է Սահակ Վարդապետ Ամատունի :

1. Մեծացուսցէ . Հրաշագեղ ծաղիկ յուսոյ
Մարիամ . . . : — Տիրուհի եւ մայր Աստուծոյ բանին . . . : — Ուրախական զարդ խորանի . . . : — Աննիւթական սրորէ . . . : —
— Արփիափայլ լուսածագ արեւ . . . : —
— Ուրախացիր , Աստուածածին Մարիամ . . . : —
— Աստուածածին տաճար փառաց . . . : —
Տունք՝ ՀԵԹՈՒՄ ՏԻՐԱՅՈՒՆ (էջ 15—17) :
2. Օրհնութիւն . Հղօր արքային դօրեղ զինաւոր . . . (էջ 57) :
3. Մեծացուսցէք Աւաղ շաբաթու : Եղեմ բանաւոր . . . : — Երկինք յերկրի Մարիամ . . . : — Լոյս արարչական . . . : —
Մայր լուսոյ Աստուածածին . . . : — Ով տիրամայր տրամութեամբ տխրեալ . . . : —
— Աստուածածին ի շնորհէն . . . (էջ 96—99) :
4. Մեծացուսցէք Համբարձման . Ուրախացիր Մարիամ . . . : — Հարսն երկնից . . . (էջ 104) :
5. Շարական Ս . Սանդխտոյ . Անդրանիկ կամացն Հօր կամակատար . . . (էջ 116—117) :
6. Վարագայ խաչին Օրհնութիւն . Թաղաւորդ մեր Քրիստոս . . . (131—132) :
7. Սրբոց Թարգմանցացն՝ Ծաշու . Ցնծացէք այսօր աղղք եւ աղինք . . . (էջ 139) :

Թէ այս Վարդան վարդապետ նոյն չէ Արեւելցւոյ կամ աւելի հնադոյն Հաղրատացի Վարդաններու հետ, բացայայտ կը տեսնուի «Հօր արքային զօրեղ զինակիր» Ս. Սարգսի նախընտրած շարականէն, ինչպէս զայս նկատի առած է արդէն Ամատունի (57—58), ուր երկած է հեղինակը ի մէջ սյուրջ տողերս.

Յերեւեալս ի Պարս խորին խորասան...
 Եւ մօտ ի քաղաքն որ կոչի Տամգան,
 Ի դաշտ ծաղկածին զոր յիշէ Վարդան,
 Ի յամուսն անառ Քրդաքաւ անուան,
 Անդ ուր զՄարտիրոս արկին ի կոսպան:

Վարդանայ յիշած տեղիքն է Վարդան Արեւելցւոյ Պատմութեան հետեւեալ պարբերութիւնը. «Ետեալ Ելտկույն... պառնայ ի դաշտն Գաղայ. եւ ասաց սյրել զձաշն հռչակաւոր»: «Իսկ Մովսէս Նոյին... (էտա) զԳալ անուանի բերդ... ուր կայ հռչակաւոր եւ սուրբ ուխտն իձաշ եւ եկեղեցի յանուն սրբոյն Սարգսի զօրավարին, օրհնեալ ի սրբոյն Մեսրոպրայ վարդապէսէն եւ թարգմանչէն Հայոց, որ կայ ի գլուխս Գաղայ, եւ հայի ի դաշտն յայնանիստ եւ երկայնատարած» (էջ 127, 144—145. հմմտ. նաեւ 123): Եթէ շարականիս հեղինակը Վարդան Վարդապետ կարդացած է 1268ին աւարտած Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Արեւելցւոյ, բնականաբար նա ապրած պիտի ըլլայ այս թուականէն վերջը: Այս պարա-

դային այս Վարդան կարող է նոյնանալ Բարձրբերդցւոյ հետ, որ կը ծաղկէր 1280—1320ին մօտաւորապէս: Տեսանք վերադոյն, թէ Վարդան Բարձրբերդցի զԳրիգոր Անաւարդեցի երկրորդ վկայասէր կը կոչէր. եւ Ամատունի Աւագ շարաթու վերոյիշեալ Մեծացուսցէներու մէջ նմանութիւն կը դտնէր Անաւարդեցւոյ ոճին հետ. որ դարմանալի չէ: Եւ եթէ այս շարականներու յօրինման ժամանակը ԺԳ. դարու վերջին քառորդին կ'իյնայ, վասն զի Սարգիս երէց այս շրջանին ծաղկած է ըստ Ամատունւոյ (էջ Դ.), կրնանք յանձին «Հեթում տիրացուի» Հեթում Բ. Թաղաւորը նկատել, որ այն ժամանակ դեռ Թադատանդ ըլլալու էր: Շարականներու հեղինակ Վարդանը Ամատունի միշտ «Բարձրբերդցի» անուանած է. կը թուի ինձ թէ ճիշդ է անոր այս անուանումը, այն իմաստով որ յամենայն դէպս Արեւելցին չէ, այլ 1270—1300 ծաղկող ուրիշ Վարդան մը: Գարեդին արքեպ. (այժմ Վեհափառ Կաթողիկոս) Յովսէփեան անդրադառնալով այս կէտին դրած է. «ԺԳ. դարում արեւելեան Հայաստանում ծաղկել է սկսում հոգեւոր երգերի, տաղերի եւ դանձերի զրականութիւնը, Վարդան (ոչ Բարձրբերդցի, ինչպէս կարծում է Ամատունին), Մխիթար Այրիւմանեցի, Խաչատուր Կեչառեցի, Մկրտիչ, Յովհաննէս Երզնկացի, Կիրակոս Երզնկացի եւն, ձգում են այդ դանձանակի

մէջ իրենց լուծաները²² : Որքան ինձ ծա-
նօթ է նոր կամ պարականոն շարականները
ԺԳ. դարու վերջին քսոսորդին ևւ ԺԳ. դա-
րու տաջին տասնեակին շարադրուած ևն
Հոսմկլայ, Կիլիկիա ևւ Երզնկա : Հոսմկլայ
սարած է իր կեանքին վերջին մասը Յովհ. Գառնեցի, Երզնկա՝ Յովհ. ևւ Կիրակոս,
Կիլիկիա՝ Բարսեղ արքայեղբայր, Գրիգոր
Անուարեցի, Յակոբ Մեծքաբեցի ևւ,
ԺԳ. դարու վերջին քսոսորդին արեւելեան
Հայաստան երկեցող Վարդան ծանօթ չէ.
իսկ Վարդան Բարձրերկցի, ճիշդ սյղ
չըջանին ծաղկած է թէ իրրեւ գրիչ, թէ
իրրեւ տաղասաց ևւ թէ հոգեւոր երգ գրող.
չկայ պատճառ իրեն չվերադրելու նաւ.
Վարդանայ անսնով սյղ չըջանին յօրի-
նուած շարականները, գտնէ առտ ևւ սյթմ :

ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԲԱՐՁՐԵՐԵՐԳԵՐԻՈՅ
ԿԻԼԻԿԵՑԻՈՅ ԲԱՆ

Խոցուած շատ ունիմ սըրախ,
դոր ասեմ կամ զս⁶ր պանդըախմ.
Ի մանկութենէ, Եղբարք,
հետ ուսման բանից կու դատիմ.

ՁԵՌԱԳՐԻՆ ԸՆԹԵՐՅՈՒԱԾՆԵՐԸ

ԽՈՐԱԳԻՐՆ՝ Վ. վարդապետի բան բարձրաբեր-
դեցոյ Կիլիկեցոյ :

1 զանբախմ : — 2 Եղբայրք : — 3 կրել...

²² Խաղրակեանք կամ Պոռհեանք Հայոց պատմու-
թեան մէջ, Երոսաղէմ, 1944, էջ 99 :

Ի սիրոյ տաղնապ կրեալ՝
 ծարաւի հոգւով տոչորիմ .
 Միշտ ական ունելով հասման՝
 յիմաստից դաւորն դեպերիմ :

- 5 Գերիս յանհմուտ անձանց՝
 անաչատ հարուածս ընդունիմ .
 Որ իմ խոցուս չեն գիտակ՝
 զինչ պիտի նա դայն կու խօսին :
 Եզրարք խոցեցայ հոգւով
 եւ չհասայ զինչ հասարաթ սնիմ .
 Քանզի հեռացեալ յաստեաց՝
 անսութեանցս այլ իմն երեւիմ :

- Արդ երանելի ասի ,
 որ երեք շընորհք յինքն սնի .
 10 Մին որ գիտութիւն խելացն
 ընդ բարին ընտրել չընարի .
 Մին որ քաջութեամբ կամայ
 սուրբ պահէ զինքն 'ւ ասաքինի .
 Մին որ ցանկութիւն սրբոին
 երկնային փառացն փափաքի :

Զինչ որ հարաւոյ հոգմըն
 'ւ հիւսուսոյն ընդ յիրար բախի .
 Յերկուց տարբեղէն օղըն
 յըզանայ 'ւ անձրեւ ծընանի :

Հոգով : — 4 գէղերիմ : — 5 այլ իմ :

7 խոցեցա հոգով... չհասա : — 8 յաստեց : —
 9 արդ երանելի ասի իմացիր՝ այնքմ երանի ասեմ... :
 երբորդ, նախնարար անշուշտ գ պատուով : — 10 Բէ
 հոս եւ Բէ 11—12 ա պատուով Իսիս մէկի : —
 11 ու փոխ. 'ւ : — 13 Էւ Բերեւս լաւագոյն 'ւ : —
 14 յղանա սու : — 17 գ (պատուով) տարերքն առ մդ
 (պատուով) հշտի (պատուով) : — 19 հոգոյն : —

Հանց երբ Աստուծոյ սէրբն,
որ ի յերկեղ սրբութիւն խառնի.
Նա ցօղ իմաստից բրխէ
ի մըտաց եւ հանճար բարի:

15

Յորժամ որ դարնան նրման
չորս տարեբքն առ մարդըն հաշտի,
Եւ յորտամանէ հոգմոց
դինչ երկիր ի դործ դարթբէի:
Նա իւր անդաստան հոյւոյն
գիտութեամբրն սլրադարերի.
Երբ դամէն բարեաց համբաւ.
Նւ աւետեաց որ ի նմա հընչի:

20

Զինչ հոյն ի ծաղկանց ծընունդ
դանադան դունօք դարդարի.
Յորժամ յեղանակ տարւոյն
չորս ի մի ժամ հասարակի:
Հանց բանն անհաշիւ բրխէ
ի մըտացըն հողեղինի,
Երբ արիութիւնն ու սէրն
ու խոկումն միարան առ իրար լինի:

Սուրաթ բէսիֆաթ ասի
դինչ անչունչ տիպար կենդանւոյն.
Որ խօսք սրտմանաւ ասէ
Նւ անթարթիոյ ի դէմը մարդոյն.
Որ շրթլ ու շիւա ցուցնէ
ու խորէ ըզտեսն աչերոյն.
Ա՞յ դէմին դամաղ, տսեն
տալ խօսից վըկայ ի դործոյն:

25

20 դամեն... ո՞ւր — 22 տարոյն: — 24 միարանի: —
25 անչունչտ ի վար կենդանոյն: — 26 ու փոխ. Ն...
ի դէմ: — 27 բաւան: — 28 այ դէ մի՛ն, դամաղ, կար-
դացի ա՛յ դէմին դամ(մ)աղ, ա՛հ տառապեալ քան-
սարկու:

Մեծ է կըշքոտով խօսիլըն
 մէկին ի մէջ բաղըմաց,
 30 Որ խելօքըն լոյս ծագեալ
 փարատէ դիտաւար ի մըտաց,
 Եւ իմաստութեան խելքըն
 ցուցանէ բանիւ յրսօղաց.
 Ապա ով ըզսէրն ունի,
 որ յրումն է սլատուիրանաց:

Ով ոք որ ի վսւր հոյոց
 'ւ յանցաւոր իրաց կայ ի րաց,
 2ինչ ոսկի խալաս է նա
 որ դատի ի շորս տարեւաց.
 35 Եւ այլ թէ հոյւով յըսէ
 ու խօսի իր մի ի խելաց,
 ի վեր քան զերկիր է նա
 եւ նըման է լուսեղինաց:

Ով ոք մ'որ սիրոյն ըզրոցն
 ի սրտին ի վառման ունի,
 Հառչէ նա ու ջուր ուղէ,
 յայն ի սրահն յինչ ակնէ լինի:
 Այս բանս ի յամէն մարդէ,
 հետ ամէն սըրտից կու կըշոի,
 40 2ի ընդ հոգեւոր սիրոյն
 շատ մարմնոյ սէր կու խառընի:

Ես շատ եմ յարմացք մնացել,
 թէ խելօքն ինչ ցեղ կու խարի.
 Իրք մի որ ջօհար սասի
 եւ ադատ յայլ իրք չխառնի,
 Ամ հանց դիտացէք ըզնա,
 որ ամէն մարդոյ չհասնի.
 Բայց թէ որ յըստակ մըտօք
 ի Քրիստոս ուղիղ դաւանի:

34 ով որ չունի ոք... հոգոց... կա: — 36 խէ ու
 խօսի էլաց: — 38 ով ոք մոր: — 39 հառաչէ... յան
 ի սրահն: — 40 ամեն. չունի կու: — 44 դիտաք:

ՕՏԱՐ ԲԱՌԵՐ

Անթարթիկ. ա. քէրքիւ, կարգ, ուստի «անկարգ»:
Բէսիֆաթ. պ. ա. բէ + սիֆաթ, ան-որակելի, ան-
նկարազիր:

Կալաս. ա. խասս, խալիս, դուտ, անխառն:

Հասրաթ. ա. անձուկ, կարօտութիւն:

Ղամաղ. ա. զամմազ, քսու, բանսարկու, մառնիչ:

Ղէմին. պ. զամին, զաման. թաթմէալ, տառապեալ:

Շէջլ. ա. ձեւ, կերպարանք:

Շիւա. պ. ճարտարախօսութիւն:

Ջոհար. պ. դոհար:

Սուրաթ. ա. երես:

q.

፳ ሰ ሰ ሀ ሆ ር ር ፳ ሐ

Թ Ո Ր Ո Ս Մ Շ Ե Յ Ի

(1458)

Միջնադարեան տաղասաց մըն է Թորոս Մշեցի: Իր տաղերը հրատարակեց վերջերս Տիար Յ. Քիւրտեան¹: Կ'ուզեմ միւսանդամ խօսք ընել անոր մասին, վասն զի համամիտ չեմ այն եղբակացութեան, որուն յանդած է Յ. Քիւրտեան, յատկապէս տաղասացին անձի եւ ժամանակի մասին:

Յ. Քիւրտեան լուսարոնելու համար Թորոս Մշեցւոյ կեանքի դժերը, նկատի առած է Թորոս Տարօնեցի գրիչ-նկարիչը, ծաղկած ԺԴ. դարու ստաջին կէսին. այս նպատակով համադրած է այն ամէն յիշատակարաններն եւ յիշատակադրութիւնները, որոնք կը հային Թորոս Տարօնեցւոյ: Այս ձեռագիր աղբիւրները ըստ մեծի մասին աչքի ստաջ ունեցած էր նաեւ Գարեգին Արքեպ. Յովսէփեան, սոթիւ իր ուսումնասիրութեանց, նուիրուած Թորոս Տարօնեցւոյ² եւ Գլաձորի Դպրոցին³:

¹ Յ. Քիւրտեան, Թորոս Տարօնեցի, կեանքն եւ իր Տաղերը. Նիւ Եորք, 1943, 80, էջ 47, տրատարուած Տարօնի Արծիւ ամսաթերթին, 1943, Թ. 21—22:

² Անահիտ, ԺԲ (1911), 97—115:

Բայց այդ Յիշատակարանները, ինչպէս ինձ կը թուի, ոչ մէկ Տարօնեցի Թորոս գրիչ-նկարչի կը վերաբերին ևւ ոչ ալ ոք ևւ է կապ ունին տաղասաց Մշեցի (Տարօնեցի) Թորոսին հետ:

Ես կը զանազանեմ Երեք համահուն, համաքաղաքացի ևւ համարուետ Տարօնեցիներ, Երեքն ալ ժամանակակից:

1. Թորոս Տարօնեցի գրիչ ի Դրապարկ. սա իր անձին մասին ամփոփ տեղեկութիւն կը հաղորդէ 1290ին Դրապարկ, յառաջնորդութեան տէր Թորոս Հոռմկլայեցւոյ գրած Աւետարանին մէջ. յիշելով միշտ, կ'ըսէ «պատմութիւնս ծերունի հօր իմոյ զհայրենի պաւտէն Շատախ կոչեցելոյ ևւ զՏարօնոյ... ի վաղուց հետէ ցանկացի տեսանել պտւրբ ուխտն ևւ զհայրենի պաւտն իմ. ևւ մինչև ցայս վայր բոճայի՝ աչօք ոչ տեսի այլ մտօք յամենայն ժամ... ևւ ևս ինքնին ձեռօք իմովք գրեցի պցանկալի Աւետարանս ևւ յարդար բնչից իմոց ետու պսա (նկարապարպել) սակեծաղկօք, սակի պլխադրովք, համարարրառօք ևւ չորեաին խորանօք ևւ բաղմերանդ. պունով. կարմօք ևւ արծաթի կոճակօք յարմարեցի ըստ իմ փանաքի ևւ թարմատար կարի ևւ ետու զսա ընծայ Ս. Յովհաննու Կարապետի որ է ի պաւտոն Տարօնոյ» (Գեղամ Տէր-Կարապետեան, Զե-

³ Խաղբակեանք կամ Պօռեանք Հայոց Պատմութեան մէջ. Հատոր Բ. Երեսուցեմ 1944. էջ 220—239 ևւ Հատոր Գ. Նիւ Եորք, էջ 166—176:

սաղիրք Տարօնայ) : Այս թորոսէն է առանց տարակուսի Վենետիկի Մխիթարեանց Թ. 5 Աստուածաշունչը, որուն գրիչն է թորոս րահանայ աշակերտ թորոսի (Համկկայեցւոյ), ուստի գրուած 1290էն ոչ շատ յառաջ : Ինքն է հաւանօրէն նաեւ էջմ. Թ. 2588ի «սակաւ նարդոյն» 1294ին, զոր ապա Արքահամ Տարօնի Լախկոպոսը տարած է Մուշի Ս. Ղազար վանքը : Սա բլլայ թերեւս նաեւ այն թորոս գրիչը, որ գրած է Նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքին Թ. 202 Աւետարանը ի Բարձրբերդ :

2. Թորոս որդի Սարգսի և Մարիամի, գրիչ և նկարիչ, որ գրած է Վենետիկի Մխիթարեանց Թ. 193 Նոր Կտակարանը 1284ին ի Մուշ. ծաղկած է 1328ին Բաղէշի Աստուածաշունչը. գրած է 1330ին Բաղէշի Աւետարանը, 1331ին ի Թանդրակո Աղահունեաց Երուսաղէմի Թ. 95 Ճաշոցը, 1332ին Վենետիկի Մխիթարեանց Թ. 12 Աստուածաշունչը և Հալէպի Թ. 110 Աւետարանը, որուն գրչութեան տարին և տեղը անձանօթ կը մնայ :

3. Թորոս Տարօնեցի, գրիչ և նկարիչ ի Գլաձոր, որ տակաւին «սարկաւաղ» 1311ին ծաղկած է Թաւրիդի Բերդաթաղի Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ Թ. 1 Աւետարանը (Աճատեան, Յուլյակ, էջ 70—72), որուն գրիչն էր ՄԵՐ, տեղը անձանօթ : Ի Գլաձոր կը լիչուի 1314ին Մխիթար Երզնկացիէն (Վենետիկ, Մխիթ. Թ. 803), 1318ին Սար-

դիս զբնին (անդ, Թ. 263) . կը մտանակցի 1317ին էջմ . 181 Աստուածաշունչի զբնութեան եւ ծաղկումի, 1318ին կը նկարագրուի էջմ . 182 Աստուածաշունչ, 1321ին Բրիտ . Թանգարանի Թ. 14 Աւետարանը, 1323ին Բաղէշի Աւետարանը, 1325ին՝ էջմ . 560 եւ 1346ին՝ էջմ . 2187, ամէնն ալ զբնութեան ծաղկումի ի Գլաճոր :

Այս զբնութեան նկարագրերէ որ եւ է զբնական աշխատութիւն չէ հասած մեղի :

Ասոնց հետ համանուն է եւ համաքաղաքացի տաղասաց Թորոս Մշեցի, բայց ոչ ժամանակակից : Տաղասացս ապրած է ժամանակ մը, երբ Երզնկա եւ Տարօն կը պնդուէր Օսմանեան տիրապետութեան տակ, երբ թուրքերէն լեզուին ծանօթ եւ ընտել կ'ըլլար հայ ժողովուրդը : Ժ. Ե. զարուն կ'իյնայ անոր ծնունդը : Ժամանակը ճշգրտու համար մեղի կ'ուսան կ'ընծայէ տաղասացս իր «Ի մէջ մեղաց եմք մսլորեր» սկզբնաւորութեամբ տալին մէջ, ուր կը նկարագրէ ականատեսի աչքով Երզնկայի երկրաշարժը : Յատաջ կը բերեմ այդ տաղէն հետեւեալ տողերը (էջ 22—23) .

Ի յանդընդոց զերկիր շարժեց ,

չատ շինութիւն արար աւեր .

Հանց մեծամեծ ցասումն եցայց ,

դեռ ի մեղաց չենք վախենար :

Այն Երզնկան ամուր քաղաք

իսկի շունչը առնելու ճար ,

Զրոյո՞ր պարիսպն ի շուրջ ածեց,
 Բզկլուխն տարաւ ի հիմն ի վար:
 Հանցեղ քակեց եւ աւերեց,
 Երես անցուց զքաղաքն ի վար.
 Անասելի մարդ կոտորեց,
 յորս էր թըւով տասըն հաղար...
 Շատ մի սպանեց մեծ խոճանին...
 Կըտրճվորաք մըօք ճարտար.
 Շատ մի սպանեց կին զեղեցիկ,
 ճոհար ոսկունն են սպրասպար.
 Զամէնն յիւր տունըն խախտեց...
 Իսկի չեղաւ փախչելու ճար.
 Խեղճ են անմեղ կաթընակերքն,
 որ կու հեծեն դառն ու զիտար...
 Պարոնըն զիւր քաղաքն ձրկեց,
 մինչ ի Բարերթ զընաց չափաւ:

Այս շարժը, կը դրէ Յ. Քիւրտեան,
 «Երզնկայի բաղմաթիւ շարժերէն միայն
 1287ին կը համապատասխանէ» (էջ 24):
 Այդ շարժին համար Տարեգիրք կը նշանա-
 կեն միայն. «Թվ. 212 (1287) շարժ եղև
 Եղընկան խիստ ահադին ի մայիս ամսոյն
 եւ բազում մարդիկ մեռան. որ զթիւն Աս-
 տուած միայն գիտէ» (Զմմատ, Թ. 328, Թդ.
 46ա): Բայց Թորոս Մշեցի գիտէ իր օրով
 տեղի ունեցած Երկրաշարժէն մեռնողներու
 թիւը 10000. կը շեշտէ միանգամայն, թէ
 սյդ շարժը «զրոյո՞ր պարիսպն ի շուրջ ածեց,
 Բզկլուխն տարաւ ի հիմն ի վար»: Երզնկայի
 երկրաշարժներու ժամանակադրութիւնը

նման շարժ մը կը յիշէ 1374ին . «ԹՎ . ՊԻԳ .
 դեկտեմբերի Ը . օրն ուրբաթ . շարժ եղեւ
 Նյդնկան . եկաց ժամ մի . կարծէին թէ այլ
 ոչ շարժի . կրկին սաստիկ շարժ եղեւ . պա-
 րըսպէն շատ տեղ փլաւ» (անդ) : Մարդ-
 կային կորուստի մասին խօսք չ'ըլլար :
 Աւելի ահաւոր եղած է 1458ի շարժը . «Ձէ .
 շարժ եղեւ յՆրդնկան . ԼԲՌ (կարդա՛ ժԲՌ)
 մարդ մեռաւ» (անդ) : Այս շարժի մասին
 ժամանակակից մը, Սարգիս դրիչ, իրրեւ
 ախանառեա կը դրէ Երուսաղէմի Թ . 1490
 ձեռագրին Յիշատակարանին մէջ .

«Եւ դարձեալ ի սոյն աւուրս եղեւ ա-
 հադին շարժ յՆրդնկան եւ կործանեաց դքա-
 ղաքն եւ զքոլոր պարիսպն յատակէն տա-
 պալեց . եւ մեռան ի նմին ժամու ի շարժէն
 անձինք ԲԺ հազար , հաւատացեալ եւ ան-
 հաւատ , այր եւ կին , ծեր եւ տղայ եւ սրբ-
 րասնեալ քահանայք , զոր ոչ կարեմք զա-
 դէտս եւ զկսկիծ եւ զկոծ եւ զհառաչ նոցա
 քուել , զի ականատես եղաք ահագին պա-
 տուհաւին , զոր տրտրիչն Աստուած մի ցուց-
 ցէ ծառայից իւրոց սցնսլիսի փորձութիւն եւ
 վիշտ : Եւ այս ամենայն եկն ի վերայ մեր
 վասն մեղաց մերոց ըստ մարգարէին . եւ
 յայտմ ամի էր թվական Զ եւ Զ , ասորիյ սմ-
 սոյ ԻԳ , յաւուր շարաթու կրկնադատկին , ի
 չորրորդ ժամու ցերեկին» : Ուրիշ յիշատա-
 կացիր մը , Ստեփանոս դրիչ , յԱւայ վանո
 1464ին անդրադառնալով այս երկրաշարժին
 կը դրէ . «Հինդ ամաւ (յառաջ) եկաւ ահա-

դին շարժ եւ աւերեաց զբոլոր մայրաքաղաքն զԵդրնկայ. եւ ԲԺԹ ընդ սյր եւ ընդ կին ի ներքոյ հողին մնացին» (Էջմ. Թ. 1309) : Այս մասին արձանագրած է նաեւ Գրիգոր Դարանաղցի իր Ժամանակագրութեան մէջ. «Ջէ. փլաւ Երզնկին պարիսպն ի շարժէն» (Էջ 5) :

Այս շարժին յատկանշանականն է յանկարծակամբ, 12000 մարդկան կորուստը եւ պարիսպին փլուզումը, կէտեր որոնք ճշդիւ կը համապատասխանեն Թորոս Մշեցւոյ նկարագրութեան :

Այսպէս ճշդելով «Ի մէջ մեղաց ենք մուրեր» ստղին զրութեան ժամանակը 1458, կ'ունենանք Թորոս Մշեցւոյ կենսագրութեան համար որոշ թուական մը, որմէ յառաջ ծնած եւ յետոյ վախճանած է : Այս շրջանէն ծանօթ է Թորոս վարդապետ մը, որ աշակերտած է Յովհաննէս Համշենցւոյ († 1497) յԱւաղ վանս եւ որ յետոյ դաւադանի իշխանութիւն տուած է Տարօնեցի Գրիգորի, որ աշակերտած էր Համշենցւոյ անոր կեանքի վերջին տարիներուն. Առաքել Դաւրիթեցի կը գրէ. «Յովհաննէս Համշենցին. նորին աշակերտ՝ Թորոս. նորին աշակերտ՝ Գրիգոր Տարօնեցի» (440—442), զժբախտաբար չէ նշանակուած Թորոսի հայրենիքը : Այս շրջանէն ինձի ծանօթ է Թորոս արեղայ գրիչ մը յԱմասիա (Էջմ. 370, Թղ. 3ա) եւ համանուն արեղայ մ'ալ 1465ին յԵրուսաղէմ (Նօտարք 221), երկու-

քին ալ հայրենիքը տնյիշատակ : Եթէ Թորոս վարդապետ աշակերտած է Յովհ. Համ- շենցւոյ Աւար կամ Կայիսիոսի վանքերու մէջ, կարող էր ի մերձուստ ակոնատես եղած ըլլալ Երզնկայի շարժին :

Թորոս իր տաղերու մէջ կոչած է ինք զինքը պարզապէս «Գիրի Թորոս», իսկ տա- ղերու վերնադիրներու մէջ «Թորոս Մշեցի», սնդամ մը նաււ «Տարօնեցի» : Զկայ որ եւ է ակնարկութիւն իր վիճակի մասին, արե- ղա՞յ էր, վարդապետ թէ երէց : Տաղերու կրօնաշունչ տողերը Ենթադրել կու տան զինքը եկեղեցական :

Իր ստեղծագործութիւնները մերկ են ախնէ, շարադրութիւնը անոճ, լեզուն՝ ռամկախտոն, մաքրը՝ անդայն : Կ'երեւայ, թէ կարգացած է իմաստասիրական գրքեր, աշակերտած է ժամանակակից մէկ վարդա- պետի . բայց ձեռք չէ կրցած բերել մեծ իմաստութիւն :

Իր տաղերու թիւն է Եօթը : Այդ տաղե- րէն հինգը հանած է Յ. Քիւրտեան իր սեպ- հական Էրկու Տաղարտններէ, գրուած 1661 եւ 1678—1681 տարիներուն : Կան տաղեր, որոնք կը տեսնուին 1625ին գրուած Տաղա- րանի մը մէջ, սեպհականութիւնն եղած † Շաւարշ Վ. Սահակեանի (Եւդոկիա) :

Այս տեղ պիտի ներկայացնեմ Թորոս Մշեցւոյ տաղերու թիւը, տընթեր նշանա-

կելով այն տեղիքները, ուր կը գտնուին անոնք եւ կամ հրատարակուած են * :

1. Երդ վասն աղահուժեան ի Թորոսէ :

Աղտեղեցայ խաւար մեղօք,

քան զկին պոռնիկըն Բախարու ⁴ .

Մոռացայ դուխտն աստուածեղէն

վասըն մեղաց 'ւ անհափ չարու . . .

Վ. Գիրի Թորոս մրտօք յիմար,

քեզ դատաստան կոյ 'ւ օր մահու .

Ի յայնմ անեղ հրադարակին

Ի՛նչ չատ համար ունիս տալու :

Խորադիրը W 988 ունի «Ասացեալ ի Թորոսէ Մշեցւոյ Աղահուժեան. այլոց քարոյեմ եւ ես ոչ ասեմ» : E «Ի Թորոս Մշեցի տաղ . . . :

= Զեռադիրք K 1, 50ա—52բ : E. 395, 33ա : W. 988, 176բ—177բ (վերջին 26 տողերը կը սկսին, թուղթ ինկած ըլլալով :

Հրտ. Քիւրտեան, 24—27 :

2. Տաղ վարդի եւ Պլպուլի ⁶

* Կը կիրակեմ հետեւեալ համառոտադրերը .
E=Երեւան, Պետ. Թանգարան :

H=Հայերդ :

K 1 եւ 2=Քիւրտեան, 1661ին եւ 1678ին գրուած Տաղարանները :

W=Վիեննայի Մխիթ. Մատենադարան :

⁴ KW արախու E ուրախու. պէտք է ուղղել Բախարու :

⁵ W չունի խորագիր :

Երբ քաֆուր վարդըն փրթրթի,
 Մըտիկ արէք այն սլըլպուլին.
 Զտերեւն արեր իւրըն վըրան,
 զօրըն կենայ ի վրայ վարդին⁶ . . .

վ. Թորոս զովէր զվարդն ու զսլըլպուլն,
 որ ի սիրուն զամ կու քաշին.
 Զինչ հողածին կայր արարածս,
 որ չէր զիպեր այն պալային⁷ :

= Զեռաղիրք՝ Երուսաղէմ Թ. 3052 :
 Բերլին 84, 127ր—130ա (Ժէ) : W. 398,
 22ր—24ր :

Հրտ. Քիւրտեան, 42—44 : Հայերդ
 116—118 :

3. Տաղ ի վերայ հոյւոյ ասացեալ :

Ի մէջ մեղաց եմք մոլորեր,
 յաստընլորիս կու դորձեմք չար.
 Այլվի զԱստուած բարկացուցաք,
 որ սրբտին եկեր զիմար . . .

վ. Զայնչափ չարիքդ որ կու նայիս
 զիրի Թորոս մըտօքդ յիմար.
 Գընա լալով խոստովանեց,
 լեղուով արէ զմեղքդ ի խրատ :

= Զեռաղիրք. K. 2. 71ր—72ա. Մոռո-
 դեան, էջ 212—215 :

Հրտ. Քիւրտեան, 22—23 :

⁶ K յարաին : H վարդին վըրան :

⁷ W վիթլին տողն ունի մեղքըն թողած է Թո-
 րոսին եւ լրսողացդ ամենին :

4. Պատմութիւն վասն ԺԲ Հոգմից. զոր ասեմք ի սակաւ մտացս զոր լուաք փոքր ի չատէ աստուածային գրոցն, որ Լլանեն ի չորրորդ հրեշտակաց. վասն Երդողացն ասացաւ ի Թորոսէ :

Ի յետ ստեղծմանն արարածոց,
որ դոյացոյց դայս ամենայն,
Օղոց Լտուր իշխանութիւն
Հոգմ ու քամու արար սահման...

վ. Թորոս սլատմէ դազնիւ Հոգմունքդ,
որ են թըւոյլ Երկոտասան...
ոյլ որ քամուն յիշսցք ասէ,
նա զ(Երդ) Կայէն Եղբայրսպան :

Սորադիրն Կ. ունի «Պատմութիւն ԺԲ Հոգմոց, ասացեալ ի Թորոսէ :

= Զեռադիրք՝ Կ. 1. 52ա—54ա : Ե. 395, 34ա : Էջմ. 1636, 145ա (ԺԸ) :
Հրտ. Քիւրտեան, 35—39 :

5. Ոտանաւոր վասն դատաստանին աւուրն հատուցման, չարեացն դէտր ԼԷ բարեգործացն՝ դբարիքն, որ վկայէ սուրբ Աւետարանն. արարեալ ի Թորոսէ * :

Յորժամ տարերքըն դըղըրդին,
Երկինք 'ւ Երկիր խոնարհանան,
Եւ կատարին կեանք Եղելոց,
որ արարածքըս հիանան...

* Սորադիրն՝ Ե. ի Թորոս Մշոյ ասացեալ է :

վ. Թորոս յիշէ զօրն ահադին ,
 Երբ ժողովին ի դատաստան ,
 Ի յայնմ ահեղ հրապարակին ,
 ո՞ւր է լեզու կամ պատասխան :

= K 1, 41բ—48ա : E. 395, 57ա—62ա :
 W. 988, 178ա—182ա (սկիզբէն չորս տուն
 պակաս) :

Հրտ. Քիւրտեան, 27—35 :

6. Տաղ երկու ազգ լեզուէ ի Թորոս
 Մշեցոյ ասացեալ :

Է եկրի կօկի քարատան ,
 եկրի կօկտան քարատան ,
 Ձհողն ի ջրոյն բաժանեցեր
 Եւ ի վերայ ջուրցըն նըստար .
 է սան մի սան քարիմ ոահիմ ,
 Եկտու կօկա տեան պախար . . .

վ. Գերի Թորոս մըաօք մոլոր ,
 մեղօք դարձեր ես կունահար
 Կէճա կունտուղ զաֆիլ օլմա .
 աչ կօղընկի հախայ Լալ վար :

Խորագիրը W. 344 ունի «Ի Թորոսէ
 Տարօնեցոյ ասացեալ է» : E. Երուսաղէմ
 3057 տաղ ի Թորոսէ Մշեցոյ ասացեալ :
 Անտ. 125 «տաղ երկու ազգ լեզուէ» :

= Երուսաղէմ 3057 : E. 395, 52ա—բ :
 Ձմմառ, Անտ. 125, 144բ (Ժէ) : Շտարչ վ.
 Սահակեան 1. էջ 162—164 (1624) : W.
 344, 38ա : 671, 15ա (սկիզբէն մէկ տող պա-
 կաս խորագրին հետ) :

Հրտ. Քիւրտեան, 45—46: Բաղմալկա
1910, էջ 281 (առաջին 10 տողերը, բն-
ծայրուած Թաթոս Թաթաթեցւոյ, համա-
Հանդ. Ամս. 1910, էջ 285):

7. Վասն կատարածի աւուրն զոր Զե-
րօնիմոս Լզիտ ի Պատմութեանցն Հրէից.
ԺԸ. նշան որ լինելոցն է զկնի պիղծ Նեոին:

Քեզ ծանուցից, Եղբայր, լըսէ,
որ լինելոց է յետ Նեոան.

Նախ քան զգալուսարն Քրիստոսի,
որ զայ փառօք ի դատաստան,

4. Այս փոփոխումն է որ յայտնի,
Երկինք 'ւ Երկիր նոր կերպարան,
Որ զանցելոցքն ցոցանէ,
յայտնէ զայժմոյս Լւ զապաղայն:

Խորագրին մէջ K. 1 շունի «զոր Զե-
րօնիմոս Լզիտ ի պատմութեանցն Հրէից.
ունի W:

= K 1, 48a—50a: W. 988, 182a—
183r (1706):

Հրտ. Քիւրտեան, 39—41:

Երկու ձեռագիրներու մէջ ալ անա-
նուն, Wի մէջ կը յաջորդէ Թորոսի «Յոր-
ժամ տարեբքն զրդրդին» տալին: Ճիշդ
նկատած է Յ. Քիւրտեան, թէ «Վստահօրէն
իրն է նաեւ այս տալը, որ ոչ միայն նոյն
ոճը ունի, այլ ևւ մեր այս ձեռագրին մէջ
զետեղուած է Թորոսի տաղերուն մէջ»
(անդ. 39):

Դ.

ՄԵՂԱՆԻՆԻ ԳԵՐԶԱՆԵՑԻ

ՄԸՂԸՔԻԸ Վ. ԳԵՐՋԸՆՑԻ Ժ 1545
ՏԸՂԸՍԸՑ, ՀԻՆԸՐԸՐ ԵՒ ԲԸՐԵԳՈՐԺ

Դերջանի փողձայ գիւղն Լղած է Մաղա-
քիայի ծննդավայրը. բայց ան նախընտրած է
գաւառին անունով կոչել ինքզինքը Դերջանցի :
Քաճանայական տան զաւակ էր. հայրը,
Մկրտիչ քաճանայ, ուղարկած է իր որդին
Մուշ (1500), որպէս զի ուսանի Մշեցի Գրի-
գոր վարդապետի «համալսարանը» Գլակայ
վանքին մէջ¹ : Այն տեղ էր Մարտիրոս ա-
րեղայ, որ 1505ին օրինակած է Աւետարան
մը «ի գաւառիս Տարօնոյ, ի վանս Գլակայ,
ի գումն սուրբ Կարապետին, ի համալսա-
րանս Գրիգոր քաջ բարունւոյն Եւ յառաջնոր-
դութեան սուրբ ուխտիս տէր ՄԼԼքիսէթ ար-
հեպիսկոպոսին²» : Ինչպէս կ'երեւայ խստա-
պահանջ էր Գրիգոր վարդապետ. Մաղաքիա
իր ուսման ընթացքը աւարտելու համար
հարկադրուած էր առ ոսոս Վարդապետին
ղեկերիյ 20 տարի համբերութեամբ Եւ տո-
կունութեամբ. իր ուսուցչին ձօնած Գովա-
սանքին մէջ գետեղած է 1519ին տողերս .

¹ Ինքնակենսագրութիւն (տե՛ս վարը) :

² Հոռմ, Վատիկ. Մատենադարան, Բորգեան
թ. 7. Tisserant, ծուցակ, էջ 24 :

Ի դասատուն յերկար կացի,
 Դատըն կենօք զկեանս անցուցի.
 Հառաչելով արտասուեցի,
 Զի արժանացայց կենաց հացի:

Գրիգոր վարդապետ իրր 1515ին կ'ուղեւորի Երուսաղէմ. այն տեղ կը մնայ ժամանակ մը եւ կը դասախօսէ: 519ին կը բացատրէր իր աշակերտաց Արտաքինքր, սյսինքն կ'աւանդէր իմաստասիրութիւնը: Այս տարւոյն կը յօրինէ Մաղաքիա իր Գովասանքը: Երկու տարի ետքը, 1521ին կը ստանայ առ վարդապետական դաւադանը: Յաջորդ տարին Գրիգոր եւ Մաղաքիա կը մեկնին Երուսաղէմէն ցամաքի ճանապարհով: Հազիւ կը հասնին Հայէսկ, կը վախճանի Գրիգոր վարդապետ (1522):

Գրիգոր Վ. Մշեցի միաժամանակ շինարար էր. կը կանդնէ Մուշի Ս. Կարապետի պարիսպը. կը նորոգէ Եկեղեցին եւ վանքը: Երուսաղէմի մէջ կը բարձրացնէ Հրեշտակապետաց Եկեղեցւոյն սլարիսպը: Մաղաքիա կը գրէ թէ «եւ ես յամենայնի կցորդ եղէ ըստ կարողութեան». սյսինքն մասնակցած է Վարդապետին շինարարական գործունէութեան: Այս հանդամանքով ուսած է նաեւ շինարուեստը, գոր ապա յայտնարեբեց իր գործունէութեան ընթացքին: Կր դովուի առ իրրեւ քանդակագործ փայտի վրայ:

Վարդապետին մահէն ետքը նորրնծայ Վարդապետը առանձին վերադարձաւ Մուշ

Եւ վարեց ժամանակ մը «Համալսարանի» ասաջնորդութիւնը: Ապա գնաց Դերջան եւ բացաւ այն տեղ Դպրոց: Կը յիշէ 1530ին իր աշակերտները՝ տէր Կարապետ, Մեսրոպ, Եղիա, Սարգիս եւ Թադէոս: Իր համրաւը կը ձգէ իրեն 1543ին Երկանի վանքէն Վրթանէս արեղան. սա կը գրէ. «Երկու տարի կեցայ ի վանքն (Երկանի). եւ անտի գնացի ի Դերջան, ի Մեծ Մաղաքիա վարդապետի վանքն եւ աշակերտեցայ նմա ի թվին ԶՂԲ» (1543). բայց հաղիւ երկու տարի կարող կ'ըլլայ ունկնդրել Վարդապետին, վասն զի Մաղաքիա կը վախճանի 1545ին. որ, կ'ըսէ, «Եթող մեզ սուգ անմխիթար ի վերայ երկրի. զի բաղում աշակերտք անմխիթար եւ որր մնացաք ի սուրբ հօրէն մերոյ»³:

Մաղաքիայի աշակերտը Սարգիս Թողուցած է մեզի յիշատակագրութիւն մը ի վերջ 1319ին Կիլիկիա գրուած Շարակնոցի մը, զոր գնած է 1526ին: Ձեռագիրս սկսականութիւնն էր Մուշեղ Սերոբեանի, զոր տեսած եւ ցուցակադրած եմ 1942ին ի Բէյրութ:

Թղ. 292բ—293ա կը յիշատակագրէ Սարգիս.

«Սարգիս բանին սպասաւոր աշխարհաւ Տարաւնացի, քաղաքաւ Մշեցի, աշակերտեալ մեծ Հեռետոր եւ անյաղթ փիլիսոփայի Գրի-

³ Էջմիածին, Թ. 2145, Թղ. 197ա (Յիշատակագրութիւն):

գործի մականուամբ Մշեցի կոչիւր. եւ յետ վաղճանի նորա աշակերտի նորա Մաղաքիայ 'Եերջանեցւոյ, որ անկեղծ սիրով եւ հայրական խնամով կրթեաց զիս յիմաստաաստուածային հանճարոյ: Եւ ի թուարկութեան յարեթական տումարի. ԶՀԵ. ամին, ի թաղաւորութեան սուրբան Սուրբմանին եւ սրբոնութեան Տարաւն դաւառին Ամիր Շարաւին. եւ ի յատաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Դյակայ Սահմանոս արքեպիսկոպոսին գնեցի զՇարակնոցս ի վայելումն եւ յիշատակ անձին իմոյ: Եւ ով ոք որ հանդիպիք այս գրոցս տեսանելով կամ գաղափարելով կամ աւելտելով, յիշեցէք ի Քրիստոս զերախտաւոր վարդապետքն իմ զԴրիգոր եւ զՄաղաքիա. եւ զիս զՍարգիս բանի սպասուոր. եւ զծնաւդսն իմ, զամենայն երախտաւորս իմ. եւ զուք յիշեալ յիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ. եւ ձեզ յիշողացդ եւ մեզ յիշեցելոցս սու հասարակ ողորմացի. ի վայելումն անձին իմոյ. յիշատակ Սարգիս բանի սպասաւորի, որ է լցեալ իմաստութեամբ շնորհաւ սուրբ Հոգւոյն. ամէն»:

Օրինակութիւնը եւ վերջին տողերը հաւանօրէն ուրիշ գրչէ է: Ուղղադրական ինչ ինչ անհարթութիւններ յարդարած եմ հոս. իսկականը տեսնել ցուցակադրութեանս մէջ:

Մաղաքիա Վ. 'Եերջանեցւոյ աշակերտ կը ներկայացուի նաեւ Կ. Պոլսոյ սրատրիարքն Աստուածատուր (1537—1550), ինչպէս կը

գրէ Հրանտ Ասատուր⁴։ Նոյնը կը կրկնէ Օրմանեան⁵։ Բայց սա Վասպուրականի շրջանէն կ'երեւայ։ Գրիգոր Դարանապետի Մաղաքիայի աշակերտն սյս անունով Սեբաստացի գիտէ եւ կը հաւատաւ թէ ան գործած է նրդնկա եւ վախճանած է հոն 1587ին⁶։

Այս տարիներուն Կամախի Աւայ վանքը, որ Եպիսկոպոսական աթոռ էր, ծանր պարտքերու տակ էր, հարկերու ծանրութեան պատճառով։ Մաղաքիա կը խորհի գիմել Սուլտանի բարեկթութեան։ «Վասն այն, կ'ըսէ, հարկեցոյ ի բազմաց եւ գնացի ի սուլթան Սուլէյմանն ի թմին Զէթ» (1530)։ Կը յաջողի. 12·000էն «ի 6000 իջուցի դմայն եւ զարեղացից խարաճն եւ զխապանջն բարձար ի բաց, եւ եկեղեցեաց նորոգման հրաման առար. եւ եկաք յԱւայ վանքն»։ Նոյնը լսած է Գրիգոր Դարանապետի աւանդութենէն, որ կ'աւելցնէ թէ այդ 6000ն ալ «Դիմոսցի պարտն Թարոս ի վերայ երկրի ցրուեր, ի տունն շորսական ստակ կու տան մինչեւ ցայսօր⁷»։ Ժամանակագիրս 1592ին կը գրէ. «Էկալ է Դերձանցի Մեծ Մաղաքի վարդապետն շնորհայի արուեստիւ եւ բանիւք, արդեամբք եւ հօր ատենախօս իրր զՊօղոս. եւ

⁴ Կ. Պոլսոյ Հայերը եւ իրենց պատրիարքները. Ընդարձակ Օրացոյց Աղղ. Հիւանդանոցի, Կ. Պոլիս 1901. էջ 83։

⁵ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեան, Ազգապատում, Բ., էջ 223-4։

⁶ Գր. Կամախեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 341։

⁷ Անդ, էջ 338—339։

չատ բարութեան սլատճառ է եղեալ եւ շատ եկեղեցիք եւ խաներ է շինել. ի մեր Կամախոյ վանքն է կացեր շատ ժամանակ»:

Մաղաքիա Երկրորդ անգամ ալ դացած է Կ. Պոլիս, 1543ին: Այս անգամ խափանել տալու համար Մանկաժողովը Կամախի, Դերջանի եւ Բարերգի գաւառներու մէջ. դարձեալ յաջողութեամբ պսակուած: Այս մասին պիտի խօսիմ առանձին գլխով:

Չենք կրնար անտեսել Վարդապետիս արուեստն եւ շինարարական գործունէութիւնը: Իր շինարարութեանց մասին 1523—1530 շրջանին մէջ մանրամասն հաշիւ տուած է Մաղաքիա Ինքնակենսագրութեան մէջ: Տակաւին հրաման չէր հանած եկեղեցիներ շինելու. բաւականացած էր նորոգութիւններով եւ կողմնակի շինութիւններով (տե՛ս վարը): Իսկ 1531—1545 տարիներու շինարարութեանց մասին աղքատ են մեր տեղեկութիւնները. 1569ին Վրթանէս վարդապետ կը հաղորդէ, թէ «Մաղաքիա վարդապետն շինեաց զՍուրենու խան, զի աւեր էր եւ նա նորոգեաց»: 1540ին արձանագրութիւն մը կը հաստատէ, թէ «Մեծ կամուրջն կապեցաւ ձեռամբ Մաղաքիա վարդապետի⁸»:

Գրիգոր Դարանաղցի, որ շրջած է Կամախ եւ Դերջան, գիտէ, թէ «եւ այլ բազում գործս բարութեան յիշատակի արարեալ է այս Մաղաքիաս, որ կան եւ կու յիշատակին

⁸ Արեւելք, 1903, Թ. 5355: Տես վարը:

մինչև ցայսօր. որ Լուսաւորչին ևւ Աւագ լինացն մէկ մէկ զրակալք շիներ ևւ այնքան զարմանալի արուեստիւ քանդակեր (է), որ տեսողքն կու սքանչանան. ևւ նմանապէս զրունքն սուրբ Աստուածածնին ևւ սուրբ Կարապետին սորա է արարեալ» (էջ 339) :

Գրութիւններ :

Մաղաքիա Վ. Դերջանցւոյ անունին հարգատ Երկու զրուածք միայն ծանօթ է ինձի. ասոնք են .

1. Յիշատակարան — Ինքնակենսագրութիւն, զրուած իր իսկ զրչով՝ 1218ին օրինակաւ Սաւաթարանի մը մէջ, որ կը պահուի Նոր-Ջուղայ, Ամենափրկիչ վանքի Մատենադարանը, Թ. 26 : Ճեռադիրս ցուցակազրութիւնը կատարած է Սմբատ Տէր-Աւետիսեան. ասկէ արտադրած եմ ես — ինչ ինչ տեղեր համառօտելով — 1925ին ի Տիգրիս : Տէր-Աւետիսեանի ձեռագիրը տեղ տեղ զփուարընթեռնիլ էր. այս պատճառով ինչ ինչ տեղիքներ արտադրութեանս մէջ կը կարօտին վերաքննութեան : Յիշատակարանիս մէջ Մաղաքիա կը հաղորդէ մեզի իր կենսագրութեան ևւ շինարարական գործունէութեան մասին շատ կարեւոր տեղեկութիւններ : Թէև Զրատարակուած է Յիշատակարանս՝ չ. չ. Ոսկեան, Բարձր Հայքի վանքերը, Հանդ. Ամս. 1948, էջ 539—541 = արտատպուած՝ Վիեննա 1951, էջ 21—23, բայց միասանգամ պիտի ներկայացնեմ այստեղ ինչ

ինչ ուղղումներով և լուսարանութիւններով: Այս տեղ յիշուած վանքերու և այլ տեղանուններու ճշգրիտ տեղադրութիւնը կը կարօտի անդրադոյն քննութեան:

2. Գովառանուքիւն Գրիգոր վարդապետի Մշեցոյ ի Մաղափկայ իւր աշակերտէստացեալ:

«Հայր տնկադ սցլեատանեաց...» սկիզբնաւորութեամբ: Պահուած է Երուսաղէմի թ. 1455, թղ. 227ր—232ր: Զեաւորիս գրիչն է տաղասացն Սաւփանոս Թոխաթեցի, սրուն է Յիշատակարանս. «Գրեցօ ռաօսքս ի քաղաքս շէշրի Թոխաթ ձեռամբ Սաւփանոս մեղսաների իրիցս ի վայելումն Յովսէփ աշակերտին իմոյ, ի թմականիս Հայոց Ռ. Հ. Մայիսամայ (դաստարկ), յորժամ Ըստամպոյս զայն զյախ քաշեցին և զախանն և զսարայն կոխեցին և զՍաման վատիչահն քաղանին և զայլ զյախ մարդիքն ջարդեցին, և Լոյին թողաւսր զսուրբման Մարտտ Փան (ա՛յսպէս), զոր տէր Ասատուած զինքն խաղաղութեամբ պահեացէ. ամէն...»: Տաղիս օրինակութիւնը խնդրանքովս հաղացած էր լուսահայի Տ. Մեսրոպ Նշանեան պատրիարք իրեն ընտել բարեացակամութեամբ:

Մաղափկայի գրչին միակ դրական վաստակն է այն, բայց բաւական է ճանչնալու համար անսր բարեմիտ սիրտը, հոգւոյ սղնուսութիւնը և մանկամարմական սկզբունքները: Գրուած է այն 1519ին Երուսաղէմ, երբ տակաւին կը կատարէր իր ուսմանց ըն-

թացքը: 66 տուն է կը բաղկանայ Գուֆա-
սանքս, ընդ մեջնր 264 տոյ: Ունի գրա-
կան արժէքաւոր քանակներ: Տոյ 141—144
կը պանծացնէ իր ուսուցիչն իբրեւ «Հալա-
ծիչ հերձուած սղաց, երկարնակ շարափա-
սաց», սրանք «յոգամիտ հեղձաւորներ» են
եւ «օրէնքին թիւ քարոզողներ»: Կ'ակնարկէ
անշուշտ յայն օրթող սրաներն եւ լատին քա-
րոզիչները, սրանց հաւանօրէն տառջին ան-
գամ Երուսաղէմ պատահած են Տարօնի վար-
դապետն եւ անոր աշակերտը, երկուքն ալ
Պոպոս Տարօնեցւոյ ազգեցութեան տակ: Տաղս
կը հրատարակեմ մօրայջութեամբ. ուղղե-
լով աւ գրչութիւնն օր եւ օ գրչութիւնը
աւր, ինչպէս նաեւ տեղաւորելով ի անկում-
ներն եւ գեղձելով յաւելցող բոլոր թիւները:
Ուրիշ փոփոխութիւններ ներկայացուած են
ծանօթութեանց մէջ:

3. Կանոնադիրք. էրիցական հախս եւ
իրաւունքն, Մաղաքիա վարդապետի:

«Ի գթութեանցն Աստուծոյ եւ մեկնայն
սրբոց նորա, նաեւ ի Մաղաքի վարդապետէ
հասցէ գիր օրհնութեան եւ պահպանութեան
ամենայն հաստատեցելոց քրիստոնէից: Որ
կանանադիրքն այս է. զի էրիցական հախսն
եւ իրաւունքն այս է: Զատկին խաչհամբուրն
Զ քառակ...»:

Զեռադիրք էջմիածնի, Թ. 2511: Հրա-
Գ. Վ. Յովսէփեան, Արարատ, 1915, էջ 218:

Ուշ ժամանակի յաւելուած մըն է իբր
ՓԴ. դարուն հաւանօրէն Գրաձոր գրուած

ձեռագրի մը մէջ, որ կը բաժանուակէ Եսայի Նշեցոյց Մեկնութիւնն Եղեկիէլի: Այս ձեռագիրը յետ ժամանակաց ստացած է «Կոչկար» Յովհաննէս և նուիրած է «ի ձեռն Հարապետ աշակերտին ի դուռն սուրբ Յակոբին, որ կոչի Կապոսի»: Կաղմը նորոգուած է Սրապի ձեռքով 1596ին: Որո՞ւն ձեռքով և ե՞րբ ներս տանուած է «Կանոնագիրքս» ձեռագրիս մէջ (թղ. 377ր), յայտնի չէ. սուտի նաև Մաղաքիա փարպապետի ժամանակն անձանօթ: Յովսէփեան, որ հրատարակած է «Կանոնագիրքս» Արարտարի մէջ, կը միտի այս Մաղաքիա փարպապետը նոյնացնել Մաղաքիա Վ. Ղրիմեցոյ հետ († 1384): Չեռագիրը տեսած եմ և հաւատածս արտադրած 1927ին: Այն ժամանակ համարած էի զայն «ԺԵ./ԺԶ.» դարու գրածք: Այժմ կը թուի ինձ, թէ յանձին Մաղաքիայի Դերժանցի Մեծն Մաղաքիա ճանչնալու է, որ ԺԶ. դարու 1525—1545 տարիներուն մեծ հեղինակութիւն կը փայլէր, յատկապէս Բարձր Հայքի մէջ:

Մաղաքիա Դերժանցոյ հետ որ և է կապ չունի՝

«Մաղաքիա արեղայի Համառօտ բանի չափաւ ի վերայ իւրաքանչիւր գրոց Հնգամատենիկն, Յետւայ, Գաաաւորաց եւ Հոռութաւ. ըստ ըստականին փայլչտհիս սճով. և ևն ընդ ամենայն տաղք 74»: Այսպէս կը գրէ Տ. Ստաւրանեան Երուսաղէմի Թ. 998

ձեռագրի (յամէ 1623) ցուցակադրութեան մէջ: Տաղիս սկզբնաւորութիւնն է. «Աստուած անեղ անմահ եւ աէր յաւիտենից . . .»:

Գործելով «Մատաքիս արեղայ» եւ այն 1623ին: Այլուր¹ առիթ ունեցած եմ նշուակելու, թէ ինչպէս Թաթարեցի Մատաքիս արեղայ իր անունին խրացուցած էր Գրիգոր Ակներցւոյ Թաթարաց Պատմութիւնը: Այստեղ ալ իր անունին սեպհակոնած է Աստուածաշունչի զիրքերուն կցուած անանուն առաջաբաները, որոնք ծանօթ են մեզի որդին 1384ին գրուած ձեռագրէ մը (Թօփշեան, Յուլիսկ Խաչիկ Վ. Դադեանի ձեռագրաց, Թ. 1), եւ որոնց արտադրութիւնն ունիմ աչքի առջեւ է. Աճառեանի օրինակութեամբ:

¹ Մատենադրական հետազոտութիւններ, հատոր Ե., Վիեննա 1953, էջ 216—217:

Ա.

Յիշատակարան—Ինքնակենսագրութիւն.

Ի թուականութեան ՁՀԹ (1530) եւ Մա-
ղաքիա վարդապետ Դերձանեցի գնացի ի
յժանպալ եւ դուրս Սեւաստրանս յիշատակ
եսուն ի Դերձան ի դուսն սուրբ Դաթիւ եւ
սուրբ Լուսաւորչին⁹. եւ է յիշատակ ալբ
Յովանիսին եւ ալբ Սաքին եւ կոպակցին
Լալ խաթանին . . . :

Եւ եւ նուստ Մաղաքիա վարդապետ
Դերձանեցի ի գեղջէ փոզձա, որպի Մկրտիչ
քահանայի, աշակերտեցի Երձանիկ բարս-
նապետին Գրիգորի Մշեցոյ, որ էր նման Տա-
թեացոյն եւ լի շնորհօք: Որ եւ շինեաց
դուրս Կարապետա պարխոպն եւ գեկեղեցոյ
միջի սարկոպոն եւ գեմատանն. եւ գեկս
խցերուն եւ գճնաւատուն. եւ դուրս Յով-
հաննա քարեա փամատունն. եւ այլ բազում
շէնք անդ: Եւ ապա գկապստա հարաւին
փամատունն եւ .Դ. խուց: Եւ գնաց ի յնրա-
սաղմ եւ շինեաց զՀրեշտակապետաց պա-
րխոպն. եւ եկեալ ի Հալապ փոխեցաւ աւ
Քրիստոս: Եւ եւ ամենայնի կցարդ եղէ ըստ
կարողութեան. եւ .Ի. ամ աշակերտեցի նմայ
եւ ի ՁՀ (1521) թմին դաւադան առի:

⁹ Ս. Լուսաւորչիչ Էկեղեցին (եւ վանքը) ի Դեր-
ձան կը յիշուի յանուանէ 1451ին (Ոսկեան, 156):

Եւ նախ զմեծ Լուսաւորչին աղբիւրն¹⁰ րերի քարեւկրով: Եւ զհարաւաին ժամատունն շինեցի սրբաքեր եւ նադարով⁽⁶⁾: Եւ մէկ շարաախ ի րերդին գլուխն: Եւ ապա Գորսրու սուրբ Թորոսու երկու եկեղեցին¹¹: Եւ զԿոթերու սուրբ Սարգսին սայրկապն¹²: Եւ ապա Կարապետուն ժամատունն եւ երեք խուց փողնովն^{12ա}: Եւ ապա զԱւաք վանաց¹³ հարաւաին ժամատունն սրբաքեր եւ վերի Սեղանատեղն եւ Ա. շարաախ եւ երկու խուց եւ քարեա ամբարն եւ երկու եզի: Եւ ապա զսուրբ Դաւթա պարխապն¹⁴: Եւ զսուրբ Կարապետ¹⁵ եւ զժամատունն եւ զբլուր շէնքն եւ զճապացն եւ երկու(ս) այլ. եւ զամենայն սպասք վանացն, լուցք եւ բնա-

¹⁰ «Մեծ Լուսաւորիչ» վանքը կ'ենթադրէ փոքր Լուսաւորիչ մ'ալ. այս երկուքի զանազանութիւնը կը կարօտի քննաթեւան: Թմնիճեան, Նոր Հայաստ. 97 կը յիշէ Առաւորիւր մը Ս. Թորոս վանքի «ի գլուխ լերին»:

¹¹ Հմմտ. Ոսկեան, 157:

¹² Արձանադրութիւն մը եկեղեցւոյն վրայ. «ՆՈՐՈԳԵՏԱՆԻ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԹՈՒԻՆ ԶՀԴ (1525) ԶԵՌԱՄԲ ՄԱՂԱՔԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ. Հմմտ. Արեւելք, 1903, Խ. 5355 եւ Օրմանեան, Աղղապ., Բ., էջ 2237: Կ'ըսուի թէ Ս. Սարգիս նաեւ «Մաղաթիա վարդապետի մենաստան» նկատուած էր. Ոսկեան, 164:

^{12ա} Կարդա՞լ ձեղնովն:

¹³ Պղնձայացոյ Աւագ տնայատն է, «անբայթ ի բարձրափանդակ տեղում», ինչպէս կը զրէ Եսկսր Կարնեցի. Հմմտ. Ոսկեան, 155—156:

¹⁴ Հէօպէկ լեռան բարձունքը. Հմմտ. Ոսկեան, 159—161:

¹⁵ Երկու Կարապետի վանք յիշուած են հստ. մին է Ս. Կարապետի կամ Շողունի վանքը եւ միւսն հտնանորէն Ս. Յովհաննոսը. տե՛ս Ոսկեան, էջ 162—164:

նակիրք: Եւ Երկու կարմունջ ի Խոտունն¹⁶
 Եւ զԴեհկայ Եկեղեցին Եւ զԺամատուն, Եւ
 մէկ խոց Եւ Հարտախ ի վերայ ի Կապուսին¹⁷
 Եւ մէկ սյդի (ի) Փթասիճ քսոք աներոփն Եւ
 Հնձանոփն¹⁸ յիշատակ ի սուրբ Դաւիթ:

Եւ ապա զնացի ի յՆստամբաւ առ մեծ
 աշխարհակալն սուլթան Սուլէմանն: Ձի
 Կամխա Եւ Աւայ վանացն Լոյսկոսրասա-
 թեան մալն ժիւի կը. Եւ յայժ նեկացաւ վանք
 Եւ Երկիր. Եւ այլ ոչ կարէին տալ: Վասն այն
 Հարկեցաւ ի քաղմաց Եւ զնացի ի սուլթան
 Սուլէմանն ի թվին Ջէթ: Եւ ի Ձի իջուցի
 զմալն Եւ զարեղաից խարաճն Եւ զխո-
 սրանճն բարձաք ի բաց. Եւ Եկեղեցեաց
 նորոյման հրաման առաք. Եւ Եկաք ի յԱաք
 վանք:

Եւ աշակերտք էին ինձ ի ժամու տէր
 Կարապետն. Եւ տէր Մեսրոպն. Եւ տէր
 Եղիան. Եւ առաջին տէր Սարգիսն ի ամե-
 նայն շնորհաւք. Եւ տէր Թաղէսն: Եւ այժմ
 զՍարգսն առեմք դաս. Եւ ապադան Տեան
 եմք ի յանձին:

¹⁶ Կասկածելի է «խոտունն» բնթերցուածս: Այս
 երկու կամուրջներէն զատ չի համ է Մաղաթիա Երրորդ
 ժր., որ «մեծ» կ'որակուի: Իսնի կամուրջս այսպիսի
 արձանադրութիւն ժր. Ի Թոմիտն ՋՁԹ ՄԵՄ ԿԱ-
 ՄՈՒՐՋՆ ԿԱՊԵՅԱԻ ՁԵՌԱՄԲ ՄԱՂԱՔԻԱ ՎԱՐԴԱ-
 ՊԵՏԻ ԵՒ ՖԷՐՀԱՏ ՓԱՇԱՅԻ Ի ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ
 ՍՈՒԼԹԱՆ ՍՈՒԼԷՅՄԱՆԻ, ՈՐ ԹԱԳԱՆՈՐԷՐ ՅԱԿՐԻԱ
 ՆՈՒՊՈԼԻՍ: Արեւելք, 1903, Թ. 5355 Եւ Օրմանեան,
 էջ 2237:

¹⁷ Կասկածելի կ'երեւայ բնթերցուածս:

¹⁸ Ձ. Հնձանոփն:

Եւ թէպէտ հպարտացաւ եւ գրեցի զբանս,
սակայն զուք ներումն արարէք ամենայն
սպախանաց խոսց. . . :

Շ ի թուականին ԶՀԹ (1530) եւ Մա-
դաթիա վարդապետս Դերձանեցի յորժամ
զնացի աջուսթեամբ Աստուծոյ ի յՍտամ-
բուլ, նոյն խոճս Քրիստոսոտորն շատ սոց-
նականութիւն արար ի զբանս մեծամեծաց,
եւ զՍամախոյ զԵպիսկոպոսութեան մօրն ի
ԺԲՌԷՆ ի ԶՌ իջոյց. յիշեցէք զինքն. . . : Այլ
եւ յիշեցէք զՍոճո Մուլքին. . . զմեզ կերա-
կրեաց բացում մարդով (°) . . . եւ արծաթի
խակի մի եւ մէկ շուքաւ նուէրք ետուր. . . :

(Տէր-Աւետիսեան, Յուլիոյ Նար-Ջու-
դոյի Ամենափրկիչ Վանոց Մատենադարանի,
Թ. 26 (Աւետարան յամէ 1218) :

Բ.

Գովուրիւն Գրիգոր վարդապետի Մշեցոյ,
ի Մաղափալ իւր աշակերտէ ասացեալ :

Յիսուս սրդու գոյն ասա :

Հայր տնկոյ սցդեատանեաց,
Որդին մշակ է ասանց վարձ,
Հողին ջրբոյ Եւ արբուցանոյ,
Մինչեւ ստուգրն զոյ ի հաս :

Եւ Ժողովեն յըշտեմարանս,
Զորն ի հնճան զումն ի կարաս,
Ով սր բարի պատու լինի,
Յարքայութիւնն է Ժողոված :

Նայնալէս եւ մեծ ըրարանիս ,
 Քան զարեղակն փայլէ յերկրիս ,
 Վարաք բարի անուշահաս ,
 Յարմէ եւ Տէր դու հաստաիս :

Որպէս խոյժեալ հասեալ այդի ,
 Անուշահամ եւ բարեյի ,
 Ի ձեռին Տեառն ճմլեալ զինի ,
 Զծարսու հալոսց բասնայ յերկրի :

Սա աշխարհաւ Տարօնեցի ,
 Գեղջն Ամբարդոսն է զբրայցի ,
 Խնդիր ելեալ կենաց հալի ,
 Յարմէ հալոսն քաղցրն բարձի :

Անունն Արթուրն է եւ զբարի ,
 Զխմատառ թիւնն է զգեցեալ զարդ ,
 Պայծաս փայլուն է որպէս զփարդ ,
 Ի ինքրն բերկրի յարապատարձ :

Մաւանտն է Մբշեցի ,
 Որպէս Դասիթ Ներդինացի ,
 Մեծրն Պօղոս Տարսնացի ,
 Որպէս Բարսեղ Կեսարեցի :

Սրնեալ ի վանքրն Գրդաւայ
 Սրբաւրնունոյ եւ արեղայ ,
 Մինչ սահմանեալ խրկէարն զայ ,
 Ելեալ զրնայ ի յերդրնկայ :

Ի յեկեղեաց գտաւան Էկաց ,
 Եւ ըզմտաց զբրտնքն Էրաց ,
 Զխմատառ թիւնրն ժողովեաց ,
 Որպէս զմեղս զծաղիկ լերանց :

Աչակերտեալ մեծ բարունոյն,
 Եւ Յոհաննէս կոչեցելոյն,
 Որ էր նման մեծ Էսայայն,
 'ւ աստուածարան աստօքելոյն:

Կրթեալ յիմաստ բանից նորին,
 'ւ Յրսէթէոս առ Պօղոսին,
 Եւ կամ Փրիլոքոս առ Յոհաննին,
 Եւ Աթանաս Աղէ կոանդրին:

Մտաւքն աստա 'ւ աստուածարան,
 Որպէս Փրիլոքոս եւ մեծն Յոհան,
 Ճշմարտութեամբ է պարբտելալ,
 Եւ թշնամեացն տնդժակոն:

Եւ թնարթեան շնորհօք լցեալ,
 Հոգւով սրբով աստուացեալ,
 Քան զաստջինս գերադանչեալ,
 Յետադայիցքս լոյս տվեալ:

Իմաստասէր եւ սա կոչի,
 Զինչ Պրդատոն Աթենացի,
 'ւ Արիստոտէլ Ստալիրացի,
 Եւ Պորփիրոս Փլենիկեցի:

Իմաստութեամբ է զարգարեալ,
 Խորքս գիտնացրն սա իջեալ,
 Որպէս խորէջք յատակ ծովուն,
 Եւ զմարդարիտ ժողովելոյն:

Շինեաց պարիսոյ բարձր բրբօք,
 Եւ մեծամեծ անտաշ վիմօք,
 Եւ խորացոյն ամուր հիմօք,
 Բաշխէ պարդեոս սրբոց մարդկան:

կրկու կողմանց կռուոյց խորան ,
 Եւ հաստատեաց անդ սուրբ սեղան ,
 Յորում բազմի տնճահ տրքայն ,
 Բաշխէ սլարդէսս որդոց մարդկան :

Շինեաց սա շատ եկեղեցի ,
 Ժամտաներ Էւ աւել դասի ,
 Սեղան Եղիբ կենաց հացի ,
 Յաղեցերոց Էւ քաղցածի :

Սեղան զնէ կենաց հացի ,
 Էւ մմենայն բարեօք իլի ,
 Զկերոզքն առնէ ուրախալի ,
 Ի ներկոյիս 'ւ յստղոյի :

Եւ շատք կերան Էւ յաղեցան ,
 Օր ըստ օրէ նոր քաղցենան ,
 Եւ այլք սոխալ զիմեն Էւ դան ,
 Առեալ սրարդէսք ուրախանան :

Բազումք լսեն 'ւ ուրախանան ,
 Խորհուրդ տանեն թ'ինքեանք այլ դան ,
 Եւ գեղերեսոյ տեղըն մրնան ,
 Կենաց հացէն սոխած կենան :

Զկատուածաչունչն ասաց յառաջ ,
 Զաչակերտայն ըզմիտքն երաց ,
 Զնրբերն ապա յոյտնարանեաց ,
 Զմիտըս մարդկան լուսաւորեաց :

Մըտտոքն է սուր Էւ բանիրուն ,
 Որոյէս անյունդք խորքք ծովուն ,
 Միտքըն ժողովէ սեռ Էւ տեսակ ,
 Սեղան զնէ աչակերտնուն :

Սա նմանի արեգական,
 Զխաւարն առնէ հալածական,
 Զմիտըս մարդկան լուսաւորէ,
 Կենաց բանիւն անմահական:

Նրման է սա տրուակին,
 Արեգական Կարասկտին,
 Պայծառ փայլէ քան ըզլուսին,
 Որպէս յաւուրս տաան ու հընկին:

Եւ քարոզէ յամէն զիմաց,
 Թող զաշակերտն կալ ի բաց,
 Զորդիս մարդկան կոչէ ի հաց,
 Յերկնից խորանըն դարգարած:

Ըզմեղուցեայն զղջումն ամէ,
 Եւ զյուսահատսըն յուսադրէ,
 Յերկնից խորանըն հրաւիրէ,
 Ընդ հրեշտակաց դասակարդէ:

Քան դարձուի է սըրընթաց,
 Զմրտաց զբունքն սնի ի բաց,
 Զխոկումն ունի միշտ սու Աստուած,
 Եւ անհասիցըն վխալասաց:

Անդին ակունք են բանք սորին,
 Որպէս զսակի արարային,
 Պայծառ փայլուն առնէ զհողին,
 Զհնազանդելոցն եւ զլսողին:

Նման է սա բարաստանի,
 Եւ զանազան սլըտղով իլի,
 Զկերպքն առնէ ուրախալի,
 Ի ներկայիս 'ւ սպաղսյի:

Ի մասաց ընկ յայժ քաղցր աղբեր,
 Եւ յորդառատ իրրեւ ըզդետ,
 Բաղումք բմայեն 'ւ երթման ի յետ,
 Շատ ծարաւիք նոր դան ի հետ:

Նման է սա ցուրտ աղբերի,
 Զտապ ծարաւեացըն բարձոցի,
 Ուրախ առնէ դիտքն եւ զհսկի,
 Ով այս աղբերըս պատահի:

Եւ այս աղբերս է յորդառատ,
 Զի զՍուրբ Հոգին ունի արմատ,
 Որ միշտ ընկ յարադուարճ,
 Եւ զարրուցեալքն առնէ զուարթ:

Նոր բանք լըսեմք օր ըստ օրէ,
 Որպէս զՈրդի առ ի Հօրէ,
 Զոր Սուրբ Հոգին տրնօրինէ,
 Զտրդիտութիւն մեր վարատէ:

Ուղարկատացն է ախոյան,
 Եւ հաւատումն ուղղատաւան,
 Որպէս զԳրիգոր Աստուածարան,
 Եւ ըզկիւրեղ Աղեկսանդրեան:

Է հայածիչ հերձուածողաց,
 Երկարընակ չարափառաց,
 Եւ զսղամիտ կեղծաւորաց,
 Զօրէնըս թիւր քարոզողաց:

Սա կորուսիչ սաղայելի,
 Եւ բազմութեան յեղէհանի,
 Այսոց սղծոց ամենայնի,
 Խորս անդընդոցըն սուղոյի:

Հոգսիմն անբիծ եւ անուրատ ,
 Մարմնով պայծաս որպէս բզմարդ ,
 Մաօքրն սուր եւ միշտ գուարթ ,
 Եւ բզաւասողքն ասնէ սարախ :

Բանտկանաւ խոհեմացեալ ,
 Սրամատութեամբ արիաքեալ ,
 Յանկաւկանուն ողջախոհեալ ,
 Արդարութեամբ հաստաքեալ :

Տխորն պայծաս քան զհրեշտակի ,
 Որպէս զՄովսէսին հրաշալի ,
 Եւ տեսպացն յոյժ ցանկալի ,
 Որպէս զԳրիգորին Պարթևի :

Գովսթիւնին բարձր է սարին ,
 Մտաց մարդկան որ ի սաւրին ,
 Անճատ է անհատ է գովք սարին ,
 Յայանի յատեան գառառաւանին :

Զսա պահեացէ աջն անեղին ,
 Որպէս Երեմն զԽորայէլ հին ,
 Եւ կամ զՀոսիան ի փոք կէտին ,
 Եւ զԴանիէլ գորն ասխածին :

Զերիս մանկունսն ի մէջ հոսցին ,
 Զմեր Լուստատուն ի վերային ,
 Նոյնպէս եւ դստ պահէ յաժդին ,
 Մինչ սահմանեալ յօրին վերջին :

Բայց Երանի է մեր աշացս ,
 Եւ յարաժամ տեսանապացս ,
 Յիմատաւ սարին վայելապացս ,
 Զի քանք սարին է գարդ փառաց :

Փառք եւ պատիւ սլարգեւողին,
 Երրորդութեանն երբեակ անձին,
 Ի ներկայիս 'ւ ասպազային,
 Եւ հանդերձեալն յաւիտենին:

Յինրն հարիւր Հայոց թլվին,
 Վեցեակ տասին երկեակ քառին (1519),
 Ի մենաստան Սուրբ Յակոբին,
 Ձի արտաքինքն մեկնեալ պատմին:

Մաղաքիս Դերջանեցի,
 Որ յիշելոյ չեմ արժանի,
 Ձսակաւ բանիկս արտադրեցի,
 Ձեր սրբութեանդ ընծայեցի:

Ի դասատուն յերկար կաջի,
 Դառըն կենօք զկեսնս անցուցի,
 Հտտաչելով արաասուեցի,
 Ձի արժանացոյց կենաց հացի:

Բայց համբերեմ յոյսւմ հեռէ,
 Մինչեւ տօից կաթ մ'ի գեռէ,
 Ի հողերուս սուրբ աղբերէ,
 Ձոր յորդառատ մարդկան բաշխէ:

Աղապակեմ առ Տէր Աստուած,
 Ողորմութեան գունն է ի բաց,
 Որ չի գրկէ ի փշրանաց,
 Այլ սլարդեւէ մեզ հաց կենաց:

Այլ հաւատամ ես սերտ յուսով,
 Ով որ գիմէ յԱստուած սիրով,
 Եւ աշխատի ուղիղ ջանով,
 Լըցեալ լինի ինքրն շնորհով:

Վառեալ լինի ինքըն սիրով,
 Եւ անդադար սաղմոսելով,
 Աւրհնէ զԱստուած միշտ գովելով,
 Լըցեալ լինի ինք Սուրբ Հոգւով:

Թէ սուրբ կենայ Հոգւով մարմնով,
 Գործըս բարիս վաստակելով,
 Ձգիրքս Աստուծոյ միշտ կարգալով,
 Ասատանայ որսէս րոյժով:

Եւ հանապաղ արթուն կալով,
 Սուրբ խորհրդով միա գնելով,
 Ջրանս խմաստից որոճալով,
 Աղբիւրանայ միշտ բրխելով:

Ձոր ասացի ատնէ սիրով,
 Յօժար կամօք հետեւելով,
 Նա դարդարի Հոգւով Սրբով,
 Քան զճահ վատի սխցծառ լուսով:

Ոյ ծոյլ կենայ երեւալով,
 Ձօրն եւ զգիշերըն քուն կալով,
 Եւ զսրովայնն սլարարելով,
 Շուրջ սխտի գայ ինքըն լալով:

Ջրանս Աստուծոյ քամահելով,
 Ձգիրըս սրբոց սլարսաւելով,
 Ատեցութեամբ հետանալով,
 Հոգւովն սյրի անչէջ հըրով:

Ձաւուրս կենաց դատարկ կալով,
 Վարդապետաց սլարսաւ տալով,
 Ձարիացեալսն աղճատելով,
 Եւ զըրարան բանրասելով:

Եւ միշտ գինւոյ արբենարայ ,
 Հոգւոյ մտօք յիմարելոյ ,
 Չար խորհրդոյ խտարելոյ ,
 ԶԱստուած բրնաւ մոռանալոյ :

Եւ զօր մահուն ոչ յիշելոյ ,
 Յիմար կուսանց նմանելոյ ,
 Բարեաց դարձոց հետանալոյ ,
 Եւ յապօթից միշտ ծոյլ կալոյ :

Այլ զօրացիք դուք Աստուծոյ ,
 Եւ անդադար ապրիւնելոյ ,
 Զդիրս Աստուծոյ միշտ կարդալոյ ,
 Եւ ջաշ վատիք անշէջ լուսոյ :

Որպէս մեզու միշտ ջանալոյ ,
 Եւ քան դժբրջիմ վաստակելոյ ,
 Արթուն մրտօք յար խոկալոյ ,
 Իմաստանաստ դու Աստուծոյ :

Ջուրն ի վերուստ միշտ կաթելոյ ,
 Ըզմի աւելի հարկանելոյ ,
 Զկարծրք վիմէրն խորելոյ ,
 Նոյնպէս եւ դու ջանայ սիրոյ :

Որպէս գեղինքս լծելոյ ,
 Յերկիր ախարս բանալոյ ,
 Ըզպնատ թխնրն կակղելոյ ,
 Բոյսրս սղս սղս տրձակելոյ :

Նոյնպէս եւ դու ջանայ յուսոյ ,
 Զախ եւ զգիշեր վաստակելոյ ,
 Զդիրքս Աստուծոյ միշտ կարդալոյ
 Զխորս իմաստիցըն բանալոյ :

Ո՛վ որ զայս բանս երդէ սիրով,
 Ուշիմ հազուով միտ գրնելով,
 Նա զարդարի հազուով Սրբով,
 Յարժամ որ զայ Տէր մեր ամպով:

Յարժամ որ զԿԶ տուն ներբողանա ա-
 սես, զԹոխտախտի Ստեփաննոս կրկցս յիշես եւ
 ձեզ եւ ինձ հայր մեր որ յերկինս ասէք:

1531 Ի ՄԵՆԿԱԺՈՂՈՂԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԳԵՒԵԹՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ԵՒ ՄԵՂԱՎԵՒԸ
ԳԵՐՋԱՆՑԻ

Մանկածպոյի սկզբնաւ սրաւ թիւնը մամնը
կը դնեն ժԴ. դարաւ սասջին կէսին սուրաւն
Օրխանի (1326—1350), սրիչնէր Մուրաւ Ս.ի
(1350—1390) օրով: Համմէր իր Օսմանեան
պետութեան պատմութեան մէջ (Ս. 98) կը
գրէ¹. Գարա Սալիկ Ջէնտէրէի, եղբայրն
Օրխան սուրաւնի եւ Ալաէդդին վէզիրի, սր
բանակին գտաւարն էր, խորհուրդ կու տայ
իր սուրաւն եղբօր, սր ան նաք բանակ մը
կազմակերպէլ գուտ քրիստոնէայ մանուկ-
նէրէ: Անոնք բանարաք պիտի խլամայուէին
եւ մարդուէին զինուորական ծառայութեան
մէջ: Պարաւտածները, բոտ, յաղթողին գե-
րինէրն են. անոր կը պատկանին անոնց ինչ-
քերն եւ կիներն եւ գաւառները, իրրեւ օրի-
նաւոր սառցաւածք: Եթէ մանուկները բոնի
մահմեդականացուն եւ իրրեւ մարտիկներ
պետական ծառայութեան ստնուն, պիտի
չահաւր անոնց թէ ժամանակաւոր եւ թէ
յաւ խաւնական փրկութիւնը: Մարդարէին

¹ Joseph von Hammer, Geschichte des Os-
manischen Reiches. Pest, 1834, S. 96—98.

խօսքն է թէ ամէն նորածին կը բերէ իր հետ աշխարհ՝ միասութիւն պէտք ի խաղամութիւն: Եթէ արծարծուի այդ բերամբ քրիստոնեայ մանուկներէ կազմուած բանակին մէջ, պիտի տեսնուի ըլլայ այնուհետեւ անոնց միջնորդութեամբ խաղամութեան հրապարակ իրենց հայրենակիցներն եւ այսպէս պիտի աճի եւ բնորոշակուի անոնց բանակը: Աստուծոյ կը խորհրդածէ Համմէր. «Այս պատկերին ծրարիրը, որ պիտի ապականէր քրիստոնեայ մանկան եւ պիտի նախաւոր մահմեդական հաւթեան ծառայութիւն, աննախնիքն է հին եւ նոր ժամանակներու գինուորական բանակայութեան մէջ»:

Ի սկզբան տնտեսական այն նախաւորութիւն քրիստոնեայ գերիներու մանուկները, ապա, սկսեալ ԺԶ. դարէն, մանկահասակէն ինքնուրուշ տնտեսական պետութեան սահմաններու մէջ գտնուող քրիստոնեայ ազգք: Երկու եւ տեղի տարիներ անգամ մը մանկաթոգով կ'ըլլար պետութեան գանազան հաշանդներու մէջ երբ 1 սո 10 համեմատութեամբ կը խլէին բոնի քրիստոնեայ ծնողներէն մանչէր եւ կը յանձնուէին Կ. Պոլիս գինուորական հրահանգանոց:

«Ենի շերի», նոր զօրք տնտեսական այս բանակը: Այս գինուորները ոչ ազգ, ոչ հայրենիք, ոչ հայր եւ ոչ մայր կը ճանչնային. անոնք գիտէին միայն իրենց պաշտը: Սկզբնաւորութեան 1000 էր անոնց թիւը. Մահմեդաթ (1451—1481) օրով բարձրացաւ 12,

Սուրբ Երմանի օրով՝ 20, Մահմէտ Գ. ի (1648—1693) օրով՝ 40 հազարի:

Դարանագրին աւանդութենէ յաճ է, թէ Մադաքիւս վարդապետ երկրորդ անգամ մ'ալ գացած ըլլաց Կ. Պոլիս եւ խափանած մանկաժողովր Դերժանի եւ Կամախի շրջանին մէջ: Կր գրէ. «Եւ այլ ասեն, թէ Տղայաժողովն, որ եղև ի սուլթան Սէյիտի»⁽¹⁾ աւսրան, նա զնաց վարդապետն ի յԱսամբօյ, այնքան տքնութիւն տրար ի գրանա արքային եւ ժառիթուն տրար, մեծ սախլով խնդրեաց տեսանել զերեսս արքային, մինչ ծանուցին թագաւորին եւ նա կոչեաց սուլնքն եւ հարցց Վարդապետն. Զինչ խնդրես. . . տալ վարդապետն. Եթէ գաի շնորհս տաճի քո, նա կամ է ինձ զհարցալումի (Կարնոյ) տղայ ժողովին ինձ օժիտ այնեւ եւ ի տեղի զին տղայոցն ստիաւ հարկս պնես: Եւ հաճոյ թուեցաւ թագաւորին. հրամայեաց այնպէս լինել: Որ կու գայր տղայոց ժողովն մինչ ի Սեւաստ եւ անդից պաննոյր եւ ոչ գայր ի մեզ: Եւ գիտեմք որ երեք տարին անգամ մի կու գայր հարկահանն աղայժողովին, որ օգրանջի ստակ տակին: Եւ ի ժամանակն սուլթան Մուստաֆային, որ աղայժողով ելաւ ի թվին Ռէթ (1623), որ ամէն աշխարհք ժողովեցին, զնացին որ ի Թէոդոսիօսի փաշայրին այլ բնութեամբ ժողովեն. աղութիւք վարդապետին մեծ ին Մադաքին պօրացեր էր [յ]Աղապան եւ չեթոյ մտանել յեր-

կիրն, այլ հալածական արար» (անդ, էջ 339—341) :

Այս ասանդու թխնը հասած է նաև երե միտ Չէլէպիի տկանջը գրասր ապրիլի մր Հ. Ղ. Ինճիճեան Մանկութեամբի մասին խօսելով կը գրէ. «Յետ ժամանակաց ինչ պատուէր եղաւ քրիստոնէից հպատակաց, ի 10 արաւ մանկանց զմին տալ արքայի ի գինս արաւ թխն. որով գեղծեալ բազում անգամ՝ մանկունս յափշտակին ի տանէ հօր խրեանց ի մարդահարկ: Չայս մանկութեամբ յաւարա Ա. Սուլթան Սէլիմի սահմանեալ տակ երեմիա Չէլէպի, որ եւ թուէ զժողովին նսցաւ բաւ կարգի խաւականաց: Նախ ի 1517 յաւարա Ա. սուլթան Սէլիմի. Բ. ի 1519. Գ. ի 1531 յաւարա Ա. սուլթան Սիւլէյմանի. Դ. ի 1549. Ե. ի 1590 յաւարա Գ. սուլթան Միւրատայ. Չ. ի 1622. յարամ ժամանակի թաղաւորէր ոչ Բ. սուլթան Օսման արպէս գնէ նա ինքն, այլ սուլթան Մուսղաֆա կրկին թաղաւորեալ. յայնմ ժամանակի բերին ի Հայսց եւ ի Պօշնաղաց Յունաց՝ վեց երամս ի Ռումէլիէ, եւ երիս երամս յԱնատօլուէ. իւրաքանչիւր երամք 110 մանկունք. . . Է. ի 1638 յաւարա Դ. սուլթան Միւրատայ: Ը. ի 1668 յաւարա Դ. սուլթան Մէհմէմէալ: . . Եւ արպէս արտամէ անգլէն, Դերջանցի Մուղաթիա վարդապետն ի 1543 էաւ ի Ա. սուլթան Սիւլէյմանայ Խաղլիճէրիֆ սյսխնքն Հրովարտակ, մի տանել մանկութեամբ ի Բաւրեղ եւ ի Դերջան, որով բարձու, առէ,

յազդէ մերմէ մանկաժողովն. նոյնպէս եւ Յոյնք ի սուլ. Սիւլէյմանայ առեալ էին խաղ-գիշէրի՞ք. բայց որպէս ցուցանեն յետապայ գիպուածք՝ շեղեն լսելի այն հրովարտակք: Մանկունք այսպէս ժողովեալք, ի զարպանալն իւրեանց՝ ոչ ճանաչէին ոչ պծնօղս եւ ոչ պհայրենիս, այլ միայն զպրօշակ իւրեանց²:

Նոյնը կը հաստատէ Առաքել Դաւրի-ժեցի, իր համառօտ ժամանակադրութեան մէջ. «ԶՂԲ (1543). Մաղաքիա վարդապետն Դերջնցի զնաց առ սուլթան Սուլէյմանն, եւ վերացոյց պողոյ ժողովելն հրամանաւ նորին ի Դերջանայ եւ ի Բարերգու³»:

Երեմիա Չէլէպի Մաղաքիայի երթն Կ. Պոլիս առ Սուլէյման Ա. կը նշանակէ 1543ին. ուստի երկրորդ անգամ նոյն ճանապարհը ըրած է ան: Այս լիով կը համասլատասխանէ ժամանակադրութեան, այնու որ Մաղաքիա վախճանած է 1545ին: Թէպէտ չունինք ժամանակակիցի մը վկայութիւնը, բայց Գրիգոր Դարանապետայ, Առաքելի եւ Երեմիայի վկայութիւնները չենք կրնար մերժել:

Հայ պատմագիրներու եւ Յիշատակագիրներու քով առաջին անգամ կը յիշուի Մանկաժողովը 1531ին: Այս տարւոյ համար իմանալու է ինչ որ կը պրէ Չամչեան (Գ.

² Ինճիճեան, Պամանեան տէրութիւն որ յերոսպա, վենետիկ 1804. էջ 63 (Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Ե. 2):

³ Պատմութիւն, Վաղարշապատ 1896, էջ 582—583:

512/3) . «Սուրտան Սուլէյման իրրեւ դարձաւ ի Կոստանդնուպօլիս, խորհրդով եպարքոսին իւրոյ Իպրահիմ վաշայի հրամայեաց ժողովել զմանկունս ի Հայոց, ի Յունաց եւ յայլոց ազգաց . եւ որք ժողովէինն՝ բոնութեամբ յափշտակեալ զնոսա ի ծնողաց իւրեանց, տանէին ի սլախատն արքունի, եւ դարձուցանէին զնոսա ի կրօնս իւրեանց . եւ սաստկացաւ գառնութիւն սղբոյ եւ կսծոյ հարց եւ մարց յամենայն տեղիս . եւ դրեաց ի վերայ այսր ի նմին ժամանակի ողբական բանս ոտանաւորաց Թագէոս վարդապետ Սերաստացի» :

Այս Ողբը հասած է մեղի, բայց անանունն : Ստորեւ կը ներկայացնեմ զայն ամբողջութեամբ : Ողբէս այն ասպաւորութիւնը կ'առնեմ, թէ առաջին մանկաժողովը է այս հայկական գաւառներէն : Ողբին գրութեան տարին 1531 ճշդիւ կը համապատասխանէ Երեմիս Զէլէպիի ժամանակագրութեան :

Հ. Մ. Չամչեան երկրորդ մանկաժողով մ'ալ կը յիշէ 1543ին . «Յետ քանի մի ամաց դարձեալ ելեւ այսպիսի մանկաժողով . եւ որք վերակացութիւն այսր զսրծոյ՝ բապում ապետալի զործս զործէին ընդդէմ կամաց թագաւորին . խորատկէին զտունս եւ կոզոստէին . ուրեք ուրեք այրէին եւ զեկեղեցիս . որպէս յՆւղոկիս Լատուն այրել եւ քակել զութն եկեղեցիս միանդամայն ի միում աւուր . յայրիլի Գ, ի թուին Հայոց ԶՂԲ (1593) . բստ որում աւանդի ի Տարեգրու-

Թիւնս ինչ Հայոց. եւ իրրեւ պաղարէր այս ազմուկ, Մողաթիս վարպետեալսն Դերձանեցի՝ այր բանիրսւն՝ եւ զնաց անձամբ առ սուրտան Սիւլէյման. եւ սղերս արկեալ առաջի նորա՝ եւ խափանել զժողովումն տղայոց ի Դերձանայ եւ ի Բարեղոյ. մատեն եւ այլք ի Հայոց, եւ հաճեցուցին զթագաւորն. եւ նա հրամայեաց մի եւս այլ նկել զոք վասն այնր բանի. բայց յետ այսորիկ եղև եւ յայլ ժամանակս րադում անդամ այսպիսի տղայաժողով» (Գ. 513) : Ակնարկուած Տարեգրութիւնը հաւանօրէն Երեմիա Չէլէպիին է :

Երբորդ Մանկաժողովի մը մասին խօսք կ'ընէ Յովհաննէս Այնթապցի զրիչ մը ի Սերաստիա : Սա 1585ին կ'օրինակէ Միքայէլ Ասորւոյ ժամանակագրութիւնը, «ի քաղաքս Սերաստիոյ... ի մէջ պոռնութեանն... զիրոնութիւնն եւ չար հրամանն թաղաւորին սասակացեալ էր ի վերայ մեր... : Ձի յայսմ ամի սուաքեաց զոմն ի նախարարաց իւրոց, որ եկն ի վերայ քրիստոնէից եւ զչար սահմանն կատարելով ի յերկիրս Սերաստիոյ միայն երեքհարիւր մանկունս ժողովեաց. եւ արձակեալ ընդ ամենայն տեղիս զնայն ասնէր ի վերայ քրիստոնէական սահմից : Բայց ես եղկելի դրիչս յէի (°) ըստ մանկութեանն հասակիս երբեմն վախճելով կայաք, երբեմն սարսելով...» (Էջմիածին, Թ. 1868) : Այս Այնթապցւոյ զրչէն է նաեւ Վիեննայի Թ. 86 (Սամուէլ Անեցւոյ ժամանակագրու-

թիւնր, յամէ 1585. Տաշեան, Յուցակ, էջ 356). Եւ պէտք է շփոթել զինքը աւելի երէց համանուն Այնթապցւոյ հետ, որ յետոյ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական աթոռը բաղմեցաւ (Բարգէն Կաթ. Կիւլէսէրեան, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Անթիլիաս 1939, էջ 202) :

Ողբ 1531 տարւոյ

Սեբաստիայի մանկածոդովին վրայ :

Այս տաղէն երկու ձեռագիր ծանօթ են ինձի. Էջմիածին, Թ. 1636, թղ. 192բ—196ա (ԺԸ. դարէ) եւ Գեւորդեան Բաժին, Թ. 281, թղ. 242ա—244բ (ԺԷ. դար) : Այս վերջինէն է Հ. Աճատեանի օրինակութիւնը, զոր ունիմ տրամադրութեանս տակ : Երկու ձեռագիրներն ալ անանուն են : Ինչպէս տեսանք վերապոյն, Հ. Մ. Զամչեան Ողբիս հեղինակ կը ճանչնար Թաղէոս Սեբաստացին (տես վերը, էջ 90) . յամենայն պէպս Ողբիս ողբերգակը ականատես մըն էր 1531ին Սեբաստիա կատարուած Մանկածոդովին :

Հրատարակութեանս մէջ ուղղած եմ ինչ ինչ զրչադրական սխալադրութիւններ, ւ զրի անկում, յ զրի աւելադրութիւն : Այլ ընթերցուածներ նշանակուած են սարուածքին մէջ :

ԽՂԹ Ի ՎԵՐԱՅ ԽԱՆԿԱՆՑ ՈՐ ԳԵՐԻ ՏԱՐԱՆ Ի
ՓԱՂԱԿՆ ԾՏԱՄԲՈՂ

Անեղ բնութիւն Աստուած Հայր ամենակալ,
Եւ Որդին միածին ի նմանէ ծրնեալ,
Կամաս Հոգւոյն սրբոյ մարմին ըղբեցեալ,
Օրէնք եւ սլատու իրանք մարդկան աւանդեալ:

Որքան սրդիք մարդկան գտէր Աստուած սիրեն,
Զօրէնս եւ ցոյաւորանս նորա կատարեն.
Ի պարզեւն Աստուծոյ նաքա փայլելն
Եւ գեղեալ սլատուհասն յետ դարձուցանեն:

Արդ այժմ ամենեքեան յօրինաց¹ էլան,
Քաջանայք կրօնաւորք եւ աշխարհական.
Եւ ցանապան մեղօք միշտ ապտեպացան,
Վասն այն Մահմետականքն յոյժ դօրացան:

Յինքն հարիւր 'ւ ութսուն մեծ թրվականին
Որ էր յաղդիս մերում Հայոց տումարին.
Ի թաղաւորութեանն սեղծ Մահմէտ աղդին,
Յաղկէն քրիստոնէից արդայ խնդրէին:

Յսրժամ ցոյս լրսեցին յոյժ դարհուրեցան,
Երկիրս Հայաստանեայց յոյժ վրդովեցան,
Որդիք խրեանց ծնօպացրն բաժանեցան.
Գնացեալ օտար երկիր եւ յոյժ հեռացան:

Բապումք ի յանապատ տեղիս գիմեցին,
Ի յայր 'ւ ի քարաւերպրա ծռժկալեցին.
Յրաոյ եւ անձրեւոյ յոյժ համբերեցին,
Յանօրինաց փրկելն յուսով խնդրեցին:

¹ 2. օրինաց:

Ձամէն ցընոր թողեալ եւ. դոյս հոգային,
 Ձմարմնոց սկէտք եւ զկարիք մոռացեալ էին,
 Ի սուղ ՚ւ ի տրտմութիւն հանապաղ կոյին,
 Ի բրեւ զայլ կոծեալ նաւ ի մէջ ծովին:

Ի ժամ ձըմեքային ցուրտ եղանակին
 Եկեալ հրամանքն չար եւ սո մեղ հասին.
 Ձամէն տըղայքն ի մի վայրս բժրբոնեցին,
 Բանդ եւ զընտան եղեալ զնոսա պահէին:

Եւ ի քաղաքն տուալ զնոսա տանէին,
 Մընօղքն եւ աղպականքն ի հետ երթային.
 Լալով եւ արտասուով աղաղակէին,
 Եւ յուսահատութեամբ ի յետ գտանային:

Յորժամ տուալ գողտյքն եւ հաւանէին,
 Ձհայրենական րպկատն յանձնէն հանէին.
 Բերեալ այլ նոր հանդերձ աղուցանէին,
 Հարկաներով զծնօղսն ի բաց վարէին:

Յայնժամ վայ եւ եղուկ իւրեանց տաէին,
 Հող ըղղլխովն իւրեանց տուալ ցանէին.
 Ձևոք ի յերեսս արկեալ արիւն հեղէին.
 Ձհերս ի վերայ որդւոց իւրեանց կրարէին:

Ոյորմոտին զիմօք գտն տրտասուէին,
 Մընօղքն եւ աղպականքն եւ եղբարք նոցին.
 Մինչ զի գամենեւեան ի յսղր շարժէին,
 Ձոր ոչ կարէ պատմել լեզու մարդկային:

Սեւաղկեստ լինէին քուրձ ըղղենուին,
 Մոխրաթաւալ անձամբ աղաղակէին.
 Տարակուսեալ հոգով ի տան նրստէին,
 Հանգուցեալ մեռերոցն երանի տային:

Եւ այս մեծ տրամաւթիւն եղև ծնողաց ,
 Զորդիս իւրեանց ասեալ եւ թողին ի բաց ,
 Լալով բաժանեցին ի յայդականաց ,
 Օտար երկիր տարան խեղճ եւ զեղերած :

Որք ըզմբտաւ ամեն լան եւ արատառւեն ,
 Եւ ի խորոց սրաւ իւրեանց հասաչեն ,
 Ի յեա դարձուցանել զնոսա ոչ կարեն ,
 Եւ կենդանոյն նոքա իբր ըզմեակալ են :

Ոմանք օտար երկիր զնացեալ փրկեցան ,
 Ոմանք բազում արծաթ կաշաւ խստացան ,
 Եւ են որ վասն որդւոց զՔրիստոս տրացան ,
 Որբոց եւ ազաւատց բազումք մասնեցան :

Ամենախնամ աջովն Աստուած էր ստեղծեալ ,
 Եւ արեամբ Միածնին էր զնոսա զընեալ ,
 Մարմնոյ սուրբ եւ արեան Փրկչին հաղորդեալ ,
 Ոչ ազաւատց զնոսա , զի էր բարկացեալ :

Զի աւագանին սուրբ էին մբկրբաւած ,
 Եւ Հօրն երկնաւորի որդի անուանաւած ²
 Եւ ամանք սարկաւաղ էին կարգաքաւած ,
 Վասն շարեաղ մարդկան
 ոչ խնայեալ Աստուած :

Եւ դարաւորսն ասեմ աղօցաք անմեղաց ,
 Յորժամ որոշեցին զնոսա ի ծնողաց ,
 Պաշարեցին զնոսա նրման դաւանաք ,
 Քրիստոնեայ 'ւ այլ ազգի շարժեցան ի լաց :

² Զ. անուամ :

Յորժամ թաժանեցին զնոսա ի ծնողաց,
Անդ եղև աղաղակ մեծ կոծումն եւ լաց.
Որպէս որ թաժանեն³ զղառինսն ի մաքեաց,
Եւ եղև մեծ աղէտ տարակուսանաց:

Առեալ զնոսա յերկրէն խրեանց եւ հանին,
Հարկիւ եւ բրնձութեամբ ի Ստամպոլ տարին,
ԶՅիսուս Քրիստոս փրկիչն ուրանալ տրվին,
Զմոլար օրէնս խրեանց նոցա ուսուցին:

Եւ այս վասն այն երեկ վերայ մեր, եղբարք,
Զի ոչ մընաց ի մեզ բարի գործք կամ վարք.
Նախանձեցան ընդ մեզ անօրէնք եւ չարք,
Վտարն մեզաց մերոց մատնեցան արդարք:

Ոչ սուր ի թշնամեաց էր զմեզ սրաշարեալ,
Ոչ սով ի յԱստուծոյ էր առ մեզ եկեալ.
Եւ ոչ խաղաղ մահուամբ յաշխարհէս ելեալ,
Յանկարծ անօրինացըն զերի մատնեալ:

Արդ մեզ ամենեցուն սրբաւ է զայս ողբալ,
Եւ ի խորոց սրբաւ հառաչել եւ լալ.
Միթէ մեզ քաղցրանայ Աստուած բարեբար,
Այլ ոչ մատնէ ի ձեռն ապրին անիծեալ:

Զայս ոչ կաք լրտել ի մեծամեծաց,
Եւ ոչ աստուածային զբրոց մեզ սրտամած.
Ոչ ոք ի մարդկանէ աչօք էր տեսած,
Զոր վերջին ժամանակրս մեզ սրտառհեաց:

³ Զ. զթաժանեն:

Զի թէ հայրն Արրաշամ զարդին իւր զենէր ,
 Զպատուէրն ի յԱսաուծոյ կատարել կամէր .
 Եւ կամ Յեփթոյի ըզդասարն իւր զենէր ,
 Եւ զախան ընդ Ասաուծոյ եղեալ վըճարէր :

Եւ թէ Էրեք մանկունքն որ ի հաւրն անկան ,
 Սքանչելօք Միածնին նսքա վրկեցան .
 Եւ կամ ի Բեթղէմ որ կատարեցան ,
 Փսխանալ Քրիստոսի նաշատակեցան :

Եւ թէ սուրբ քառասունքն որ ի յիճն արկան ,
 Լասափոյց պրտակացն արժանի եղան .
 Եւ որք վասն Ասաուծոյ նաշատակեցան ,
 Արքայս թեանն Էրկնից զստակարդեցան :

Զի թէ մանկունքն մեր նաշատակած էր ,
 Եւ կամ վասն Ասաուծոյ հրաօյ սցրած էր ,
 Եւ կամ նրժան սրբոցրն քարկսծած էր ,
 Այդին քրիստանէից տեղ պարծանոց էր :

է.

ԹԵԴԻՈՍ Վ. ԿՈՂՈՆԻԸՑԻ, ԹՈԽԸԹԵՑԻ
ԵՒ ԹԵԴԻՈՍ ԵՐԷՑ ՍԵՐԱՍՏԸՑԻ ՏԸՂԸ-
ՍԸՑՆԵՐ

Ե .

ԹԵՐԳԷՌՅ Վ. ԿՈՂՈՆԵԼՑԻ ԹՈՒԹԵԼԵՑԻ
ԵՐ ԹԵՐԳԷՌՍ ԵՐԷՑ ՍԵՐԵՍՏԵՑԻ ՏԵՂԸ-
ՍԵՑՆԵՐ

1.

ԹԵՐԳԷՌՍ Վ. ԿՈՂՈՆԵԼՑԻ (ԹՅԵՐԵԼԵՑԻ)
ԵՂԵԿԵՐՏ ԹԵՂԸՔԵՐԵ Վ. ԳԵՐՋԵՆԵՆԵՐԵՑ
ՏԵՂԸՍԵՑ (ԺՁ. ԳԵ)

Կոդոնիա ուշ ժամանակի Շապին Գարու-
հիսարն է , այսպէս կոչուած պապիկի հան-
քէն , որ կը գտնուէր քաղաքին մերձաւորու-
թեան (հմմտ . Պոնտական ուսումնասիրու-
թիւնք , էջ 301 եւ չոր .) : Քաղաքս ունեցած
է ի հնուց հայ բնակչութիւն : Այս տեղ ծնած
է Թաղէոս , այս պատճառով ալ կրած է
իրբեւ մականունն Կոդոնիացի : Իր ծնոպաց
անունները ծանօթ չեն : Մնունդը կարելի է
գնել իրր 1500ին : Իր կեանքէն ունինք հե-
տեւեալ գծերը :

1521ին գտնուած է Էրզնկա եւ կազմած
Յայոմաւորք մը : Երբ Մաղաքիա Վ. Դեր-
ջանեցի կը վերադառնայ հայրենիք եւ կը
սկսի գասախօսել , Թաղէոս կ'աշակերտի
իրեն : Մաղաքիա կը յիշէ 1531ին իր աշա-
կերտներու թուին մէջ « աէր Թաղէոս » , ա-
ռանց մականունի :

1534 տարւոյն կը գրէ, «Ես Թաթկոս վարդապետս Կոնստնդինոպոլսի (կարգա՛ Կոստնիպոլսի) ի թիւ. ԶԶԳ. դնացի յերուսաղէմ. եւ ի Հայկապոնիոյ զԱրարածոց զիրքս յիշատակ ինձ եւ իմոցն յիշողացն» (Աճատեան, Յուլ. Թատրիկ, էջ 26ր) :

1548ին «Թաթկոս վ. Կոնստնդինոպոլսի» (Կոստնիպոլսի) կը կարգէ Աւետարան մը (գրուած 1471) . «Ի թիւին ԶԽԷ. յորժամ Կարմիր կաակն տյրեց ի յնկէն մինչեւ ի Խնուդ եւ Հատ դատու տյրեցաւ» (Ձեռ. Լապարեան ձեմարանի, Թ. 26) :

1562ին Ղապար գրիչ կ'օրինակէ յերկնայա Մաշտոց մը, ուր կը խնդրէ յիշել «Էւ դուստրէն իմ զԹաթկոս բարունի վարդապետն, զի բարում աշխատանս կրեաց բնդ իս եւ ես սնմիտս ոչ կարացի ուսանել լաւ» (Կարին, Արծնեան Վարժարան, Թ. 36. Յուլ. Քօսեան, անտիպ) :

Այս Կոստնիպոլսին է, որ նուիրած է իր ուսուցչին՝ Մաղաքիա Դերձանեցւոյ «Անձինք» մը, որ բնծայական մըն է, ներկայացուած Հաւանօրէն վարդապետական աստիճանի ստացումին նախօրեակին, իբր 1532ին : Ասկէ վերջն է, որ Թաթկոս վարդապետ ուստադնաց կ'ըլլայ Երուսաղէմ : Վերադարձին թէ ո՞ր Հաստատուեցաւ եւ իր դասարանը ո՞ր բացաւ, չէ փրոյուած : Ան կենդանի էր 1562ին. Ղապար Երկնայայի, իր աշակերտը, որ իբրեւ սարկաւաղ ձեռնարկած էր Մաշտոցի օրինակութեան, աւարտած է գոյն ի

բաճանջութեան ներդնելու: Ասկէ շենք կրնար
շեռել ցնել, ստեղծել, թէ իր ուսումը սա սա
թաղէսս բարունոյ նայնակէս ներդնելու առած է:

Այս շրջանին կը յիշուի ձեռագիր Տա-
ղարաններու մէջ թաղէսս Վ. Եւդոկիացի
կամ Թոխաթեցի մըն ալ, որ երդած է
զանազան տաղեր, սյցելած է նրաստակմ
Եւ երդած սուրբ Տեղեացի դավար: Տաղա-
րանները իր տաղերու խորագրին մէջ
կ'անուանեն զինքը Թաթոս, Թաղէսս Թո-
խաթեցի միտեոսի, Թաղէսս սարկաւաղ, մաշ-
տեոսի, նաեւ Թաղէսս վարդապետ: Հ. Մ.
Պատարեան, որ առաջին անգամ քննութեան
սառ տաղասացս Եւ հրատարակեց անոր
Տանտիպ տաղերը, նկատի առնելով, որ սյգ-
տաղերը կը տեսնուին աբղէն 1604ին դրած
ստղարանի մէջ, կը դրէ անոր ժամանակի
մասին. «կրնամ վստահութեամբ բտել, թէ
Թոխաթեցի Թաղէսսը տպրած է ԺԶ. դարու
կէսէն վերջ, 1550ի տակները ծնած. Եւ կա՛մ
այն է՝ որ մտերիմ բնկերն եղած է Ստեփա-
նոս Թոխաթեցի Տաղասացին՝ Եւ կամ ուսու-
ցիչը» (ԲԶՄ. 273): Բայց չի բերեր որ Եւ է
վկայութիւն այսպիսի եզրակացութեան յան-
դելու համար:

Ինձ անձանօթ է ԺԶ. դարուն ծաղկած
Թաղէսս Վ. Թոխաթեցի: Այս անունով միակ
վարդապետը, որ կը յիշուի այս դարուն՝
Թաղէսս Վ. Կոզմոնիացին է: Կայ Տաթոնի
Գլակոյ վանքը Թաղէսս Եպիսկոպոս մը,
դո՛վ աւած իբրեւ առաջնորդ վանքին, բայց

չէ վկայուած, թէ ան պատասաջ փարպտակու
եղած ըլլայ :

Պարզ պաշտպանութեան արդիւնք պէտք
է համարիլ, որ Կոպսնիտցի եւ Թոխաթեցի
Թաղէսները թէ փարպտակու են, թէ սա-
պատայ եւ թէ նշուածով չի այցելու : Թոխա-
թեցի փարպտակու բացի ստացիւրէ որ եւ է
հետք ձգած չէ պատմութեան մէջ եւ ոչ այ
ժ. Գարու ճիշտատկապիրները խօսք բրած
իր մասին, զոնկ որքան ինձ ծանօթ է : Այս
պատճառով կը միտիմ նշնացնել երկու Թա-
ղէսները այն մասածութեամբ թէ ան «Կոպս-
նիտցի» մականուանած է ինքզինքը ծննդեան
քաղաքին անունով, իսկ արիւններ կոչած են
զինքը Թոխաթեցի, Թոխաթ գործած ըլլա-
լան համար, յամենայն պէպս 1534էն ետքը :
Տաղերուն մէջ ան անուանած է ինքզինքը
«Թաթու» . մէկ անգամ նաեւ «Զայս բախ
Թոխաթցի Թաթուն տակ է» . բայց արիւ
ձեռապիրներ այդ սուգը կը կարգան . «Զայս
բախերս որ լսեցիք, Թաթուն տակ է» :

Արիւ տաղի մը մէջ Թաղէսս ներկայա-
ցուած է «սարկուտ» աստիճանի մէջ,
տակէ Յ . Քիւրաեան անուանած է «Թաղէսս
սարկուտ Թոխաթեցի», սրպէս թէ ան բո-
լոր տաղերը սարկուտութեան տարիներուն
երգած ըլլայ : Կան նոյն տաղին այլ ձեռապիր-
ներ այ, որոնք այս «սարկուտ» յորջոր-
ջումը բարբաժին անուանած են :

Թաղէսս սինի թէ զրարար եւ թէ սամ-
կախաւն հայերէնով տաղեր եւ զանձեր : Թէ

զբարար հայերէնով երգերէն մին կամ միւսը հնազան թաղէսի՝ մը վերադարձու է, չեմ կարող զնակի :

Ռամկախատն լեզուով զբուած տաղերը թէ քսա բախանդակութեան և թէ քսա սնի մէկ տաղատաղ կ'ենթադրեն :

Խնդրական կը մնան այն երկու անունուն տաղերը, զորոնք Հ. Բ. Չամչեան թաղէսս Վ. Սերաստաղից կը վերադրէ : Բայց թաղէսս անուն Սերաստաղի տաղատաղը լակ երէց էր և ոչ վարդապետ և վախճանած է 1542ին, ուստի 1551ին Գ տարի յատուց, երբ զբուած է «Դու իմ թաղասօրին սրդի Սպաման» սկզբնա սրտի վեամ՝ սղրբ : Այս Սերաստաղի թաղէսս երէցի վրայ պիտի խոսիմ տաննին զիսով : Ինձ կը թուի որ թէ՛ սղս Սղրբ և թէ 1531ին զբուած «Անեղ բնութիւն» սկսուած — քով Սղրբ թաղէսս Վ. Կոզմիաղից սկսեք է վերադարձնել :

Հ. Բ. Պատարեան ձեռնարկած էր հրատարակել թաղէսս Թոխաթեցւոյ իրեն ծանօթ 10 հայերէն և 20 թուրքերէն երգերը : Առաջին 8 տաղերը տուա Բաղմաօլէպի մէջ վերադարձելով ձեռնարկան տարբերակները տաննին հրատարակութեան, որ լոյս չտեսա :

Թաղէսս Թոխաթեցւոյ մասին զբուած են .

1. Հ. Բ. Պատարեան, Բիջնադարեան տաղատաղ Թաթոս Թոխաթեցի : Բաղմաօլէպ 1910, էջ 207—208, 273—282 :

2. Հ. Ն. Աղինեան, Թաթոս Թոխաթեցի
Հանդ. Աժս. 1910, էջ 284—285:

3. Յ. Քիւրաւան, Միջնադարեան Հայ
տաղասաց Թաթոս սարկաւադ Թոխաթեցի:
Հայրենիքամսագիր, 1935, Թ. 11, էջ 74—82:

Ստորեւ պիտի տամ Թաղէս տաղասացի
ինձի ծանօթ դրուած քնելու ցանկ մը, ջանք
աանելով նշանակել մէն մի տաղի ձևապիւ-
ներն եւ տաղարու թիւնը, զիւրացնելու հա-
մար Տաղասացի տաղերու մօրոգջական
հրատարակութիւնը:

Հ. Մ. Պատարեան ունեցած է իր տրու-
մադրութեան տակ Վենետիկի ԺԵ (յամէ
1640), ԺԶ (1563) եւ 1604 տարիներէ), Սաե-
փանս Թոխաթեցու 1606ին գրուած, Պար-
տիզակի եւ Մոսկուան Տաղարաններ: Վեր-
ջինս տեսած եմ եւ ես ի Վիեննա եւ 1924ին
Երևան տարած եւ յանձնած Երուսնդ Շա-
հադիին, որ Նոր-Նախիջևանէ ուղարկած
էր զայն Նորայր Բիզանդացու՝ օգտուելու
համար: Յ. Քիւրաւան կ'օգտուի իր սեպ-
հական, 1678ին գրուած Տաղարանէն: Այն
տաղերը, որոնք մտաչելի եղած են ինձի,
նշանակած եմ թաւով եւ թղթով:

Համաստաութիւնք.

ԱՃ. Տղ. եւ ԱՃ. Գնձ. = Այսպէս կ'ա-
նուանեմ այն Հաւաքածոյքը, զոր կազմած է
Հ. Աճաւան, արատարելալ էջմիածնի եւ
Թաւրիզի ձևապիւր Տաղարաններէ եւ Գան-
ձարաններէ եւ ինձ նուիրած:

- Անու. — Անասնեան Հարց Ձևապիրք. այժմ
ի Չժժառ :
- ԲԶԽ — Բաղժալի :
- Բերլին — Բերլինի Պետական Մատենադարանի Հայերէն ձևապիրք :
- Բրիտ — Լոնտոն, British Museum ի Հայերէն
ձևապիրք, ըստ Զույգակին C. F. Cony-
beare ի :
- Երեւան — Պետական Թանգարանի ձևա-
պիրք. այժմ Մատենադարանի մէջ :
- Չժժառ — Չժժառի Հայոց Վանքի ձևապիրք,
ըստ դասասորոթեան Ն. Վ. Քէշի-
շեանի : Ձևապիրները ուսումնասիրած
եմ անձամբ եւ ինչ ինչ սրինական :
- Էջմ. — Էջմիածնի Ձևապատուէն. այժմ Երե-
ւան, Մատենադարան :
- Հայրենիք — Հ. ամսապիր. Պոստան :
- Զ. Կ. — Ձևապիր Տաղարան Կերլա քաղաքի
Հայոց Եկեղեցւոյ (Ժէ. դարու տաճին
Կէսին դրամ) . տակէ արտադրում է
Վիեննայի Թ. 797 :
- Մասպ. — Մասպեան Տաղարան, այժմ Երե-
ւան, Մատենադարան :
- Շաւարչ. — Շաւարչ Վ. Սահակեանի (ի Թո-
խաթ) 1—3 Տաղարաններ, սրանց
չուցակադրութիւնը ուղարկած էր ինձ
1913ին :
- Վիեննա — Վիեննայի Միլիթարեան Մատե-
նադարանի ձևապիրք :
- Քիւրտեան 1678 — Յ. Քիւրտեանի Տաղա-
րան, գրում 1678ին :

Կր հետեւիմ տաղերու այբուբենական կարգին :

1. Անճինք ի Կողոնեցի Թաղէոս վարդապետէ առ իմաստուն վարդապետն իւր Մաղափա Դերջանեցին :

Այրէն մինչեւ ի քէն զգըրեանքն ուսեալ
էս .

Բաներս էս ս՞ւմ տսեմ, երբ դու քաջ
զխանս . . .

Վջ . Քանզի այրէն էկի, քեզ նրման դու էս :

= Ձմմառ, 328, թղ . 45ա—46ր (Ժէ) :

Անս . 124, թղ . 16ա—17ա :

Այս տաղը պիտի հրատարակեմ վարը ամբողջութեամբ :

2. Թաքոսի ասացեալ :

Աստուած սնեղ էւ սննբման,

Երկրպագեմք Երբորդութեան .

Դու դորաւար էս էւ միայն,

Որ ամէն բան է քեզ յէկան . . .

Վջ . Թաթոսն ասաց զայս բոնս յիւրմէ,

Նա մեղաւարս էւ տնայխաան . . . :

= Ձմմառ, 172, թղ . 68ա—69ր (Ժէ)

Մասոց, էջ 57—59 : Քիւրական, 1678 :

Հրտ . ԲԶՄ . 1910, էջ 274—275 : Հայրենիք, 1935, Թ . 11, էջ 76 :

3. Տաղ հոգւոյ Թաքոսի ասացեալ :

Ես յուսով հաւատով աս քեզ յուսանամ

Աղախին էմ արեամբ զբնած քս ծառուն .

ՎՋ. Թաթոս, քեզ ճարարա, այս կեանքս
օթեման.

Ոնց որ չէ գոչեր փողըն Գարբիէլեան:

= Էջմ. 1639, թղ. 153ր (Ժէ): Շատարչ,

1, էջ 164—166: Շ. 3, էջ 254—256:

Հրտ. ԲԶՄ. 1910, էջ 275:

4. Աւետիս Ծննդեան:

Երուսողէմ քաղաք մի կայ, աւետիս.

Մեզ թողութիւն ի հոն լինայ, աւետիս..

ՎՋ. Թաթոսն ասաց զայսքան բաներս աւե-
տիս.

Աչօք աւետեր զԳողգոթան, աւետիս:

= Մասոյ, էջ 261—264: Քիւրաւան,
1678 (սկիզբը սլակաս):

Հրտ. Հայրենիք, 1935, թ. 11, էջ 78:

Հմմտ. ԲԶՄ. 1910, էջ 208 ծն. եւ 274:

5. Մեղեդի Ծննդեան:

Թաղաւոր փառաց խոնարհեալ ի հոյրա-
կան ծոցոյ

ՎՋ. Սրբրատաց ձայնիսն աղաղակեն առ
Քրիստոս Աստուած. փառք քեզ:

Տողերու սկզբնաղբերը կը կապեն. Թա-
ղէս:

Հրտ. ԲԶՄ. 1875, էջ 351: 1910, էջ 274:

Ձեմ գիտեր, թէ ի՞նչ ձեռագրէ ասնում
է այս Մեղեդին: Այլուր չեմ որոտահած
անոր:

6. Գաւիձ Մեծաւիրաշինի :

Թաղբոյ ահաւոր, աէր և զօրաւոր,
Հօր քս միաւոր, որ ևս կրկնաւոր...

Վճ. Բամբ սուրբ հանդիսի, նոր նորոգեացի
Հայոց աշխարհի :

Տնակաւ գրերը կը յօղեն. Թաթէսի է
խնդրեաց Գրիգոր :

== Թաւրիդ, 43, թղ. 274ա == ԱՃ. Գանձ.
թղ. 389 :

Զեռապիրը իբր 1550էն է :

Ով է սյս տեղ Գրիգոր, սրուն խնդրան-
քով Թաղէս կը գրէ սյս Գանձը : Խլաթեցին
կարսդ չէ բլրայ, սրովհետեւ ժե. դարս
Գանձարանները չունին սյս Գանձը :

7. Տալ Թաղէսի աստղեալ :

Թէ կ'ուզես որ հայոց ճարդս տես,
ԶԱստուծոյ սէրն ի քս սրբակց չը հա-
նես...

Վճ. Թաղէս, թէ դու գայս բաներս երգեր ևս
Ամէն բանի վերայ շատ աշխատեր ևս,
Կ'ուզես որ դու քեզի յիշատակ չինես,
Որ տեղ որ բան տես, 'ս սղարմիս լրես :

== Ճատարչ, 3, էջ 280—283 :

Հրա. ԲԶԽ. 1910, էջ 275—276 :

Տ. Ի վկայն Միլաթ († 1486) :

Ինն հարիս թուին երեսուն և հինգ մոմին...

== Երեսուն, 373, թղ. 88ա :

Տաղէս հանուած քաղաւածքս ինձ չհա-
սաւ : Միբարժ թաւրիկցոյն վկայաբանու-
թիւնը հրատարակուած է Հայոց Նոր Վկա-
ները . վկայարչապատ 1903, էջ 322—328 :
Հրատարակիչները՝ Յ. Մանանդեան եւ
Հ. Աճատեան անձանօթ մնացած են տաղիս ,
որ հաւանօրէն նահատակութենէն չատ վերջը
երգուած պէտք է ըլլայ , եթէ հեղինակը տա-
լատացի եւ ոչ այլ համանուն մ'եղած է :

9. Տաղ ոգեալ ի Թաթէոս վարդապետէ
Եդիսկիացոյն (ի Ս . Յովհաննէս Մկրտիչ Տա-
լօնոյ) :

Իսկ եւ տատրակի գառն Աստուծոյ վկա-
յեալ ,

Մասամբ ցուցեր հետատանէ մեզ յայտ-
նեալ

Նա խոնարհեալ ի Յորդանան քեզ գի-
մեալ յատաջեալ . . .

վջ . Զայս երգել ձեզ սո ի լինիլ հրճութիւն ,
հրճութիւն :

Տուներու սկզբնադիրները կը կապեն .
ի Թադէոսէ :

= Աճ . Տղ . Թղ . 203ա :

10. Տալ ազնիւ Թաքոսի սասցեալ վառն
կաշի :

Խաչն Էդիցի մեզ պահապան ,

Յայսմ հեռէ մինչ ի վախճան . . .

վջ . Թաթոսն առայ զայս բաներս ,

Նա Քրիստոսի անպէտ ծառայն . . . :

== Ձմմառ, 178, թղ. 88ա—89ա : Վիեննա, 671, թղ. 67ա—68բ : 663, 66ա : Մոսկով, էջ 252—254 :

Հրա. Հայրենիք, 1935, թ. 11, էջ 81—82 :

11. Տաղ Թարսուի ասացեալ :

Կայթեա սուրբ Կաթողիկէ եկեղեցի
եւ սրբէ .

Ձմանկանն քս ժողովէ, ի յօրհնութիւնս
Հրա իրէ . . . :

Վերջնա սրութիւնն ծանօթ չէ ինձ :

== Բրիտ. 110, թղ. 22ա (Յույ. , էջ 283) :

Ուրիշ ձևապիրենք տաղիս հեղինակը կը ճանչնան Մարտիրոս վարդապետ, սրբաբան էջմ. 1639, թղ. 209ա—211ա (Ժէ), սր կը խորացրէ. «Տաղ եկեղեցւոյ խիստ աղնիւ ի Մարտիրոս վարդապետէ ասացեալ» : Վիեննայի թ. 157, թղ. 17ա : 577, թղ. 67ա : 401, 108ա (վերջին 5 տուները կրճատած) : Թարսուրի թ. 43, թղ. 339բ—340բ == ՍՏ. Գանձարան, թղ. 460 (խորացիրն՝ «տաղ Շողակաթի», «տաղ Աշխարհամարտին եկեղեցւոյ») : Վերջին տունը ունին .

Մարտիրոս քարունապետն երգեալ է ,

Յանկանց վանեաց գովեալ է . . . :

Այս Մարտիրոս Վ. բնիկ Պոսեցի է, բնակութեամբ Բաղիշեցի. ունինք իրմէ սրտաւերան Յիշատակապարտ թիւն մը, գրած

1463ին ի Բագէշ, իրրեւ տկանատես Տաբանի
Յովհաննէս Եպիսկոպոսի վկայութեան (Փիր-
դալէմեան, Նօտարք, էջ 213) : Ունի մեղեղի
մը եւ երկու պանձ :

Այս տաղին երգիչ սօղոսն է ըլլալ նաեւ
Զաքարիա անուն զրիչ մը . վերջին տան եր-
կու ստղերը շրջելով :

Զաքարիոս պոյս երգէ,
Հարսինդ աւետարանէ . . . :

Ինչպէս ունի Քիւրտեան Տաղարան 1678 :
Թէ ինչպէս տալս թաղէսսի բնծայում
է, չգիտեմ : Պէտք է աչքի տեսնել
Բրիտ. 110 :

12. Տաղ սգնիս Թաքսէ աստղեալ :

Հայր Աստուած գրթած եւ սղարմած . . .

== Շատարշ, 3, էջ 222—225 :

Տաղս սլլասու անծանօթ է : Իսկ Շա-
տարշ վարդապետի Տաղարանի անհետացած
1915ի գէպերուն :

13. Տաղ ի վերայ սուրբ Երսուպեմայ
Թաքսի աստղեալ :

Հա՛յ մատք յամին մարտին,
Յատերն ամենայն ծաղկին . . .

Վջ. Թաթումն երես պահութին,
Զբաներս ստաց անօրէնին .
Աչօքն է տեսեր դուղին,
Լոյսն էլնէ Հայոց դատին :

== Էջմիածին, 2394, թղ. 170ա (Ժէ) :
Երեւան, 383, թղ. 156բ (1611) : Կոստա-
նեանցի Տաղարան 1617էն :

Հրտ. Արարատ, 1910, էջ 381 : ԲԶԼՖ .
1910, էջ 279—280 : Հմմտ. Կոստանեանց,
Նոր Ժողովածոյք, Գ., էջ 2 : ԲԶԼՖ . 1862,
էջ 67 = Յուշիկք, Ա., էջ 184. միայն առա-
ջին տունը :

14. Տաղ ասացեալ ի յԱղամայ մինչեւ
ի Քրիստոս ¹ (այլք՝ «Տաղ սրբոց Հայրապե-
տացն ²», սւրբչնէք՝ «Ոտամաւոր եւ տաղ ի
Թախաքցի մկտես[ց]ի Թաքոսէն ասացեալ
վասն տօրէնուքեան Քրիստոսի» ³) :

Հաղար կենդանակերպ Աստուած
ստեղծել է .

Զամէնն Աղամայ Հնազանդ արել է . . . :

Վջ. Զայս բաներս սր լսեցիք, Թաթոսն
ասել է . . .

ամանք՝ Զայս բանս Թաթաթցի Թաթոսն
ասել է ⁵ . . . :

== Էջմ. 1639, 176ա (Ժէ) : 2394, 6ա
(Ժէ) ⁵, Երեւան, 395, 74բ (1620) ² : 649,
92ա ⁵ : ԱՃ. Տղ. 204ա ¹ : Անտ. 136, 362բ—
365ա (1633) ¹ :

Հրտ. ԲԶԼՖ . 1910, էջ 276—279 ^{4, 5} :

15. Տաղ հոգւոյ Թաքոսի ասացեալ :

Հոգին մարմնոյն ասաց, թէ Այլ ճար
չունիմք .

Իհէք սուրբ զԱստուածածինն բարեխօս
խնդրեմք :

Մարմինն հողւոյն ասաց. ՁԱտուած
աղաչեմք.

Քրիստոս աստուած որդին մեզ հաշտեցը-
նեմք...

Վջ. Թաթման ի վրայ հողուն մէկ բան մի
ասաց.

Ով որ զհողին զըրկէ, պիղծ է, անի-
ծած...

= Երեւան, 383, թղ. 244ա: 395, թղ.
123ա: Մոսկ. էջ 41—48: Վիեննա, 797,
թղ. 263ա—265բ = Ձ. Կ. 390ա: 1002 թղ.
8ա (1654): Շաւարշ, 3, էջ 195—203: Քիւր-
ական Տղ. 1678: Անտ. 124, թղ. 25բ:

Հրտ. Հայրենիք 1935, Թ. 11, էջ 79—81:
Վերնադիրը ոմանք ունին՝ «Տաղ վասն
հողեչափի ասացեալ ի Թաթման սար-
կաւաղէ»:

16. Ողբ ազնիւ Թաթմանի:

Յարժամ Գարրիէլ զոչէ

Լւ յառնեն մեռեալքն ի հողոյ,

Կէսքն յուսափայլ յառնեն

աստեղաց նրման գունըզդուն...

(Վջ. Գէմ քան բղթարթել ախան՝

մահն ի մօտ է Ազամորդւոյն:)

= Երեւան, 383, թղ. 234ա (1611):

Այս տաղը ձեռագիրներու մէջ անանուն
կը տեսնուի: Պատուրեան հրատարակած է
դպն Առաքել Սիւնեցւոյ տաղերու շարքին.
Առաքել Սիւնեցի Լւ իր քերթուածները. Վե-
նետիկ 1914, էջ 258—262: Տպւած է նաեւ

Ս. Կանայեանցէ, Յուլի Զեապարաց Ներսիսեան Վարժարանի, Թիֆլիս 1893, էջ 60—61 իրրեւ Տոյ Դատաստանի, և Ս. Չօպանեանէ, Անահիտ 1902, էջ 27: Առաջին անգամ այսուկ երեսն կու գայ տալիս Հեղինակի անունը «Թաթուս»:

17. Տաղ հոգւոյ Թաթուսի (ի Թաթարցի միտեցի Թաթուսէ):

Յորժամ յարեւելից ի դատաստան գաս,
 Երեսիս արդարաց, նսցաւ սրտակ տաւ . . .
 Վջ. Թաթուս ստէ զմեզքն և զործէ՝
 զրարին . . .

= Էջմ. 1639, 154ր (վերջէն պակաս):
 Աճ. Տոյ, 207ա — Գեւ. 281, 60ր: Շտարչ,
 Յ. էջ 203—207: Մասոյ, էջ 170—172: Քիւրատեան Տղ. 1678: Բրիտ. 110, 32ա:

Հրա. ԲԶԽ. 1910, էջ 280: Հայրենիք, 1935, Թ. 11, էջ 76—77:

18. Այցելուք խնսուրք Տեղեաց:

Սուրբ Յարութիւն պարծանք է Եկեղեցւոյ .

Եւ հրաշակի Յընունդ մէջ Բեղխաճմոյ .
 Երթանք ի սուրբ Սիան վասն աղօթելոյ .
 Ելնեմք ի Վերնատունն սուրբ խորհրդոյ . . .

Վջ. Թաթուս, յէր ևս պարտոյ դու գօրն ի լալոյ .

Միթէ չե՞ս տեսնէն անալն զրնալոյ:

= Երեսն, 383, Թղ. 158 (1611, տասնյ խորագրի):

19. Թաքնսի ասացեալ :

Տէր արարիչ արարածոց,
 դասուց անթիւ ես 'ւ անհամար .
 Ձհողն ի ջրոյն բաժանեցեր,
 եւ ի վերայ ջուրքըն նրստար . . .

Վջ. Գերի Թաթոս մըտօք յիմար,
 մեղօք դարձեր ես կուհուհար:
 Ընդ ամէնք 10 տող :

== Հրա. ԲԶՄ. 1910, էջ 281 :

Այս տաղը Վիեննայի Թ. 344, Թղ. 38 :
 671, Թղ. 15 : Շատարչ, 1, էջ 162—164 աւ-
 նին Թորոս Տարօնադու պանուամբ, ինչպէս
 ուղտալիք բրած Լմ Հանդ. Ամս. 1910, էջ 285 :

20. Այլ տաղ Թաքնսէ :

Քրիստոս սրդի Աստուծոյ,
 Փրկեալ գհողիս ի հըրոյ . . .

Վջ. Թաթոսըն լայ սղրալի,
 Վերայ մեղացն որ ունի:
 էջմ. 2394, Թղ. 64ա : Երեւան, 383,
 Թղ. 258 : 395, Թղ. 176բ :

Հրա. ԲԶՄ. 1910, էջ 281—282 :

Թուրքերէն տաղեր :

Հ. Մ. Պատուրեան կը հաստատէր թէ
 իրեն ծանօթ են Թաղէսի գրչէն 20 թուրքե-
 րէն տաղեր, զորոնք մտաղիք էր հրատարա-
 կել հանդերձ հայերէն թարգմանութեամբ :

Ես տեսած եմ միայն հետեւեալները :

1. Իյլահի արդանի շրան

պէնի տիտարուայ դարչու . . .

Վջ. Թաթօսրն տիլակի հախտան . . . :

= Էջմիածին, 2394, թղ. 159ա : Երեւան, 383, թղ. 109ա :

2. Յաճայիւ հօրայիմ տէր Իսան

Կէլ թափառուճ գրլ սիննայի . . . :

= Երեւան, 383, թղ. 107բ :

3. Ճաստ Թաթասի է տապեալ :

Յեւայ քի նուր իտի նուրտան, աւախ .
Թաւն տլտի Մարիամտան, աւախ . . . :

= Վրկենեա, 797, 273բ—274ա : Բրիտ. 105, թղ. 170ա (1597) :

4. Տօղաուդուայ ինանմակիլ չունքի տօղան
օլսի տուր . . . :

= Երեւան, 383, 108ա :

5. Պատմու թխն անօրէնու թեան Քրիստոսի :

Տօրթ քիթապուն պու նիաթի
դուքսի մուպարաք տէտուր . . .

Վջ. Թաթօս տէտի պու սօղի . . . :

= Երեւան, 383, թղ. 109բ : Չմմաս, 404, 101—103բ (1642) :

ԱՆՁԻՆԻ

Ի Կողոմեցի Թաղէոս վարդապետէ
առ իմաստուն վարդապետն իւր Մաղափիս Դերջանեցի:

Այրէն մինչեւ ի քէն զգրբեանքն ուսեալ ես .
Բաներս ս[՛]ւմ աւամ երբ դու քաջ գիտես .
Գրբեմ, մեծ Բարունի, զիմ գանդաւարս քեզ .
Դու ես խոր Վիսպասան, այլ ս[՛]ւր երթամ ես :
Ընդ ես քան զճշնճասեղ միտցն ի տանիս .
Ձերդ մէն կաքաւ չրջիմ շիւար ի լերինս .
Էթէ օտար եմ ես, պարա է սր ժողովես .
Ընդ բանս իմաստաթեան զճիւտնդս կերա-
կրես :

Թեոս կիդաւ, քան դարծս ի տկար անկայ ես .
Փամանեա զիս յաղբիւրդ, սր նար նարսպես .
Ի յեղջերս նրման կուսիս բմբռնես .
Լրաւ զջուրն ի թխնից, զծարաս տարաս սցես :
Խոր ես իմաստաթեամբ, համեղ աղբիւր ես .
Մարա եմ քան զեղջիւր, զիս բնով[՛]ր զբրկես .
Կրնգրուկ, զբմուռ, հիբիկ եւ կինաման ես,
Հասար ի յիմ շրթթունս, զխորհուրդս
յայտնես :

Ձաղասէր հաւարտն հաւուն նրման ես,

Խորագիրն A ունի. ի Թաղէոս վարդապետէ առ
վարդապետն իւր ասացեալ. B Անձինք... վարդապետ
Մաղափիայ Դերջանեցին :

7 AB Էթէ :

11 A ի յրդճրբոյ... բմբռնիս. AB կուսիս : —
13—16 B չունի Խ. Մ. Կ. Հ. ասղեբը : — 14 իմացիք՝
զեղջերս :

15 A հիբի :

17—18 AB ոյրասան. այս երկու տողերը նկատի
ունին վարդան Աբեւեղոյ Սուրբասաց Մեկնութիւնը,

Ղամպար — սխի տրեամբարդ զիս յարասցես .
 Ճրչեմ սրբէն ծիծասն , զի նուապեցայ ես .

Խարդասէր սուրբ բթիշկ , գունկդ ինձ խո-
 նարհես :

Յերկասասան տկանց վախոս կարմեալ ես .

Նրչան տա իս արտ , գէժ գահանով ես .

Շինես գառնդ ի մայրեաց , սուրբ խանու-
 հա ես .

Որպէս զսրդիս սյրեաց անյարկ մընամ ես :

Ձրքնայ պայծաս գտնով քան զսիրամարդ ես .

Պանարխակցայ ի քէն՝ կամ քան գաւառբով
 ես .

Ջեամեանդ վառեցաւ սուրբ սէրդ իմ
 սրբախ :

Ռահ ճառապայթեալ խաւար խորհրդիս :

Սիրով ճաճանչացաւ րոյսդ ի յիմ հոգիս .

Վարդապետն բարբաքեալ կամի կիրար զիս .

Տենչմամբ հայցեմ ի քէն ետակի մեծ ես .

Բարունդ նրման՝ զարդէտքս մայրով ես :

Յայով հիսիմ իմաստախք ձախ պերճացեալ ես .

Իխսեալ գանձրեւ քս յիս , տաշարեցայ ես .

Փախով շատ խրնդրեցի ի սուրբ զբրեանքն
 ես .

Քանդի սյրէն եկի , քեզ նրման գաւ ես :

սուր կ'ըսուի . «Ասէն զճառարանն սրդեակը , մինչ չեր-
 թեալ ի բանայն բերել սրտ . եւ ի նեղել ձապուցն՝ սպա-
 նանել կայցով . եւ սպա հանել արիւն ի բանջուցն , եւ
 տանալ ջուր ի բերանն , եւ սրսկել , յետ երեք ասուր ,
 եւ կենդանանան (ԵԶԲ) :

20 Ա բթիշկն . Ա խանարհեց :

29 Ա ճանճացաւ :

32 Ա բարբաքս :

34 Ա յիսայ . B յիսեալ :

Չամչեան այս Ողբին հեղինակը կ'անուննէ «Թաղէսս Վ. Սերաստացի»։ Սերասի անձնասրտութիւն ծանօթ չէ մեղի 1531էն յաստջ եւ հաքը ի Սերաստիա, երբ ես ուր գրում եմ այդ Ողբը։ Բայց անուանի էր այս շրջանին ի Սերաստիա Թաղէսս եղէց եւ գրիչ։

Նայն Չամչեան կը գրէ թէ 1550ին «Շահ Թահմաս . . . գորածալով եղեալ՝ եկն Հաս գրադում տեղիս ի աէրաթենէն Օսմանցոց, ընդ Սերաստեան աշխարհն՝ եհաս մինչեւ ի Բարձր Հայք. եւ աստատակ սփռեալ տեւրեաց սրով եւ հրով գերկիրն Կարնոց, եւս եւ գԲասեն, գԴերջան, գՍպեր, գԲարեքոյ, եւ գԿեղի՝ մինչեւ ցեղնկոյ. եւ ի գերաթիւն վարեաց գրադումս ի Հայոց, շրջեալ յաշխարհիս մերում աւելի քան գտարի մի, այս ինքն է՝ յամի Տեանն. 1550. եւ 1551. մինչեւ ի յրամն հազարերորդ թուականին Հայոց։ Յարդ վերայ ցաւագինս ողբայ Թաղէոս վարդապետ Սերաստացի՝ աղետալի նկարագրելով դաւեր աշխարհիս մերոյ՝ սրում եղեւ անանատես. զորոյ գրանն քաղեալ գիցուք աստ։ «Ի լրանալ, տո՛ւ, հապարամեան թուականիս մերոյ՝ շարժեցաւ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ազգ Ղլղլոյաշից՝ մանրեի եւ մաշեի զմնացորդս արամեանց . . . »։ Յայս վայր են բանք Թաղէսի Սերաստացոյ (Գ., էջ 513—515)։

Այս ամփոփոյթէն յայտնի կը տեսնուի, որ Չամչեան իր ձեռքի տակ ունի հետեւեալ գրութիւնը .

2. Տաղ վասն շարժման Կարմիր գրխոյն .

Դաւիթ արքային որդին Սողոմոն

դայս մեզ քարոյլ .

Թէ զով որ Աստուած սիրէ ,

հանապազ լոյնա խրատէ :

Յորժամ հաղար ամ լըցաւ ,

թրական չայոց տումարին (1551) ,

Ազգ մի Դըզըլսլաշ ասեն ,

շարժեցաւ նրման վիշապին . . . :

Ընդ ամէնը 365 տող . հասած մեզի տաննուն :

= Կերլա , թղ . 133ա—137բ = Վիեննա , 797 , թղ . 88ա—91ա : Երեւան , 383 , թղ . 220ա : 649 , թղ . 80բ : Անտ . 124 , թղ . 37ա—41ա : Աճ . Տաղ . թղ . 52ա :

Հրտ . Հայաստանում , Բ . , էջ 593—595 (քաղուած արար) : Յ . Քիւրտեան , Հայաստանեայց Եկեղեցի , 1942 , էջ 410 . 1943 , էջ 186—187 :

Ուստի նաեւ այս Ողբին հեղինակը , ըստ Չամչեանի , Թաղէոս Վ . Սերաստացին է :

Չամչեանի տպեցութեան տակ գտնուած է Սոմալեան , որ իր Quadro ին մէջ կը գրէ . Սակփանոս Սարմաստեցի կաթողիկոսին ժամանակակից է «Թաղէոս Սերաստացի , որ թողուցած է մեզի ոամկօրէն լեզուով

Ողբ մը իր աղետալից ժամանակի տխուր անցքերու մասին, եւ մէկ քանի տաղեր զանազան բովանդակութեամբ, որոնք տուն մը ոսմկօրէն հայերէն եւ տուն մը թուրքերէն յօրինուած են» (Quadro, էջ 146 = Neumann, Versuch, 229)։ Ակնարկուած են Թաղէոսի «Դաւիթ արքայի որդին» Ողբը եւ հայերէն(°)–թուրքերէն տաղերը։

Այսպէս նաեւ Հ. Դ. Ալիշան, Յուշիկք, Բ., էջ 125 «Թաղէոս Սերաստացին կը դասէ ԺԶ. դարուն ծաղկած առաջատացներու թուին մէջ։ Ալիշանին կը հետեւի Տրդատ Լալիսկայոս Պալեան, Բիւրակն, 1900, էջ 597, որուն համաձայն «Թաղէոս Սերաստացի, հայ աշուղ մը, որ ապրած է եւ ծաղկած ԺԶ. դարուն մէջ, երգած է զանազան խաղեր, երգեր ու տաղեր։ Իր երգերէն առ ձեռն պատրաստ չունինք մենք»։

Ալիշան չի յիշեր ոչ Թաղէոս Թոխաթեցւոյ եւ ոչ ալ համանուն Կոյսնիապեց զոյութիւնը, ուսկից կը տեսնուի, որ ան «Թաթոսը» նայնացուցած է Սերաստացւոյ հետ, ինչպէս իրմէ յառաջ Սամալեան։

Մեզի ծանօթ է ի Սերաստիա Թաղէոս երկց կամ քահանայ մը, որ հեղինակն է հետեւեալ երկու տաղերու։

3. Անխորագիր։

Այլ եւ նուաաս հոգւով տրկար,
Եւ անախտան փրծուն յիմար...

վջ. Ես Թադէոս հոգեով շխար,
 Զձեզ կ'ապաշեմ հարք եւ Լղրարք.
 Թող, թէ չեղաւ բանս ի յարմար,
 Մէկ Հոյր մեղոյ մ'ասէք ի շար:
 = Բերլին, Թ. 100, Թղ. 314ա (1548):

4. Այլ բան ի Թարոս երիցուէ:

Բարբառեյով առ ձեզ գոչեմք,
 Բարախմամբ ըզսիրարս պատանեմք...

վջ. Յայտնի Լեւե սիրտն ի յրման,
 Յաւարտ թխտիս դոր գրեցան.
 Սերաստիս տեսուտ ցանկտն,
 Խօճոյ Թամար ապնուակտն.
 Ունի բազում քեզ պատասխան,
 Բայց այս Հովնովըս զըրեցան...:

Տնակապ գրերը կը յօդեն. Բանի Թա-
 րոսէ:

= Բերլին, Թ. 100, Թղ. 314ա—բ:

Ո՞վ է այս Թաթոս երէց: Յովնատի
 Սերաստոյի իր ծնադները կ'անուանէ «տէր
 Թաթէոս եւ Շահփաշա» եւ «տէր Թաթէոս
 գրիչ եւ Երիցկին Շահփաշա» (Վիեննա, 172,
 Թղ. 13ա. Յուլիսի, էջ 488): 1548ին ի մի հա-
 տարած է Յովնատի իր տաղասացութիւն-
 ները. այս հատորին մէջ գետեգած է նաեւ
 վերոյիշեալ երկու տաղերը: Նոյն տեղ ար-
 ձանադրած է «Թաթէոս քահանայի» յիշա-
 տակը. որ սչ այլ ոք է, բայց եթէ իր տէր
 հոյրը: Կը ներկայացնեմ այդ հատուածը.

«Այսմ առար յիշատակ է Թաղէոս քահանային :

Սոյ ի Սերաստիոյ էր . եւ ի ազայու-
թենէ սնեալ էր ի վանարայս սրբութեամբ .
եւ էր խնարհ սրախ եւ հնազանտ . հեղ հո-
գով եւ մարմնով , խնամոյ աղքատաց եւ ու-
սուցանոյ անձանձիր : Եւ էր հմուտ ամե-
նայն գրոց Հին եւ Նոր Կտակարանաց : Մինչ
զի յամենայն առար սլաքապէր գրոց եւ զա-
րոզէր ժողովրդեան զառաւածային բանսն՝
առեալ զժողովուրդն տառնձնանայր : Եւ տ-
րուեալս գրապիր . զոր բազում զիրքս տա-
տաւածայինս գրեաց աշխատութեամբ :

Եւ ի ժամ վաղճանին հարցաք թէ է՞ր
պատարաւ ոչ տանէիր (Զ . — էին) , որպէս
զայլ քահանայսն : Եւ նա պատմեաց , թէ այս
քառասուն տմ է , որ կարգաւոր եմ . եւ եր-
կու [ամ] կամ երեք պատարաւ մատուցի :
Խիստ ժիր եւ յամենայն կիրակէի եւ ի շա-
բաթս : Յաւոր միտմ կազմեցի զնշխարան
եւ ստացաք զսպմսն . եւ զեւ եւս ոչ ժո-
ղովեցան ժողովուրդք . սակաւ մի ննջեցի :
Եւ տեսի ի տեսիւն , զի մեծ եւ անհուն զեւ
մի յրնթացս . եւ կամորջ մի կայր ի վերայ
ջրոյն , բարձր անշափ . միայն հետք : Եւ տեսի
զիս ի վերայ կարմնջին եւ երթայի մինչեւ ի
ծայր եւ զատնայի . եւ ոչ կամէր ի ցամաք ,
այլ կտար էր կարմունջն . կար բարձրագոյն
տեղ եւս [] (Ն . զիր անրնթեանի) . զի եր-
թայր ի կէս գետոյն վերայ . եւ այլ ոչ կայր .
եւ զարհուրեցայ . եթէ անկանիմ ի գետս ան-

Հուն, ո՞վ է սր փրկիչ գիտ : Եւ Հայեցայ ի մէջ
գետոյն, յայն կոյսն սր կտուր էր, եւ տեսի
աշաղին հնոց ի վառման, եւ ելանէր բոցն
ստատիկ եւ աճապարէր բոցն առ ի յայրել
գիարմունջան, եւ ստանէի ես : Եւ ահ մեծ
անկառ ի վերայ իմ եւ գոյումն ի յանձուն
գետոյն եւ ի հրոյն : Եւ գոյոյր կարմունջն,
եւ ես ընդ նմա սարսէի : Եւ աշաղին տես-
իւնէս զա(րթե)աց, եւ իմացայ որ անհուն
գետն քարաղմունք աշխարհիս է, եւ հարն
սրբութիւնն : Եւ ո՞վ է սր անառ մերձենայ
ի նա : Եւ այլ ոչ կամեցայ անարժանիս պա-
տարադել :

Եւ պատուէր եղ՝ ոչ տանել գինքն քահա-
նայաթաղ, այլ որպէս աշխարհի յոսի մարդ :
Եւ ապա ստանդեաց զհոյին իւր առ Աստուած
յունիսի Փ'ի, իմին ՋՂԱ, ի վառս Քրիստոսի
Աստուծոյ մերոյ» (Բերլին, 100, թղ. 253բ) :

Այս համաստ կենսադրութիւնը կ'երե-
ւայ թէ նաեւ ստանաւ որ գրել վտրձած է :
Նայն ձեռադրին մէջ թղ. 253ա կը կարդանք
կարմրադիր .

«Եւ գժամանակն իւր կենաց
ի վանսրայս էր նա սնած .
Խնարհ կացուն եւ ընդունած,
Հայէր ի վարս տաքինեաց :
էր քարտուղիչ ի յարեւսաց,
Եւ քաղցրախօս հետ աղքատաց,
Յարեւսոյ ի ծաղկացաց,
Յօրինիչ սսկոյ եւ լուսավարաց :

Բարսեւմ լինէր սրտաճառ բարեւոյ :
 Հրամանք ի վերստս ժամանեալ ,
 Եւ զնա վախեալ տասի կենաց ,
 Եւ մեք եղաք խիստ դեքերաց ,
 Որպէս զսչխարս ենք մարբաժ . . . » :

Յաժտասփ 1548ին գրած իր մէկ տաղին
 կցած է տաղերս (Բերդին , 100 , թղ . 307ա) :

Եւ ծնողաց խնայ վարժացի գրբիս ,
 Թաթէսս քահանայ յիշատակ լիցի :

Թաղէսս երէց տնեցած է երեք գաւակ .
 Յաժտասր , Գրիգոր († 1548) եւ Անդրէաս
 (տնդ , թղ . 306ա , 307ա) :

Ունինք իր գրչէն հետեւեալ Յիշատա-
 կարաններս .

ա . 1507 . Կուարաի Մաշտոցի մր օրի-
 նակս թիւնը « ի քաղաքս Սերտսախա , ընդ
 հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ
 Լուսաւորչին . ի թովին Հայոց ՁԾԶ . ի սեպ-
 տեմբեր ամսոյ ԻՍ . գրեցաւ ձեռամբ անար-
 հետի եւ անխմաստ վառթար գրչի սուտա-
 նան Թաթասի .

Որ ձեւ տնիմ քահանայի
 Եւ ի գործսն եմ յոյժ հետի .
 Մեղօք լցեալ ազգի ազգի ,
 Բարեւոյ թափուր եւ կղկղի . . . :

Կարին , Արծնեան Վարժարան , Թ . 46
 (Յույ . Հ . Յ . Քօսեանի) :

բ. 1517 կ'օրինակէ նոյնպէս Մաշտոց. «Գրեցաւ... ձեռամբ նուաստ եւ ներգեւեալ յգւոյ մեղասպարա Թաղէոս երիցւոյ ի քաղաքի (քերուած, խմացիր Սերաստիա), ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Լուսաւորչին, ի թուականիս Հոյոց ԶԿԶ...»: Ստացալն է Յովհաննէս աւագերէց Տիւրիկցի Տարեխենց: Յիշատակարանիս կցած է գրիչը ոտանաւոր մը, որ այսպէս կը սկսի.

Աւագերէցն հոգելի,
Տէր Յովհաննէս Տիւրիկցի
Որդի ունէր խիստ ցանկալի...

Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնոյ, էջ 85:
գ. 1528. «Աստանաւոր յանդ Երեւոյ կատարեցաւ Ոսկի Փորիկս ի քաղաքս Սերաստիոյ, ընդ հովանեաւ ամենաբնեալ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Լուսաւորչին, ձեռամբ նուաստ Թաղէոս երիցոյ ի թվին ԶՀԷ» (Նիկոսիա, Թ. 46):

Այս Սերաստացի գրիչն Թաղէոս երէց, որ վախճանած է 1542ին, կարող էր թերեւ 1531ին ողբերգել Մանկաժողովն, բայց չէր կրնար ողբալ 1551ի աղետները:

Կր մնայ միայն Լնթաղբի թէ Զամշեան Լթէ իր ձեռքի տակ ունեցած Տաղարանի մէջ իրօք կտրղացած է այդ երկու Ողբերու հեղինակի անունը «Թաղէոս վ. Սերաստացի», չարկ է դոյն նոյնացնել Թաղէոս վ. Կողանիացւոյ — Թոխաթեցւոյ հետ: Երկու ստա-

ղերն ալ նկատի ունին քաղաքական անցու-
դարձեր. անոնց նկարագրութիւնը ազգային
տեսակէտով կարող էր նկատուիլ զանգատ
տիրող պետութեան դէմ եւ այսպէս վտանգի
ենթարկել ողբերգողը: Այս սխառտով
պիտի զգուշանար Հեղինակը իր անունը ստո-
րագրել այդ տաղերու տակ իր կենդանու-
թեան: Իր մահէն ետքը երկրորդ մը կարող
էր սխալիլ Հեղինակի մականունին մասին.
մանաւանդ երբ տեսնէր, թէ Հեղինակը ա-
կանատես էր 1531 զէպքերուն, որոնք տեղի
ունեցած էին Սեբաստիա: 1548—1551 տա-
րիներու կոիւններուն ժամանակակից էր Կո-
ղոնիացի Թաղէոս վարդապետը:

Կը յիշեմ այստեղ նոյն դարէն Վարպետ
Թաղէոս Երզնկացին ալ. իրմէ է յիշատակա-
գրութիւնս. «Դարձեալ ի թվին Հոյոց ԶԾԲ
(1503) վերստին ետ նորոգել զսուրբ Աւե-
տարանս Սատաթիաթուն թոռն սր. Շա-
հինշային...: Նորոգեցաւ սուրբ Աւետարանս
ձեռամբ Թաղէոս Վարպետին Երզնկացոյն»
(Երեւան, Պետ. Թանգարան, Թ. 99):

2.

**ՍԵԳԵՂԱՅ ԵՐԷՑ ՈՍՏԱՆՑԻ
ՏԱՂԱՍԱՅ (1450)**

ՈՐԳԱՆԱՅ ԵՐԷՑ ՈՍՏԱՆՑԻ

ՏՐԱՆՍԼԱՏ (1450)

Սաղաղայ ժե. — ժե. դարուն մասնաւորապէս Վասպուրականի չրջանին մէջ գործածուած անձնանուն է, ծագած արաբ. sadaqa «սպորմութիւն» բառէն (Աճառեան, Հայերէն անձնանունների Բառարան, Դ., 338) համադօր մը Աստուածասուր անունին:

Այսպէս կոչուած է նաեւ Ոստանցի երէց տաղասոցը, ինչպէս կը տեսնուի իր ստորագրութենէն «Սիրով սիրելի Որդին» տաղին տուներու սկզբնաղիւր տատերու մէջ, որոնք կը յօդեն «Սաղաղին է այս բանս»: Իր երէց ըլլալը կը վկայեն տաղերուն վերնաղիւրները. «Ոստանցի Սաղաղայ երիցուն»:

Սաղաղայ ասլրած եւ ծաղկած է ժե. դարու երկրորդ եւ երրորդ քառորդին: Երուսաղէմի Թ. 1193, որ կը սլարուենակէ Սաղաղայի երկու տաղերը, գրուած է 1476ին: Այս տարին հաստատուն կուտան մ'է մեղի տալասացիս գործունէութիւնը այս թուականէն յառաջ ենթադրելու:

Դժբախտաբար սակաւ են մեր տեղեկութիւնները իր կենսագրութեան մասին: Մնած

բլլայու է իբր 1425/35ին: Ստեփանոս գրիչ 1453ին օրինակած է, յայտնի չէ ո՞ւր, Աւետարան մը, Խաչատուրի համար. այս Խաչատուրի կինն է Արուս խաթունն եւ սրդիք՝ Սադադա եւ Յովհաննէս, եւ դստերք Հայ խաթունն եւ Հայիմ խաթուն (Լալայեանց, Յուշակ Վասպուրականի, էջ 419): Չեմ կրնար հաստատել թէ հոս տապասաց Սադադայի՞ մասին է խօսքը: Յամենայն դէպս իրեն կը հայի հետեւեալ յիշատակարանը. Գրիգոր գրիչ Սուրտան Մէլիք տիկնոջ համար կը գրէ Աւետարան մը Աղթամար, զոր ստացուող կը նուիրէ Ոստանի Ս. Ստեփանոս Նախավկայի եկեղեցւոյն. այս առթիւ յիշել կը խնդրուի «գարատուական եւ գրնարեալ քահանայքն Ոստան քաղաքին, գոյասաւորք սուրբ Ստեփանոս Նախավկային՝ զմեծ փրկիստօյքն (երգեցողները) զՍտեփանոս Սադադէն եւ զորդի նորին զԱսում, զՍտեփանոս Համրթենցն եւ զԱսում սրդի նորին, զՍտեփանոս եւ զՄարտիրոս, զԱւետիս եւ զԱսում եւ զԹաթէոս, որ բազում աշխատութեամբ սպասաւորեն սուրբ եկեղեցւոյս»: Այս ձեռագիրը 1525ին գերի կ'իյնայ Էդարնէէր բռնասորին ձեռքը եւ կը փրկանաւորէ «ուսթայ Ասում» եւ միւսանդամ կը նուիրէ Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ: Այս տարւոյն եկեղեցւոյն քահանաներն են. տէր Ասում Համրթենցն, եւ միւս տէր Ասումն (Սադադէնցն), Կարապետ եւ այլք (Լալայեանց, անդ, էջ 415—417),

Այստեղ ուշադրութեան արժանի է, որ Մադադայ երէց փիլիսոփայ երկանուն կը տերկայացուի Ստեփանոս—Սադադայ, եւ որդին է Ատոմ, կը յիշուին նաեւ Ստեփանոս Համբլթենց եւ նորին որդի Ատոմ: Այս վերջինը կը յիշուի 1525ին տակսուին կենդանի, նոյնպէս «միւս տէր Ատոմ», որ հաւանօրէն Սադադայի որդին է: Ասոնք առ նուազն 75 տարեկան հասակի մէջ ըլլալու էին, ուստի ծնած 1450ին մօտաւորապէս: Կրնանք ասկէ հետեւցնել, թէ 1452ին Սադադայ երէց ըլլալու էր իբր 25ամեայ մը: Ան մնաց մինչեւ իր մահը Ոստան, իբրեւ պաշտօնեայ Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ, ունենալով իրեն յաջորդ իր որդին Ատոմ երէց:

Սադադայի զբաղան տշխտտանքներէն ծանօթ են մեղի Մեղեղի մը եւ Տաղ մը:

1. ՄԵՂԵԴԻ ԾՆՆԴԵԱՆ

Մեղեղիս այս է յօրայ.
Որ սա ելեալ է յմատանայ.
Երգող սորա տէր Սադադայ,
Շնորհաց երէց եւ քահանայ:

Հրաշայի խորհուրդ այսօր

մեղ երեւի,

Ստեղծուին առ ստեղծուածքն

խոնարհի.

Աստուած մարդ, մարդ եւ Աստուած

նոր խառնի.

Աւետիս որդւոց մարդկան,

մեղ պարգեւի:

Երեւանի Թ. 519 ունի միայն այս չորս տողերը խաղաղորուած: Հ. Բ. Սարգիսեան երկիցս կը նշանակէ իրրեւ վերջին տող՝

Դասք հրեշտակաց եւ մարդկային
դՏէրն օրհնէին:

Այս չի համապատասխաներ առաջին չորս տողերու չափին: Հաւանօրէն յորդորակ տաղի մը վերջաւորութիւնն ըլլալու է յառաջ բերուածը:

Խորագիրը Երեւանի Թ. 519 ունի. «Մեղեղի յաւրճայ ի յմատանեցի Սաղաղայ իրիցու: Վենետիկի Թ. 304, թղ. 47ա. «Մննդեան մեղեղի ի յմատանեցի Սաղաղայ երիցու»:

Կաֆան Երուսաղէմի Թ. 1193 ունի.

Այս մեղեղոյս կ'ասեն յորդայ.

Սայ ելեալ է յմատանայ...

Զեռագիրք. Երուսաղէմ, Յուդակ Խարսյեանի, Թ. 1193, թղ. 93բ (1476): Վենետիկ, Թ. 304, թղ. 47ա եւ 240բ (յամէ 1846, Յուդ., էջ 1142 եւ 1155): Երեւան, ՊԼՄ. Թանգ. 519 (1521): Զմմառ, Անտոնեանց Թ. 100, թղ. 192բ (անանուն):

Ի մասին «յորդայ» ի կը գրէ Հ. Աճառեան. «ինձ թուում է թէ եղանակի անուն է, իրր թրք. yorğ'a «արագ գնացք ձիու» (Հայոց անձնանունների Բառարան, Դ., էջ 338):

2. ՏԱՂ ԾՆՆԴԵԱՆ ՈՍՏԱՆՅԻ ԵՐԻՑՈՒ

Սիրով սիրելի Որդին

իջևայ յերկիր ի ստորին.

ի կուսէն զղեցաւ մարմին,

ծրնաւ ի Բեղղաւհէմին:

Ահեղ սքանչելիք յինին.

5

մոզքն յԱրեւելից եկին,

առաջնորդէր յոյս աստղին,

եկեայ տեսին զծնունդ կուսին:

Դողալով յոյրըն մըտին,

մանուկ խանձարթօք տեսին,

10

Աստուած խաչեալ ի փայտին,

՛ւ արքայ նըստեալ յաթոռին:

Ահա սր տեսին ՛ւ էլին,

նըստեալ խորհուրդ առնէին.

եւ դարձեալ կրրկին մըտին,

15

ճըշմարիտ հաւատացին:

Ղալամ եւ քարուէս առին,

ղինչ սր տեսին զայն զրրեցին.

զընծայս Աստուծոյ արւին,

՛ւ աշխարհն իւրեանց զընացին:

20

Իսկ հովիւքն որ անդ էին,

ծրնծղայս եւ փողս հընչեցին

ԽՈՐԱԳԻՐ. Թ. 1193. Սաղազայ երիցու յնստանայ տաղ: Անտ. Ի յոստանցի երիցու: Բերլ. Տաղ Ծննդեան ի յոստանցէ իրիցու: Տուներու սկզբնա-տառերը կը կապեն. ՍԱԴԱՂԻՆ է ԱՅՍ ԲԱՆՍ:

6 A մոզն. H մոզք:

12—13 H չունի ՛ւ:

16 H հաւատացին:

20 H չունի ՛ւ:

21 A անտ:

22 A ճընճղայս: A փող:

- Աստուծոյ փառքս տային,
 Հաշտութիւն քարոզէին:
- 25 Նըստեալ Հայր Յովսէփ յայրին,
 զարհուրեալ հրաշխք Կուսին,
 ըզՍողովմէ բերեալ նրմին,
 զմայրն Եւայ Լուս յայրին:
- Եկայք տեսէք հրաշագան,
 30 ստեղծողն Աղամայ նրման,
 Եկեալ Աղամայ փսխան
 մաքաւի ընդ սատանայն:
- Ահա աւուրք ութ անցան,
 թրփատել Եկ Զաքարիայն,
 35 ըզանունն Յիսուս Եղին,
 փըրկիչ Եղև Աղամայն:
- Յորժամ քառասունքն Եղան,
 Կուսին ստեալ ըզտըղայն,
 տաճարին Եկն յանդիման,
 40 զոր Լ Կրունք ինքնին բացան:
- Սիմէսն կատեալ ծերն այն,
 ի գիրկս առեալ ըզտըղայն,
 Տէր արձակեա՛ ըզմառայն,
 ստեղծողն օրհնեալ յախտեան:
- 45 Բանին հաւատաց ծերըն այն,
 Աստուած զաւանեաց ըզտըղայն,
 քաղաքրն զըլըրդէցան,
 ջահխք ընդ առաջ ելան:

22/23 ընդ մէջ Ի կր կրկնէ 18րորդ տողը:

25 Ի հայրն:

27 Ի սողովմ:

30, 45 Ա ստեղծաւղն:

39 Ի Եկին:

43 Ի տէրն: ԱԻ արձակեաց:

Առեալ Յովսէփայ զընծայն,
 Կուսին ծառայէր Աննայն, 50
 Եւ փութով ի յետ դարձան,
 յնգիսլառս փախըստական:
 Նշան հրաշից անդ Լեւան,
 ձեռագործն յառիւծ նըման,
 յորժամ որ տեսին զարքայն, 55
 անկեալ Լւ խորտակեցան:
 Սուրբ Կոյս խորան սրբրութեան,
 որ ծրնար զՔրիստոս մեախայն,
 լեր բարեխօս անխափան, 60
 պահէր ըզմեզ անսասան:

Ձեռագիրք. Երուսաղէմ, Թ. 1193, Թղ. 82ր (1476): Ջմմառ, Անտոնեանց Թ. 100, Թղ. 189ա—190ր (ԺՁ.): Բերլին, Թ. 67, 177ա—178ր (1703): Վենետիկ, Գանձարան Ա. (°), էջ 138:

Հրատարակուած՝ Տեւկանց, Հայերգ, էջ 4—6:

Մենք բնագիրը առած ենք Անտոնեանց Թ. 100 Լւ համեմատած Տեւկանցի օրինակին հետ:

Սաղապայ երէց հետեւած է հոս Գիրք մանկութեան Քրիստոսի անվտւերականին (Հմմտ. Անկանսն զիրք Նոր Կտակարանաց, Վենետիկ 1898, էջ 41—42, 49—50, 60—65):

49 H բղտրղայն:

54 H ձեռագործքն յառած ն.:

55 H նոր արքայն:

57—60 H չունի:

3. ՊՈՌԵՑԻ ՍԱԴԱՂԻ ԱՍԱՑԵԱԼ

Երեւանի Մատենադարանի № 5306 ձեռագրին մէջ գտնուած է Ֆրիկի «Ի վերայ եղբայրասպանին» տաղի («Օրհնեալ անուն արարողին» սկզբնաւորութեամբ) մէկ փոփոխակը, որուն առաջին տունը անընթեռնելի է: Վերնագիրը կը կրէ «Պոռեցի Սաղաղի ասացեալ»: Այս փոփոխակը հրատարակուած է 1936ին Երեւանի «Գրական թերթի» մէջ (հմմտ. Ֆրիկ. բանաստեղծութիւններ, Երեւան 1941, էջ 262, ծան. 36): Ինձ անմատչելի է այդ հրատարակութիւնը. անձանօթ է այլուստ նաեւ Պոռեցի Սատաղայ: Նոյն տաղին երկրորդ փոփոխակ մ'ալ ունինք Աշղ Գոչակ Վանեցուց անունով եւ «Ա՛յ սիրելիք, ահանջ դըրէք...» սկզբնաւորութեամբ, զոր գտած է Տիրայր արքեպիսկոպոս Վենետիկի № 1823 ձեռագրին մէջ եւ հրատարակած Ֆրիկ-Դիւան, էջ 551—554: Թէ այս երկու փոփոխակները իրարու հետ ի՞նչ համեմատութիւն ունին, կարող չեմ ըսել:

Չեմ կարծեր թէ Պոռեցի Սաղաղայ որեւէ աղերս ունենայ Ոստանցի Սաղաղայի հետ:

Է.

ՔԱՐՍԵՂ Վ. ԵՒՆԵՑԻ, ԿԱԶՈՒՆԻ
ՎԱՐԱԳԵՑԻ
(1591 — 1608)

ԲԱՐՍԵՂ Վ. ԸՌԱՆԵՑԻ. ԿԱԶՈՐԱԾ
ՎԱՐԱԳԵՑԻ

(1591—1608)

Բարսեղ ծնած է Վանայ ծովի Աւան շիւղը. ասկէ կոչուած Աւանցի: Իր ծնողներն են Ստեփանոս եւ Խաթուն Բէկիջան. կը յաւիտեպսոյրն՝ հիւսն Գրիգոր: Իր քեռիներն են՝ Կարապետ Զամալ Արարքեցի, բարունապետ փիլիսոփայ, որմէ ուսած է Մանրուսմունքը, եւ տէր Յովհաննէս քարտուկարն, որ պէտք է եղած ըլլայ իր գրչութեան արուեստի ուսուցիչը: Կ'ուսանի Վարապայ վանքին մէջ. ասկէ Վարապեցի յորջորջանքը: Կը ստանայ փարդապետական իշխանութիւնը եւ կ'ուսուցանէ Վարապի մէջ. իր աշակերտներն են տէր Զաքարէ (ապա պատրիարք), տէր Յովհաննէս, տէր Ներսէս, Ղազար սարկաւազ: Կը դալուի իր ձայնը: Զրապած է նաեւ գրչութեամբ: Փիրպալէմեան կը գրէ. «Բարսեղը վախճանուել է 1615 թուին Ամրտօյու վանքում»: Բայց այս տարւոյն Ամիրտսլի մէջ վախճանայն է Բարսեղ Բաղիշեցի:

Ունիմ իր մասին Յիշատակարաններս.

1. Աւետարան, գրուած ի Վարապ, Բարսեղ արեղայի ձեռքով. «Եւ գրեցաւ սա ի թուարերութեանս Հայոց Ռ եւ Խ (1591), ի

Հայրապետութեան տեսան Մելքիսեդի և մերոյ աթոռակալութեան առաջնորդի սուրբ ուխտիս Վարապետ Ստեփաննոսի և Կարապետ բարունապետ քաջ և արի փիլիսոփայի, մականունն Ջամալ վարդապետի, ի մայրաքաղաքս փանօրէիցս ի Վարապ, բնոյ Հոփանեա սուրբ նշանիս, ձեռամբ անարժան և սուտանուն Բարսեղ արեղայի անարհեստ գրչի . . . գոտացոյ սուրբ Աւետարանիս պարսն Հայրապետան . . . և զիս գանարժան գծոյ զԲարսեղ և զԿնոզքն (իմ) զՍտեփաննոսն և զՊէկիջանն և զՀոգեւոր Հայրն և զՔրտին իմ զԿարապետ բարունապետ փիլիսոփայն մականունն Ջամալն . . . այլ և զաշակերտս մեր . . . Զաքարէն, զտէր Յօշաննէան, զտէր Ներսէան, զՂազար սարկաւազն, զտնտես Կահոն, որ աշխատեցան ի կոկել թղթին, և զտէր Փիլիպպոս վարդապետ որ կազմեաց զսուրբ Աւետարանս . . . (շարունակութիւնը՝ 1581—1584 տարոյ քաղաքական-պատերազմական անցքերու նկարագրութիւնը) :

Աւանց զիսկր Խուրշ Կոչումա՝ ըստրդիր Աւետարան . Գ . Ազանեան, Դիւան Հայոց պատմութեան, Ժ ., էջ 33—38 : Նոյնը աւելի կամ պակաս կրճատումով՝ Սմբատեանց, Երնջակ, էջ 261—263 :

2. Վենեաիկ, Դ . Մանրումունք . «Ի թվիս ԹԽԳ (1594) ստացոյ տասիս Բարսեղ Վարապեցի, զսակաւ Տէր սղորմեայքս գրեցի» (Պատմրեան) :

3. Շարահնոց, ունի մանր յիշատակագրութիւններ. զորոնք յառաջ կը բերեմ.

«Ձստացաւդ սորա զտէր Ներսէս վարպետն զաշակերտն մեր եւ գԲարսեղ Աւանցին գծողն յիշեցէք... ԹՎ. ՌԽԵ = (1596 : էջ 759. հմմտ. նաեւ էջ 613) :

«Յիշեցէք առ Քրիստոս գԲարսեղ գծող Վարադեցին. ԹՎ. ՌԽԵ (էջ 941. հմմտ. նաեւ էջ 78 եւ ն) :

«Աւագ զհարապատ Էդրայրն իմ զհիս Գրիգորն, որ հիւանդ եկեալ Աւանուց եւ փոխեցաւ ի Քրիստոս տղա հասակաւ ի դուռն սուրբ Նշանին Վարադայ. եւ երեք դառն սուք. տրտում եւ արխուր գիմաւք ցաւաւք եւ յալստ աչաւք զրէի զՇարահան սուրբ Աստուածածնին. ԹՎ. ՌԽԴին : Աւագ արիստ զվարպետն հիւանց... (էջ 573, 139) :

«ԶԶաքարիայ. Մատթէոս. Ներսէս» :

Բարսեղ Էրբեմն Վարադեցի եւ Էրբեմն Աւանեցի կը կոչէ ինք գինքր :

= Paris, Bibliotheque de l'Ecole Spéciale des langues orientales vivantes, acquisitions No. 1028: Fr. Macler, Notices de manuscrits arméniens vus dans quelques Bibliothèques de l'Europe Centrale. Paris 1913, p. 151—153 = JA 1913, p. 651—666.

4. Աւետիս քահանայ Մսկացի կ'օրինակէ Ոսկեփորիկ մը 1602ին Վարադի վանքին մէջ «ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտին Վարա-

զայ տէր Ստեփանոս արքեպիսկոպոսին եւ ի
 դասաւորութիւն (ա՛յսպէս) տէր Բարսեղ
 վարդապետին, որ զկէս զրոցս զրեր էր.
 զքաղցրաձայն երաժիշտն, զբանաւոր ծի-
 ծեռն. Աստուած զինքն անսայթաքելի պա-
 ճեցէ ի սլարծանս մեր: Եւ զիս զանարժանի
 տէր Աւետիա Մոկացի, որ զկէս զրոցս զրեցի
 եւ աւարտեցի ի քաղաքս Վան...: (Յիշեցէք)
 եւ զՅոհաննէս եպիսկոպոսն Վարադեցի որ
 զօրինակն շնորհեաց... եւ զԲարսեղ զծոյ
 Վարադեցին, որ զԺԴ տետր ճառքս զրեցի
 ըստ կարի իմում. եւ Աստուած ոգւորմի ա-
 սացէք ինձ եւ ծնողաց իմոց Ստեփանոսին
 եւ Խաթուն Բէկիջանին. եւ քեռուն իմոյ Կա-
 րապետ բարունապետ փլլիստփային, մակա-
 նուն Զամալ Արարեցուն եւ միւս քեռուն
 տէր Յոհաննէս քարտուղարին... եւ տէր
 Ստեփանոս դառաջնորդ սուրբ ուխտիս Վա-
 րագայ եւ զտէր Ստեփանոս Ղաւղաջի մահ-
 պասին...:

Կաշառ երես ինձ սէր.

Թէ մեզբով խառնեա ու կեր.

Ապա զիմ բաժինն բեր,

դու առողջ լեր:

Ես գրագիր ու մկրակեր.

յաչաց լուսոյ եմ սլակասեր.

Ասլապրանք ինչ եմ ասեր,

Թէ հետ լուսոյն բեր:

Դու գըրգըմած փուտ ալեւոր,

որ ի յուժէ ես սլակասեր.

Եւ յաչաց լուսոյ չի մնացեր,
 եկեղեցոյան ես զու կացեր.
 Ղաւղէն քեզնէ չի սրահասեր,
 զքեզ ի գիրս եմ յիշատակեր.
 Ջահ բէզահ ինձ սեր բեր,
 որ ես ուտեմ զքեզ օրհնեմ:
 Դու զնա սեւ սեւ ըռինդ կեր:

Գրեցաւ ի ՌԾԱ (1602) Թուականին Հայոց ի վրդովման ժամանակիս, որ այլազգիքն կու կոտորեն զմիմեանս . . .»:

== Դիւան Հայոց պատմութեան, Ժ.,
 էջ Լ—ԼԱ:

5. Աւետարանի մը մէջ, որուն «վերջին» ստացիչն կ'ըլլայ Ամիրխան, Բարսեղ նոր Յիշատակարան կը դրէ: «Դարձեալ յիշեցէք . . . եւ զտէր Ներսէս Վարազեցի կրօնաւոր որ կազմեաց զսուրբ Աւետարանս ի դուռն Աշտարակու սուրբ Աստուածածնին ի Թուականին Ռ Եւ ԾԷին (1608) ի Հայրապետութեան տէր Մովսէսին . . .: Դարձեալ Աստուած ոգորմի ասացէք . . . Բարսեղ Վարազեցուն որ զյիշատակս դրեցի ի դառն ժամանակիս, որ Կարմիր գտակ շահ Ասլաւն տիրեաց բովանդակ Քրտստանայ եւ եղեւ սով սաստիկ ի Վան եւ յՈստան, ի ծովու բոլորն առ Հասարակ: Բ. եկաւ ի վերայ Վանայ եւ բազում մարդիկ մեռան ի սրոյ, ի սովոյ: Եւ միւսանգամ կամի գալ ի վերայ Վանայ. եւ ես փախեայ ի դուռն Աշտարակու սուրբ Աստուա-

ծածնին: Չապագայիցն Աստուած լաւ գիտէ:
Օրհնեալ է Աստուած . . .:

= Լալայեանց, Յուցակ Վասպուրականի,
Թ. 111 (Աւետարան), էջ 255—256:

6. Փիրղալէմեան կը յիշէ Վանի Ս. Սահակ եկեղեցւոյ Յայսմաւուրքը, զոր դրած է Բարսեղ: Դժբախտարար յառաջ չէ բերուած Յիշատակարանը, ոչ ալ դրութեան տարին. բայց կ'ըսուի թէ Յիշատակարանին վերջը գետեղուած են տողերս.

Վա՛յ ինձ հաղար բերան

զի Աստուած բարկացաւ մեր մեղաց.

Եւ զվաստակն ժանդն առեց.

որ դրիւ մի ցորեն ցանեցինք,

Նա երեք կապիճ եղաւ:

Վա՛յ ինձ ասեմ ի յիմ մեղաց,

Զի վշտացայ ի յայլազղեաց.

դամխան ի լեառն եղէ բնակած:

= Յայսմաւուրք, Դիւան, Ժ., էջ 1:

Վիեննայի Թ. 663 տաղարանի մէջ թղ. 12ա—բ, Առաքել Վ. Բաղիշեցւոյ «Ականջ դրէք բանիս որ պատուական է» տաղին վերջը կը կարդամ տողերս.

«Մեղօք լրցեալ Բարսեղըն Վարադեցի,

Որ զայս քանի տաղերըս շարագրեցի,

Ով ոք ասէ բերանմ ինձ ողորմի,

Երկնից արքայութեանըն ժառանգ լիցի:

Ականջ դրէք զըրոյս, ձեզ դանդառ ունի,

Գրադըրի կերակուրն սր փըշրուկ լինի,
Ափսոս զաղւոր աչերս լուսոյ կը պակսի.
Մեղք ու մաալամէն ի վանից վըղին»:

Կը յաջորդէ Գր. Աղթամարցւոյ «Գա-
րունն երեկ, պիւլպիւրն յայդին...»:

Գրութիւնք:

Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Ա., էջ 129
կը յիշատակէ Վարադեցի Բարսեղ վարդա-
պետ դրած է ԺԶ. դարու վերջերը, Շահից
և Սուլտանաց հակառակորդարտութիւնը»:
Իր աղբիւրն է առանց տարակուսի Փիրզա-
լէմեան, որ իր հաւաքած Մանր Մատենա-
գիրներու թուին մէջ ներս առած է «Բարսեղ
Վ. Վարադեցի. Պատմում է 1581—1591,
Պարսից և Օսմանցւոյ պատերազմների մա-
սին. զԱռումն թուրիդոյ յՕսման վա-
չաքէն...». հմմտ. Յ. Թօփճեան, Յուլյակ
ձեռագրաց Դասկանն Խաչիկ վարդապետի.
Վաղարշապատ 1898, Բ., էջ 58ա: Եւ Գիւտ
Քահանայ Աղանեան հրատարակած է Դիւան
Հայոց պատմութեան, Ժ., էջ 33—38 «Բար-
սեղ Վարադեցու Յիշատակարան»: Որ ուրիշ
րան չէ, բայց եթէ Աւանց գիւղի Խուրաշ կո-
չուած բոլորգիր Աւետարանին յիշատակա-
րանը, ուր կը սրտամուրի 1581—1584 տարինե-
րու պատերազմները: Այսպիսի Յիշատակա-
գիրներ չեն կրնար իբրեւ մատենագիր նկատի
առնուիլ:

Ը.

ՍՏԵՓԵՆՈՍ ԶԻՔ, ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ
ԳՐԻԶ ՆԿԱՐԻԶ ԵՒ ՏԱՂԱՍԵՑ ԲԱՆԱԿԱՆ
(1603—1637)

ՍՏԵՓԵՆՈՍ ԶԻՔ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

ԳՐԻԶ ՆԿԱՐԻԶ ԵՒ ՏԱՂԱԾԱՅ ԳԵՆԱՆԱՅ

(1603 — 1637)

1. Ստեփանոս ծննդեամբ շին-Ջու-
ղայեցի է, մականուամբ Կոչումաձ Զիք: Իր
ծնողներն են Ստեփանոս և Ծնո(ր)հաւոր:
Ընտրած էր եկեղեցական վիճակը իրրեւ ու-
մուսնացեալ քահանայ: Կնոջ անունն էր
Աննա: Կը յիշուին իր գաւառներէն Բարսեղ
վարդապետ և Յակոբ պրիչ: Վերջինէս ու-
նինք հետեւեալ Յիշատակարաններս.

ա. Աւետարան, գրուած Վենետիկ
1659ին. «Զբաղմամեղ Յակոբ պրիչս և
զհայրն իմ գալը Ստեփաննոս քահանայ սր
մականուամբ Կոչի Զիք և պմայրն իմ
պէննայն յիշեցէք միով ողորմայիս և պաք
յիշեալ յիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ: Գրե-
ցաւ ի Վէնետիք. թվ. ՌՃԸ¹»:

բ. Ժամագիրք, ձեռագիր Մխիթարեան
Մատենադարանի ի Վենետիկ, գրուած
1398ին. ունի յիշատակագրութիւնս. «Ի թվ.

¹ Պարիս, Ազգային Մատենադարան, Թ. 12.
Քանասէր 1900, էջ 147—148:

ՌՃԹ (1660) . Յակոբ որդի տէր Ստեփաննոսի , ի Վէնէտիք² :

գ . Նոյն քաղաքին մէջ 1661ին օրինակած է Աւետարան մը , որ ունի Յիշատակարաններս³ . «Բաղմամեղ Յակոբ զծոյս եւ զհայրն իմ զԶիք տէր Ստեփաննոս քահանայն եւ զեղբայրն իմ զԲարսեղ վարդապետն եւ զմայրն իմ զԱննային» յիշեցիք . «զրեցաւ ի Վէնէտիք . թվին ՌՃԺ . յաւնիս ժթ» : Դարձեալ՝ «Թվին ՌՃԺ . զրեցաւ ի Վէնէտիք , ձեռամբ անարժան Յակոբի որդւոյ Զիք տէր Ստեփաննոսի քահանայի Զուղայեցոյ , ի զուոն սուրբ Մարկոս Աւետարանչին» :

դ . Զմմառ , Անտոնեան Հարց Թ . 95 Աւետարանին մէջ կոյ յիշատակադրութիւնս . «Ես Զիք Ստեփանոսի որդի [տէր Առաքելի որդի]⁴ տէր Յակոբս եկի զեղս հեռ Աղաքսանդր վարդապետին թվին ՌՃԽԶ (1697) սեպտեմբերի Բ , փոքր թուական ԶԲ , Նաղար ԻԶ օրն Եշարթի . վերջ» :

2 . Հին Զուղայի բնակչութիւնը 1605ին Շահ Արասի հրամանով տեղահան եղաւ եւ փոխադրուեցաւ Սպահան եւ հիմնարկեց հոն , զետի միւս ամին Նոր Զուղան : Տեղա-

² Հ . Մ . Պոտուրեան , Յիշատակարանք . յամն 1660 (անտիպ) :

³ Աւետարան Ս . Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ Ի Կ . Պոլիս . հմմտ . Բարդէն Վ . Կիւլէսէրեան , Կոլոտ Եովհաննէս պատրիարք . Վիեննա 1904 , էջ 120—121 :

⁴ Հաւանօրէն «տէր Առաքել» Յակոբի հոգեւոր հոգրը՝ ձեռնադրիչն եղած է . Զիք Ստեփանոսի որդին առաջին անգամ հոս ինքզինքը «տէր Յակոբ» կը ներկայացնէ :

հանուպներու թուին մէջ էր Ստեփանոս քահանայ : Այս առիթով երկեց իր ծանօթ Ողբն . «Ափսոս քեզ Հայոց խեղճուկ ժողովուրդ» : Զեռեցուելով Սպահան-նար Զուգայ , գրեց այստեղ 1608ին խոջայ Վէլիջանի խնդրանքով Աւետարան մը : Յիշատակարանին կարեւոր մասերն են . «Եւ արդ ես յեւինս ի կարգաւորաց եւ անպիտանս . . . զՍտեփաննոս սուտանուն քահանայ որ առնումք միայն եմ եւ ոչ գործով , շնորհին Տեսուն սկսայ եւ սգորմութեամբ նսրին կատարեցի գտուրք Աւետարանս ի Շօշ քաղաքն , որ թարգմանի Ասպահան , որ էաւս Դանիէլ գտեսին թաղաւորացն Պարսից . . . : Եւ արդ աւարտեցաւ գտուրք Աւետարանս ի մեծ թվականիս Հայոց ՌԾԷ . զոր չէ արժան կրկնել անուն տեղոյս այսորիկ , ի վարդապետութեան <որ ի> մերումս միջի արի եւ քաջ բարունապետ Սիմէոն վարդապետի . . . որ բարսկելով դրանն Աստուծոյ մխիթարէ զսոււր եւ զարամեալ սիրտս ամենայն քրիստոնէից ի յանօրինաց աշխարհս . եւ Աստուած գինքն մխիթարեացէ : Ի հայրապետութեան տեսն Մելքիսէթ կաթողիկոսի եւ Դաւթի ամենայն Հայոց . եւ ի յաստճնարդութիւն մերոյ վիճակիս Մկարտոյ արհեստի . եւ ի թաղաւորութեանն իմաստուն Շահ Ապաւին՝ Կարմիր գլխոյ . . . : Դարձեալ . . . Աստուած ոգորմի ասացէք տնարժան Մկարտոյիս , որ ծաղկեցի գեղեցիկ գեղով , սակով

և յայտարարով և ազգի ազգի դուռով յիշատակ բարի...⁵» :

Յաջորդ տարին ալ օրինակած է սրիչ Աւետարան մը, այս անգամ խոջայ Տէրիջանի խնդրանքով : Կ'ըսուի. «Եւ արդ ևս յեւրեանի կարդաւորաց... Ստեփաննոս սուսանուն քահանայ... կատարեցի զսուրբ Աւետարանս ի թվականիս Հայոց ՌԾԸ. ամի. ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի. ի հայրապետութեան տեան Մելքիսէթ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց. և ի յառաջնորդութիւն մերոյ զեաւդիս Ջուղայոյ Մեսրոփ արհիեպիսկոպոսի. և ի թաղաւորութեան Շահ Աղտսին. <սր> ՌԾԲ. թուին Եկեալ բազում զօրօք ի վերայ թաղաւորանիստ քաղաքին Դավրէժոյ՝ առնուլ զվրէժ արեան հաւր իւրոյ. և ի սղաս կոտորեաց զազգն Ասմանայ ճարտար և հնարապործութեամբ իւրով : Եւ անցեալ ընդ Երասխն ի գաւառն Արարատեան ի վերայ բերդին յԱրեւանոյ և կոտորեաց զնսսա և սուր էհար զամենայն երկիր : ՌԾԳ. ամին սուք հասուց ի վերայ Հայաստանոյ. զսր քակեաց և աւերեաց զամենայն տունս և բնակութիւնս. զսրս փակեալ և թափեալ ի յամրոցս և ի ծերոյս վիճաց՝ զամանս զտեալ կոտորեալ, զամանս

⁵ Ձեռագիր բաղդադի Առքանաղեան Ընկերութեան Մատենադարանի (Հմմտ. Համդէս Ամսօրեայ, 1889, էջ 269), որ յետոյ անցած է Լոնտոն, Բրիտանական Թանգարան, Conybeare, Catalogue, Թ. 24, էջ 43—44. Հմմտ. նաեւ Բազմալեւ 1923, էջ 136—138 :

զերի վարեալ եւ առաքեալ ի Շաւշ քաղաքն Աստուհան. որ ետես Դանիէլ անապատին... : բնակեցոյց զմեզ ի հարաւակոյս կողմ գետոյն Ջանդարոյ, որ է աղի. եւ շինեցաք տունս եւ բնակութիւնս եւ յեկեղեցիս յապաղս աղօթից. եւ անսանեցաք զանուն զեօղին Չաջսոյ եւ ոչ Ջուզոյ : Զի թէպէտ թաղաւորին սիրան քաղցր է ի վերայ քրիստոնէից. սակայն բնակիչք քաղաքին չարք՝ հակառակ, հայոյիչ է օրինաց մերոց... զի նիւթք երկրին չար է, ջերմուտ եւ ցաւային. ամենայն ցաւայից մարմնով...» : Կրտսի թէ խոջոյ Տէրիջան «ետ զբել զտէրունեան Աւետարանս առաս տրիւք եւ զարդարեաց մեծածախ բնչիւք» : Արդեամբք ալ ճոխ է ձեռագիրը բարձրագոյն եւ սակեպարդ նկարներով ⁶ :

3. Իբր 1610ին պատահած ըլլալու է այն միջադէպը, զոր կը պատմէ Զաքարիա Սարկաւաղ. Շահ Աբաս «յաւուր միում ելեալ արտաքոյ քաղաքին յանդատտանս՝ ամենայն հարձիւն եւ զրօսնոյր : Երկց մի սյրի ի Ջուզոյոյ, սրում ասէին Զիք աէր Սաեփաննոս. սա ելանէր երբեմն երբեմն արտաքս ի քաղաքէն, շրջէր սողմսեւելով միայն : Յաւուր միում եւս զնացեալ երկցն՝ եւ շրջէր. եւ տեսանէր ի հեռաստանէ զբանակ մի, զի մեղմով զոյին : Եւ իբրեւ հուս կզեւ սակաւ

⁶ Conybeare-Baronian, Catalogue of the armenian Manuscripts in the Bodlian Library, Oxford 1918, No. 53, p. 107—111.

մի եւ ետեւ գրադմութիւն կանանց. եւ ապա ծանեաւ լինել Շահին. եւ ահ եւ գոգումն կայաւ զերէցն. եւ հաստատեաց ի սրաւ իւրում զմահ իւր: ... Էարկ զաղաբայոնն ի վերայ զլիսոյն եւ անկեալ յերկիր եւ գողայր: Եւ ահա եկեալ Շահն կանամբ՝ կանպնեցաւ եւ վրայ նորա եւ սակ. Ով ես: Եւ նա ոչ կարաց խօսիլ: Ասէ զարձեալ Շահն. Հա՞յ ես թէ թուրք, ե՛լ: Եւ ասէ հայ եմ եւ երէց. երկնչիմ ի սարաներոյ, վասն որոյ ոչ յանեմ: Ասէ Շահն. Մի երկնչիւր, զի ոչ լինի քեզ վնաս: Եւ ապա ելեալ երէցն զողալով եւ ի վրայ ծնկացն զնաց եւ համբուրեաց զոտս Շահին: Ասէ Շահն. Ասու զի՞նչ ստանես: Ասէ երէցն. Այրի եմ. շրջիմ աղօթելով վասն կենաց եւ արեւշատութեան Շահին: ... Եւ շատ խօսեցաւ քնդ նմա Շահն եւ հարցանէր եւ յակր. եւ իմացաւ զխելօք լինիլն իրիցուն: ... Եւ յաւուր միում առաջի Զուրաջու խօճանոցն յիշեաց Շահն զխելօքութիւն իրիցուն. իսկ խօճայքն ոչմարտեցին, թէ յիրաւի այդպէս է որպէս հրամանքդ աւսացեր⁷:

4. Թերեւս այս փորձանքը բարեաւ անցնելու համար ուխտած բլլայ Ստեփանոս ուխտապնացութիւն մը կատարել Երուսաղէմ: Յամենայն զէսյս նա նման ուխտազնացութիւն մը կատարած է: Մեկնած է Զուրայէն հաւանօրէն 1619ին: Ճանապարհը կ'ընթանար Հալէպի վրայէն: Ժամանակ մը

⁷ Զաքարիա Սարկաւազ, Ա. էջ 37—39:

դադար առած է այս քաղաքը: «Ի հալալ ըն-
չից» հողալու համար իր ճանապարհի ծախ-
քերը, օրինակած է Ս. Քառասունք Եկե-
ղեցւոյ հովանւոյն տակ Աւետարան մը նկա-
րադարդ, որ մինչեւ այսօր մնացած է նոյն
Եկեղեցւոյ Գանձարանին մէջ: Ձեռագրիս
մէջ ունինք իր դրչէն յիշատակարաններս.

Ստեփաննոս Զաղայեցի

Տուն աւետ(ե)աց մասաւ ամի.

Երուսաղէմ յաւթարեցի:

Փութով Պարսից Երկրէն Ելի.

Աստ Բերիտ քաղաքս հասի.

Նստեալ փութով դայս ծաղկեցի.

Ոսկով պայծաս դարդարեցի.

Սակաւ պաշար ճամփիս առի:

Եւ դձեղ հայցեմ արտասուալի.

Բարունապետք հանդիպոյի.

Եւ ցնորիս սուք ողորմի (թղ. 4ա):

Տողերու սկզբնատառք կը կապնեն՝
Ստեփանոս Երե(ց):

«Զմեղսոյարտս եւ անարժան տրուի եւ
անսխտան Ստեփան(ոս) դրող եւ ծաղկող
սորա յիշեցիք. եւ դուք յիշեալ լիջիք ի
Քրիստոսէ» (թղ. 196բ).

Սա է կառք մարդարէին

եւ Ղուտակտն քահանային.

Տեսաւ վերայ Քորար դետի,

Եղեկի Բուդա որդին.

Եւ էր տեսիլ աստուածային

Աթոռ կաղմեալք քառակերպին:

Փառաւորեալ կերպ ունէին ,
 Տուն եւ աթոռ աստուածային .
 Այլ իւրաքանչիւր հանդէպ գնային ,
 Եւ յետ ընդդէմ ոչ դասնային .
 Նա այս խորհուրդ ստացային ,
 Որ չորս յառաջըս բաժանին ,
 Որ հակառակ միմեանց չխառնին ,
 Այլ որոշմամբ միասորին :
 Սա մի բնութեամբն բաժանին ,
 Որպէս Մարկոս բնդ Մատթէին .
 Նոյնպէս Յոհան բնդ Ղուկային .
 Բայց մի խորհուրդ միաբանին :
 Այլ սուանձին յինքեանք խառնին ,
 Այլ մի սոմեք ոչ իմացին :
 Ղեւտականին միայն տեսցին ,
 Որ էր սա վէմ աստուածային .
 Այլ հոգեւորն իմ Յիսուսին ,
 ոչ կարծրանիւթն Իսրայէլին :
 Շատ է աղբիւրն հասեալ վիմին ,
 Երկոսասան ջուր կենդանին .
 Եւ քառակոյս կողմ աշխարհին ,
 յուսաւորին բանիւ սորին :
 Բախճական ծաղկեալ սմին ,
 Եւ եւթն սին տրմաւենին .
 Եւ աշակերտք սրբոյ գնդին .
 Որք ընդ (չ) անուր քարոյեցին :
 Յերկրէ յերկինս մեղ ուղղեցին
 եւ զայս սաացաւդ (դատարկ) ին
 Ի տրուտ դրչիս տաք ողորմին .
 Տեսանէ ասնէք փոխարէնին
 (թղ . 251ր) :

Սկզբնական պրերը կը հիսեն «Ստեփանոս Նազաչ Երէյ(յ)ի» :

Զեռապիրս նկարագորցուած է բացմապոյն եւ ոսկենկար : Կան նկարներ , խորաններ , կիսախորաններ , ծաղկադրեր եւ յուսանցադարեր : Գրիչը միաժամանակ մանրանկարիչ է : Արտատաղ Սրբազան⁸ գրչութեան տարին նշանակած է «1660ական թուականը» (էջ 45ա) , չգիտեմ ի՞նչ հիմամբ : Գրիչը Ստեփանոս , որ կը սիրէ չափաւոր արտայայտուիլ , առանց տարակուսի նոյն է Զիք Ստեփանոս քահանայի հետ : Տեսանք , թէ նա 1608ին եւ 1609ին գրած էր Լեկու Աւետարան , որոնց նկարադարումը կատարած էր Մեսրոպ Հիգանցի մասնակցութեամբ իր որդւոյն Գրիգորիսի : Կ'Լեւուայ թէ 1608—1618 տարիներուն Ստեփանոս յիշեալ վարպետ նկարչին քով ուսած է նկարչութեան արուեստը : Ստեփանոս Զիք ինք զինքը «Նազաչ» կ'անուանէ նաեւ 1637ին : Աւետարանս գրած ըլլալու է առ կանուխ 1619ին , վասն զի յաջորդ տարին կը գտնենք զինքը Երուսաղէմ :

Վենետիկի Մխիթ . Մատենադարանի իւր . Տօնացոյցը գրուած է Հայոց Ռկթ

⁸ Արտատաղ արքեպ . ՍիրմէԼեան , Տոցակ Հայ . ձեռագրաց Հայկ. Ս . Քասառուն Մանկունք Եկեղեցւոյ եւ Մասնաւորաց . Երուսաղէմ 1935. էջ 42—46 :

(1620) թուին Երաստղէժ, տեղւոյն Գրիգոր Լախակապտսի (Պարսն Տէրի) օրով, «ձեռամբ Սաւափանոս Երէցի օրդոյ Սաւափանոսի և Շնուհաւորի»։ Սաւափանոսի իրիցկնաջ անունը փախանակ Աննայի յիշատած է Մատթ⁹։ Տեսանք վերապոյն Զաքարիա Սարկատաղի վկայութեամբ, թէ Սաւափանոս այրխացած էր։ Կարելի¹⁰ է մտածել, թէ նա Երկրորդ անգամ տառապնացած ըլլայ։

1622ին օրինակած է Գրիգոր Տաթևացոյ Հարցմանց Վերքը։ Գրութեան տեղը չէ յիշատակուած, կ'ենթադրեմ թէ Երաստղէժ ըլլալու է։ Ունի ընդարձակ ստանաւոր Յիշատակարան մը (Էջմիածին, 797, Թղ. 358ր)։ «Յիշատակարան զրոյս սուրբ Հարցմանցս բանի ժհատարի, արարեալ Զիք Ըստիփանոսէ Զուգացեցի քահանայէ։

Փառք տալենադար տէրութեան,
 Երեքանձեւաց տառաւորութեան...
 Ազգիս Հայոց մեծ թովական,
 սրմէ անցեալ կրկին չըջան,
 Այլ և է թիս տելի լրման,
 զրեցաւ զիրքս ոչս սլտաւանական...
 ...Այլ և սակաւ բանս ոչս անբան,
 Զիք ըմտեփաննէ չարազրեցան...
 Իր քահանայ անուամբ միայն
 կուշի ի մէջ սամիկ մարդկան...

⁹ Հ. Մ. Պատարեան, Յիշատակարանք։

1623ին որինակած է իր չարարիկ Աւետարանը. դրախման տեղը դարձեալ տնծաւոթ¹⁰ : Կ'ենթադրեմ երաստղէմ :

Հաս որինակած է 1625ին երաստղէմի Ս. Յակոբայ վանքին Թ. 1483 Հատքածոյ ձեռագիրը, ուր կը գրէ. «Տեսի գոյս գիրքս ի սուրբ քաղաքն երաստղէմ. եւ ցանկացոյ եւ սկսայ եւ տարակցի գտա ի վայելումն տնձին իմոյ . . . ոգորմի տալք ինձ տնոր-ժանի Սաւմաննոսի եւ իմ ծնաւոյացն՝ Հարն Փանոսին եւ մօրն Շնաշտարին . . . ամէն : Իրեցաւ գիրքս ի սուրբ քաղաքս երաստղէմ, ի գտնն Ս. Յակոբ Առաքելոյն, ի յա-Յոսն Հոյսոց աղվիս. ի հոյրատեաւեան սուրբ Աթոսոյս աէր Գրիգոր սրբապան արհի եւ պանծալի արքեպիսկոպոսին . . . գրեցաւ գիրքս ի թմականիս Հոյսոյ ի ՌՀԳ (1625), ի գտնն եւ ի նեղ ժամանակիս¹¹» :

5. Սաւմաննոս կ'երեւոյ թէ 1635ի վերջերս մեկնած է երաստղէմէն Գաշիքէ. եւ ինքն է հաւանարէն հետեւեալ տաղերու հեղինակը.

«Պատմութիւն ծասդատկին : Մանու-ցումն լիցի ձեզ բնթերցսդացդ . . . եւ մեղա-ւոր դաշա(ւցի) Սաւմաննոս գրիչս կոյի ի քաղաքն յեղիպտոս . . . ՌՁՁ . . . վեար. 2 . . . Ժողովեալ էաք ի ժամատեղն ի սուրբ Սար-

¹⁰ Երաստղէմի Թ. 1751 Աւետարանը, գրած 1632ին Հոյրատեաւեալէն, ունի, տնչաւաւ տատարաւթեմը, Սաւմաննոսի Յիշատակարանը 1623էն :

¹¹ Մ. Կոյ. Աղաւնտնի, Մեարանք եւ այլեւաբայ երաստղէմի, երաստղէմ 1929, էջ 481 :

դիւս Եկեղեցին քահանայիւք ևւ ժողովրդօք ևւ ասնէաք հարցաքննութիւն մեծաւ խաղաղութեամբ վասն լինելոյ ծռադատկին... յայնժամ Ջուղայեցի սին խօճայ Ղազար Կոչեցեալ պատմախանեաց թէ... ունիմ առ իս մայրապետ զիրք մի որ Ելեալ է ի խաղինայէն յէթոմ (շեթում) թաղաւորին»։ Յաստջրերուած տեղիքներէն կ'երևայ թէ ձեռնադիրք Մատթ. Ուրհայեցոյ ժամանակադրութիւնն է։ Ի յաջորդս կը պատմուի ծռադատկի չարջ՝ Երուսաղէմ Հայաց և Յունաց մէջ յայտուած խնդիրք, ինչպէս Երուսաղէմէն նոր հասած թղթերը կը նկարագրեն¹²։

Ստեփանոս Եղիսիտոսէն անցած է Ասորիք, Ամթայ վրայէն վերադասնալու ն. Ջուղայ։ Հաս յԱմթի իր պատահի ՌԶԶ թուին տեղւոյն աստջնարդ Յովհ. Ուրհայեցոյ, որ սիրով կ'ընդունի զինքը ևւ կը նստի իրեն թովմայ Արծրունոյ պատմադիրքն ևւ Երկու փիլոն¹³։

Ամզէն կը հասնի Վան, ուր նոյն 1636 տարւոյն «Կարապետ Երէց, ի Վան քաղաքի, սուրբ հրեշտակապետին» իջ շարունակէր

¹² Էջմ. 701 թղ. 61ա—83բ, վերջը թերի, օրինակուած 1700ին։

¹³ Հ. Մ. Պատուրեան, Յիշատակարանք, յամեն 1637 կը գրէ. «Թովմա Արծրունի. ս'որ. Ստեփանոս Երէց Ջուղայեցի արդի Ստեփանոսի, ի թվ. ՌԶԶ. Երուսաղէմ ուխտի գնաց ևւ դարձին Ամթի կու գայ. կը հանդիպի Յովհ. Ուրհայեցոյն, որ զինք սիրով կ'ընդունի ևւ պատմադիրքս ը. փիլոնաւ իրեն կ'նստի»։

Փաշուկցի տէր Աւետիսի ի Լիմ ահա՞ծ եւ մահուամբ (1636) բնոջատած Աւետարանի բնօրինակութիւնը, ի խնդրոյ Շատախցի Ստեփաննոս վարդապետի: Կարապետի օրինակած այս Աւետարանը «այլ եւ ծաղկեցաւ ձեռամբ Զուգայեցի տէր Ստեփաննոս քահանայի»: Ստեփաննոս վարդապետ «Աստուած սղօրմի» կը մաղթէ այս օրինակութեան համար «այլ եւ վարդապետացն տէր Աւետիսին, տէր Ստեփաննոս զեղեցկարան ծաղկոյին, որ զանազան զանով եւ սակիաղարոյ վայելչութեամբ եւ լազվարդով զեղեցկացոյց»: Իսկ Կարապետ զրիչ կ'աւելցնէ (հաւանօրէն իր մասին) «յիշես՞իք... եւ զհոգեւոր հայրն իմ զհեղաշոյի եւ մարբամիտ տէր Ստեփաննոս քաջ քարտուղարն, որ լսողմ երախտիք ունի ի վերայ մեղսուորիս. միթէ տմենադօրն Քրիստոս զիւր երկնից արքայութիւն տարզեւեցէ իւր հոգւոյն. ամէն ¹⁴: Կը յիշուի ուրիշ Աւետարան մ'ալ «զրեալ ի քաղաքն Վան, ի դուռն Տիրամօր սուրբ Աստուածածնի եւ Վարդիկէ սուրբ հրեշտակապետին, ի թաւին Հայոց ՌԶԶ (1637) ձեռամբ Ստեփաննոսի ¹⁵»: Հաւանօրէն Ստեփաննոս Զիքն է սա. զմբախտարար Սրուանձտեանց յիշատակարանը ամբողջութեամբ չէ աւանդած: Եւ այն 1637 տարւոյն Ստեփաննոս այցելած է նաեւ Խառականիս զիւղը. նոյն

¹⁴ Լալայեանց, Յուլիոյ հոգ. ձեռագրաց Վատարականի. Ա. Էջ 289—290:

¹⁵ Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ. 416:

տեղ պահուած Աւետարանի մը մէջ տրձանագրած է ինքնադիր․ «․․․ ի թափն Հոյսոյ ՌԶԶ․ ԷԷ Եւ Սաւափաննոս Ջուղայեցի Նապաչէրէջս՝ հանդիպեցայ թատակոնիս․․․¹⁴» :

Այս տեղ կը կարանցնենք Սաւափանոսի հետքերը պատմութեան մէջ :

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԶԻՔ ՏԱՂԱՍԱՆՔ

Ճ․ Այն յիշատակարաններ, զորոնք ներկայացաւ ինք վերապոյն, կ'ընծայէին զինքը զրիչ, նկարիչ-նապաչ Եւ յիշատակադիր : Երբ Յիշատակարաններէն մասնք յատուկ իմաստով յիշատակարանի սահմանէն դուրս ելած՝ զվեցած Եւ տալի նկարադիր : Այսպէս Հին Կառկարանի Եւ Նոր Կառկարանի կցած Յիշատակարանները ստանաւոր չափով, նոյնպէս Շարականացի Եւ Գրիգոր Տաթևացւոյ Հարցմանց Գրքի Յիշատակարանները, որոնք բաժանդակութեամբ գրական Եւ բացատրական տալեր են, օգտուէա Եւ շահագրգիռ : Ասոնք հաճելի երեցած են մամանակակիցներու, տեսակ մը գրական նորութիւններ, Եւ ոչ միայն վերաբառաւորաւ են նոյն գրքերու օրինակութեանց մամանակայլ Եւ տնննքմէ երեքը տանուած են Հաւատքածոյքներու մէջ¹⁵, այսպէս Անտանեանց Թ․ ԴԷԼ Հաւատքածոյքի մէջ¹⁶, արդէն 1639ին : Ինձ կը թուի թէ այս երեքին համադրողը Էրած է նոյն ինքն Սաւափանոս Զիք, ինչպէս խորագիրներէր կը ներշնչեն կարծել : Արտադրող-

¹⁵ Տէվհանց, Հայերգ, էջ ԺԲ :

ներք շատ տնդամ սկզբնադրին թառականք
 փոփոխած են յարմարցնելով իրենց ժառանգակին : Այս սրտաճատով ալ զժառարին կ'ըլլայ
 փեր հանել սկզբնադրին ճիշդ թառականք :
 Ստարեւ սլխաի թառեմ այս Յիշատակարաններէն
 Լերքր, ցոյց տալով միանդամայն ձև-
 ստղիրներք, որ սրտաճատ են տնանք, սր-
 քան այս հնարատար եղած է ինձ յայտնա-
 բերել :

1. Յիշատակարան Աստուածաշունչ Գրոց
 արարեալ ևսն Սանվաննու Լրէց սրղի Սան-
 վաննուսի ի խնդրայ տարան Մէլիք աղայի՞ն
 որդւոյ խօջայ Սամարին :

Այսպէս խորացրած է Անտ. 74. Եւ է
 Հին Եւ Նոր Կառկարաններու զբքերու սր-
 քանութիւնն Եւ տնանց բաժանդակութիւնք :
 Ընդ ամէնք 100 տուց : Գրութեան տարին է
 «Քսան յարեկան ալլ իննատան տուլ ի բման»
 (ՌՂ 1641), այսպէս Լորտեանց Թ. Յ. Եղմ.
 428 Եւ 1672 կր կարգան. «Եւթնատան», այն
 է ՌՀ (1621) :

Սկիզբն Եւ վերջն սրութիւնն է .

Ի թառականիս մեր հայկապեան
 Որ է տնեկալ Քսան յարեկան,
 Այլ Եւթնատան տուլ ի բման
 Գրեցաւ շունչս տառաւածական :

Մա տառքերց սրբոց Էսչման
 Որք հառաքեալ ի մի եղան,
 ԶՀին Եւ Նորան Կառկարան,
 Զոր տառ շարեմ յարմարական :

Յասաջ րսկիդրն՝ Բարխոթուայն ,
 Գործք վեցօրեայ արարչութեան .
 Ի Կիրակի օր տէրսնեան ,
 Մինչ ի շարաթ օր Հանդստեան . . .

Վ . Իսկ ես նուստտ անձն անարժան ,
 Ձիք Ստեփաննոս մեղաց սման .
 Չարեօք լրցեալ , բարաց ունայն .
 Եւ որ ի կտ^ն քան զամենայն
 Այսքան զբաց աստուածական ,
 Չոր շարեցի անրանական ,
 Ձձեղ ազաչեմ , սրք Հանդիպիք ,
 Չմեղադրել իմ լրբութեան :
 Ձի ես տկար եւ սխալական ,
 ՉԵսնարկեցի յօժարական .
 Գրեցի զկրկին սուրբ կոտակարան .
 Ոսամբ չափեալ 'ստ Համերական :

— Ձեռ . Երեսուցէմ Թ . 428 : 1672 :
 Ձմմտս , Անտ . 74 , Թղ . 78բ (1639) : Ե . Լա-
 լայեան , Յուց . Վասպուր . Թ . 3 (Աստուա-
 ծաչունչ յամէ 1649) :

Հրտ . Լալայեանց , ցուց . Վասպուր . էջ
 18—21 :

2 . Յիշատակարան Աւետարանի եւ Մեկ-
 նարիւն ժ խորանացն :

Ստեփաննոս 1623ին օրինակած է Աւե-
 տարան մը , որուն մէջ զետեղած է ոտանա-
 տր չափով Չորս Աւետարանիչներու նկա-
 րագիրն եւ 10 խորաններու խորհրդական
 րացաարութիւնր :

Այդիս Հայոց թրականին ,
 Կրկին քսո(ւ)տի Ն երկ հարիւրին ,
 Եւ թանափուն երկու տմին
 զրեցաւ զանձա տառուածային :

Աւետարան խորհրդով լին ,
 Գրգախք շորրորդ զոր կարգեցին . . .
 Դարձեալ խորհուրդ կոյ տառ խորին ,
 Զոր ցուցանէ մեծն Եւսերին ,
 Համարարբաս զոյց խորանին ,
 Գեղեցկապէս կարգեալ ի մին . . .
 4. Արդ եւ նրատառ անձն եղկելի ,
 Զիք Սաւփանոս մեղաց զերի ,
 Անուն ունիմ քահանայի ,
 Բայց զործով ևմ յոյժ ազատելի . . .

= ԶԵՍ . Երատապէմ , Թ . 258 : 830 .
 280m (1677) : 1343 : 1672 : Զմմաս , Անտ .
 74 , 74m (1639) : Հալէպ . Բ . 37 , էջ 94—110 :
 Հրա . Արատապոյց արքեպ . Սիրմէկան , Յու-
 ցակ Հոյ . ձեռադրաց Հալէպի . Բ . էջ
 116—118 :

Անտ . 74 կր խորադրէ . «Յիշատակա-
 րան Աւետարանի , արարեալ յայնամեղ Սաւ-
 փաննոս իրիցէ Զուգապեցւոյ սրղի Սաւ-
 փաննոսի» :

3. Ի տէր Սաւփանոսէ գիտնական Բա-
 հանայէ առացեալ ոտամաւորս յաղագս Շա-
 րականաց քէ յունմէ՞ են երգեալ :

Որք ըլծսրանս Հալէպն արբին ,
 Բլճարականն ոյեալ զրեցին . . .

Վ . Արդ ևս նրաոստ անձն եղեկելիս ,
 Զիք Սաեփաննոս մեղաց զերի
 Որդի զսյով Սաեփանոսի
 Եւ գաւաստաւ Զուգոյեցի .
 Անունս անիմ քահանայի ,
 Բայց զսրծով Եմ յոյժ աղակցի . . .
 Երիտ երբիտկ Եւ եղակի ,
 Այսքան հարկս բ թրվին հայի ,
 Նոյնքան Եթնից Եւ տելի
 Խաղաւ քանի(կ)ս այս յարմարի .
 Ի մասն ամսին ապրիլի
 Եւ Ղապարս չարաթ կոչի ,
 Եւ չամչ ամսին կրկին վեցի
 Եղև զբրտս զայն այս քանի :
 Ով զս Եզրայր իմ ցանկալի ,
 Պօղոս սրտէս քաջ Եւ արի ,
 Բնկալ սիրով անգրթելի
 Ի գանձ յղձոյտ բաւ լումայի . . .

Վերջին տանք՝ ՈՒՆԵՔԻՍ ԶԻՆԵՐ ՍՏԵ-
 ՓԷՅ (= Զիք Սաեփաննոս երկր) :

Ոստնաւորիս զբաթեան թուականն է
 $3 \times 3 = 1 \times 100 = 10 \times 7 = 5 =$ ՌՀԵ (1626) : Ճշ-
 դիս այս տալոյն Ղապարի չարաթը կ'իյնայ
 ապրիլ 1 = 12 չամս : Բայց զարմանալի է ,
 որ այն կը գտնուի էջմ . 1424 (յամէ 1620)
 Եւ Երուսաղէմի 1666 (յամէ 1624) ձեռա-
 գիրներու մէջ : Պէտք է քննել ի մերձուստ
 յիշեալ ձեռագիրները , յատկապէս թէ ձե-
 րագիրներու զբէնակումն է այս , թէ
 յեանարար տելցումն :

Սասնաւորիս խնդրոցը «Պօղոս պաւլոս
քաջ եւ արի», կարոյ է ըլլալ Պօղոս վ. Տի-
րիկեցի, որ տապաւանց էր :

Գրութեամբ կը գտնուի նաեւ արձակ, եւ
անանուն, էջմ. 271, 7ա—8ա (ԺԷ) : Վիկենիոս
Մխիթ. 334, 345բ : 515, 100ա (ԺԷ) : Ասանց
տարակուսի Սաւփանուսի այս տապը պար-
պառքաւ այդ արձակին տապաւանութեամբ խմբա-
դրութիւնն է լսի, մանր փոփոխութիւն-
ներով :

ՁԵՆ. էջմ. 1424, 247ա—249բ (1620) :
1593, 601ա (ԺԸ) : Երեսնայէմ, Թ. 1666
(1624) : 1672 : Չմմտս, Անտ. 74, 87բ
(1639)¹⁷ : Վիկենիոս, Մխիթ. 346, 3ա (1690 .
Յուլ. էջ 799) . վերջին տունն եւ չիշատա-
կարանք կը պակսի :

Հրտ. N. Ter-Mikaelian, Das armenische
Hymnarium. Studien zu seiner geschichtli-
chen Entwicklung. Leipzig 1905, էջ 74—78 :

4. Ողբ Ջուղայեցոց :

Ամստս քեզ Հայոց խեղճիկ ժողովուրդ

Յիրուցան ելաք անմեղ անխորհուրդ :

Գերի գնաման աք գէպի խորատան (var .
Ասպաճան)

Քաղցած ու ծարաւ, տկար թշուառական :

Հրտ. ԲԶՄ. 1847, էջ 95 : Ասիկ Քնար
Հայկական. էջ 134 : Arm. Pop. Songs .

¹⁷ Խորոզիւր կը կրէ. «Նորին Սաւփանուս երի-
ցաւ արարեալ չիշատակարան Շարակնոցի» :

Քառույ . 13—14 : Առաքելեան Հ . , Պարսկաստանի Հայերր . Ա . (Վիեննա 1911) 66—67 :

Առաջին հրատարակիչն էր գրէ . «Առ երկին շարադրոյն է Սաեփան վարդապետ՝ Նախավկային վանքէն . պարսն Գալուստան <Շիրմադանեան> ալ նոյն վանքին մէջ գտեր է տասր օրինակր : Նախավկայի վանքը չին Ջուղայի Շամբ անտնով գեղին քովն է , կ'ըսէ , Լուրդին շարադրոյր՝ Ջուղայեցւոց Աստուհան քչուելան ժամանակակից ուրիշն ալ Ջուղայեցի կ'երեւոյ՝ գուրջուածքէն : Երկին նիւթն է սր Հայոց Պարսկաստան քչուելան վրայ՝ 1605ին . Պարսից Շահարաւ թաղասարին հրամանաւր : Լեզուն գաւառաբարբառ է» :

Ինձի ծանօթ չէ «Սաեփանոս վարդապետ Նախավկայի վանքէն» : Եթէ Սաեփանոս մըն է տաղասացը , բնիկ Ջուղայեցի , շատ հաւանական է , որ ան նոյն բլրայ Ջուղայեցի Սաեփանոս քահանայի հետ : Զիք Սաեփանոսի կեանքի վերջին տարիները ծանօթ չեն : Անկարելի չէ , որ նա ծերութիւնն անցուցած բլրայ Նախավկայի վանքը : Ծանօթ է համոնան երկիչ մ'ալ Վարդապետի յորջորջումով , ոյս գորտ սկիզբը , նոյնպէս տաղասաց : Որ Լու է ձեռնարկի մէջ չեմ պատահած տաղիս : Թէպէտեմք միայն կը վերադրեմ գայն Սաեփանոս Զիք Ջուղայեցւոյ :

Թ.

Հ. ՅԵԿՈՐ ԲՈՒՋԵՆՆԵՆ

ՎԻՊԵՍԿԱՆԻՔԻՆ ՄԵՐՏԻՆ ՕՍՄԵՆՅԻՈՑ
ԸՆԴ ԱԼԵՍԿԱՆՑ (1716)

Հ. ՅԵԿՈՐ ԲՈՒՋԱՅԵԼՆ

ՎԻՊԱՆՈՒՆԻԿ (ԹԻԻՆ ՄԱՐՏԻՆ ԹՄԱՆՑԻՆՑ
ԸՆԴ ԸՆՄԱՆՆԵՐ (1716)

Հ. Յ. Բուդայեան երիտասարդական հասակի մէջ էր, երբ խնդրեց Մխիթար արքայապետին ընդունիլ զինքը աշակերտ (1703 թ Նիկիպոյիս Կորնթոսի) : Ան հմուտ էր յաւնարէնի . եւ մեծապէս նպաստեց Արքայապետ Մեթանի վանքին հիմնադրութեան մասանակ : 1714ին ձեռնադրուեցաւ քահանայ : 1715ին, երբ օսմանեան բանակը կը յառաջանար գէպի Մուշա, հարկադրուեցաւ Մխիթար իր աշակերտները վախադրել Վենետիկ, իսկ վանքին պահապան թաղաց իր միտրաններէն Եօթը հոգի, անոնց թաին մէջ Հ. Յ. Բուդայեանը : Մեթան գրաւուեցաւ եւ Մխիթարեանք գերի վարուեցան . սպա վերանաւորուեցան Կ. Պոլիս : Հ. Յ. Բուդայեան Վենետիկ հասաւ 1716, մարտ 17ին :

Յետապային ուղարկուեցաւ ան արեւելք, շրջեցաւ հայաբնակ քաղաքներ : Վախճանեցաւ 1737, հոկտ. 8ին ի Բելղրատ (Մխիթարեան Յարեւան . Մխիթար . Վենետիկ 1901, էջ 216) :

Բուդայեան այս միտրասանութիւնը գրած է աւանջալուր աւանաստեաներէ : Գրի առած

է ինչոյէս լսած է : Կը պատմէ յոյնակի առաջին պէմքով . այդ պէմքերն են տկանատեսները Օսմանեան բանակէն :

Պատերազմը տեղի ունեցած է 1716 . օգոստոս 13ին ի Պետերի/արպայն : Պատերազմի պատմութիւնը մանրամասնօրէն նկարագրած է Josef von Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, Հատոր Դ . (Պետտ 1886) 141—150 :

Վիսպառանութիւնս հետաքրքրական է այնու որ կը ներկայացնէ թուրքական բանակի անցուղարձերը :

Հ . Յ . Բուզայեան պատմած է ոտանաւոր չափով հայերէն եւ թուրքերէն , դէմ դիմաց գետեղած : Ես կը հրատարակեմ այս տեղ միայն հայերէն բնադիրը , պահուած Վիեննայի Թ . 160 (թղ . 259բ—271ա) Տաղաբանին մէջ :

ՏԱՂԱԶԱՓԱԿԱՆ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ ԽԱՐՏԻ ՕՍ-
ԽԱՆՅԻՈՅ ԸՆԴ ԱԼԱՄԱՆԱՅ, ՈՐ ԵՂԵԻ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ
1716: ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ Ի ԲՈՒԶԱՅԵԱՆ Հ. ՅԱԿՈԲ ՎԱՐ-
ԴԱՊԵՏԷ:

Հաղար հարխւր քոսներսրդ մեր թուին
այո՛հ, այո՛հ,

նոյեմբերի իններորդն օր հաչուին .

Հատաւ վճիռ տալ սրտակրտղմ պէմ նէմցին,
այո՛հ, այո՛հ,

Վասն այնորիկ սնկաւ բանակ մեր յուզին:

Ի յէարէնէ հանդիսացաք խմբովին .

Բայց արտառաւք յաչաց մերսց թորէին .

Քանզի նէմցէն էր մեզ սասխ շարտղին,

նա ըզմայր մեր յաւէտ յացայց դատնաղին:

Հարխւր քոսն եւ հինդ հաղար հեախաւք,

Երեսն եւ հինդ հաղար էին ձիաւորք .

Եօթրն եւ տասն հաղար մարդիկք զօրաւորք,

Իսկ Պօսնացի քոսն հաղար սիժաւորք:

Թուեաւ եւ տեա որքան եղաւք մեք համակ,

Ի երկերիւր հաղարէն պահաւ մէն երբեակ,

Այլ համօրէն խրմբեալ ամբախք մի բանակ,

Իբրաւ շորեք հարխւր հաղար բովանդակ:

Յունաստանէն էին զօրքրն բոնաւոր,

Տրմբչվարէն, ի Պօսնայէն ձիաւոր .

Հարխւր իննսուն՝ երեք ըստմբ զօրաւոր,

Քսան եւ մի հաւան թօփաւ զլխաւոր:

Անթիւ էին բահ եւ բրիչք եւ փետատք,
 Ղումպարայից եւ կիւլլէից հրաղէն հատք.
 Անհուն էր մեր զինուց կահուց գումարտակ,
 Եւ անհամար անբանք եւ կոմք եւ քուռակք:
 Եւ զանձ բարձար քառասուն եւ հինգ մեք ուղ-
 տուք,

Քսան եւ չորս տէֆաէրխանէ ի ծածուկ.
 Յէտիրնէյէ յուղի տնկաւք մաղապուկ,
 Երեւեալ մեզ բանակին մեր շնորհուկ:

Այլի փաշայ Պօսնայեցի մեզ հասեալ,
 Վէղրին մերոյ մեծաւ շրքով աւետեալ.
 Նէմցէն, ասէր, դեռ չէ ի մարտ յարուցեալ,
 Յանկարծ հասցուք ի Վարսալին մերձեցեալ:

Եաւարինու պուրսն ծանօթ մեզ էր լեալ,
 Ուստի թղթով վէղրին իսկոյն աւետեալ,
 Երեսնեւհինգ հազար նէմցէ կայ զինեալ,
 Քսանեւհինգ հազար հեծեալ բացօթեալ:

Ոչ հաւատաց վէղրն բանից իշխանին,
 Կրկնեաց դարձեալ յրդել յրաւս նէմցէին.
 Յորոց դատոյց նոր յուր բերին վէղրին,
 Եթէ վաթսուն հազար են պօրք նէմցէին:

Ամէն Մաճառք հնազանդ հլու մեզ էին,
 Եւ մասն մեր սուր հանէին դէմ նէմցին:
 Յայս յոյս հասաք մեք Պելրդաստ քաղաքին.
 Վէղրն մեր վիշապ եղև մոլեղին:

¹ Թուականը խանդարուած է. «մեր թուին» (թուրքերէնը «Միսլիմ սէնէմիդ»); Օսմանեան 1120 կը համապատասխանէ փրկչական 1708ին:

Ըզլիտայ պետ հրամանն արար կամբջիկ,
Տիւ եւ դիշեր աշխատեցայց ի շինել .
Բիւրաւք հիւսամբք յերիս դիշերս ետ յանդել .
Ի Վարատին քաղաքն գրահիւ մօտ դիմել :

Լուր յղեցաք տալ պիտկանս քաղաքին ,
«Զիոյն հարցնել» պատասխանեալ վկայիւրին .
Մեք կամեցաք բաւնալ զշինուած կամբջին ,
Բայց ոչ եղև այս բան հաճոյ սմբոխին :

Հաւատարարս ժ վկային նենդիշ է հաճեալ ,
Զմեր շինած կամուրջն եղծել հրամայեալ :
Մարայ բանակն այսրմ իրի միջնարդեալ ,
Զբայց տայր թէ ջանիս մդիցին պանդք պօրայ :

Արդ հուսկ յեալ մնացաք ի հոյ նկմցի ,
Այլ քրտմնջիւն եմստ պօրայն ի միջի ,
Յապաւչ հարան սմանք վերայ կամբջի ,
Իսկ այլք յերկրայս անկան պարծսց վկայի :

Ասեմք կամուրջ տառն հարկիս մեզ պիտի ,
Զի չէ մարտիս ստուգաթիւն յիրաւի :
Այլ կուրացաք պատտաւանտ տէրանի ,
Եւ Մօռայի վրբէժ ի մէնջ պահանջի :

Զինչ եւ իցէ՝ յստս լերանց մեք իջաք ,
Յերեսս պաշտաց անդրէն պատնէշ կատու-
ցաք .

Յայնժամ աւտր քսան՝ Երեք էին պահք ,
Զնկմցէն հասեալ երեք հազրօք անդ տեսաք .

Հրեշտակ եհաս . Զի՞նչ ինչ խնդրէք յայս
վայրի ,

Բանս խօսեցաք կծուս , յորսց սիրտ ճրմի .
Դիմի հարաք երեք հաղար նէմցէի .
Եւ գերեցաք զիշխան² նսցա ի ձորի :

Վաղ հասուցաք ձխով վէղրին առաջի ,
Եդ նա նորա անուր շրդիթսց ի վրդի .
Իսկ մնացորդք արկին հրդեհ յայն վայրի .
Ըղրիւրս ի մէնջ տապաստ արկին ի դաշտի :

Յերեքհազրէն երեսնեւհինգ սյր կալաք .
Ի վրանէ վէղրին եկին մեզ հրամանք ,
Բերցին , ասաց , դերիքն առ իս բախանդակ .
Եւ լինիցին ընդ տաւն³ վրանաւ գլխահատք :

Ասէ վէղրին շարեւ ոչաց առաջի .
Զի ծարաւի եմ յոյժ արեան նէմցէի .
Դարձեալ ժրացաք մերսց երեք հաղարի ,
Եւ հասուցաք մօտ Վարտաին քաղաքի :

Մութ դիշերոյ եհաս , լոյս ոչ երեւէր .
Այն օր ըոյրոր այսու կերպիւ անջանէր :
Ի վէղիւրէն յայնժամ հրաման ելանէր .
Զկամուրջ գետոյն յանկարծ պատել մեզ
ասէր :

² Graf Breuner (Hammer, 145).

³ Թուրքերէնն ունի «Լէյլէկ շատըր», ուստի
«տարեղ» :

Վաղվաղ հասին չայխայ նաւերն Սափայէն⁴ .
 Առաք դիւամուրջս չայխա⁵ նաւուք նոցանէն .
 Զոր ըղղացեալ նէմցէն՝ հաւ արկ կամբջէն ,
 Յայնժամ դիմի հարաք նոցա ցամաքէն :

Զխաւորօք դրանաւն յերկուս ճեղքեցաք .
 Ընդ չայխայ նաւսսսս կոսելի մեք տեսաք .
 Ժիֆիր լերին վերայ ըղթօվա կառուցաք ,
 Ի կամբջէն անցնելի ումեք ոչ թողաք :

Յանկարծ տեսաք սեաւ ամպ յետայ կողմանէն .

Եկին հասին ձխաւոր զօրք Պսւտիմէն .
 Ինչ ոչ հաշուեալ անցին հրբոյն ի միջէն ,
 Ամենեքեան անցին ի մէջ զիշերին :

Օգոստոսի հինդ էր յայնժամ օր ամսի .
 Մայրակարմիր արեւն ծաղկաց լուսարփի .
 Որպիսի՜ օր եղև այն օր ցաւալի ,
 Դատաստանի մինչ զի օրն էր ի սրատուի :

Մէջ զիշերայն կանգնեաց սրտոնէչ Երկաթի ,
 Շինեաց մարակաց անդէն ի կողմն հարաւի .
 Բանք մեր մրճից բաղում ձայնէն չիմանի ,
 Աս դալ յանկարծ նէմցէն էր զերթ վիշապի :

Եւ ճէնխոսն Էհաս Պուտիմէ անալի ,
 Եւ հարկանէր զթմբուկն ձայնիւ սղբալի ,
 Զհնարից վէղրին էին նէմցէք կատաղի ,
 Զի այլ էր նախ նոցա եղեալն ի մտի :

⁴ Զ. սայայէն :

⁵ Զ. չայխաղ. իմացիր «չայխայ», չայդալարը-
 յրդ :

Ի հինդերսրդ տուր լուսնի այդուց լեալ .
 Նէմցէն հրացանն զինուք հետուստ շողշողեալ .
 Ի վապորդայն այդուն ի մեզ հուր արկեալ ,
 Ձերթ դեա ի ձորս արխնն մեր կարկաջեալ :

Հետեւակաց հանդէպ հեծեալք անդ կառեալ ,
 Ոչ փիղ կուսոյս եւ ոչ առիւծ ինչ օղտեալ :
 Եւ ճենխսն յոյժ խոտապոյն նայեցեալ ,
 Գլխնոց վերջուր եղեալ եւ զրահ աղուցեալ :

Ի միում՝ ձեռին խիշա , ի միւսում՝ հրացան .
 Եւ ձի նսրա մսլի ի հոտոյ արեան ,
 Մարչալ իշխանն ի յաջրմէ կողման ,
 Իսկ Ջրմլրհեո⁶ իշխանն ի ձախմէ կողման :

Հրայէն ի դօրս թափել երբեք ոչ լրսէր ,
 Բապում ըսպոյ ի ձախ կուսէ անկանէր .
 Բայց դաջակոյմն Նէմցին հարաք կարեովէր .
 Վապոյմոյ վէղիրն սա արքայն մեր թուղթ
 դրէր :

Ջօրաց Նէմցին բուռն է մէջն քան զՎճէնին .
 Ուստի զպատնէչս տսին յայդ ստաւօտին .
 Փեակէր վէղիրն զփունջս մօրուաց յալապին .
 Փոխիմ , սսէր , յաստի կենացս ցաւապին :

Կորիցեն զանձք , սլաշոծնասարք ընդ նմին .
 Տէֆտէրխանայք միայն աստի սպրիցին .
 Թղթակերպ զայն զղեցաւ չրքնաղ զէմք
 վէղրին ,

Որպէս արարն այլոց Մօսոյ յաշխարհին :

⁶ Ջրմլրհեո , թուրք . Ջրմբհեո . աղաւաղուած անուն մը :

ԶնլԺոյդ ձին իւր խրնդրէր ի միջոյ ձիանց ,
 Զի վախիցէ դոնէ նէմցէին ձեռաց .
 Ի չխանք վեղիրին յային ի ներքոյ վրբան ,
 Յաւակցէին յանձինս յայն օր դմամեանց :

Անդ կարկաչմունք արեանց, արեղական
լաց,
Գոչումն լերանց և ձայնք ձիոց խխնջմանց.
Ծածկիւր երես հողոյն մարմնով դիականց,
Չերեւէին երկինք ի դիղեայ փոշեաց:

Աւուր ժամն էր իբրտւ հասեալ երեկոյ .
եկրն Մարչալ սուրբ դրօշակին ի ներքոյ .
Ընդ Քիւրթ փաշին երկուքն եկին սուր սրբոյ .
Գերեալ առին ըղկրօշակ մեր հուսկ յետոյ :

Զվաթսուն զբօշակ թաւօք յինքեանս ձգեցին .
 Զամէն փաշայս իրբոս կայր 'ւ սրբ արարին .
 Գրնդաց զրնդաց զկաթսայս սուեալ տիրեցին .
 Քանդեալ եղծին զփաշարն Հոճի Պէքասչին :

Արդ զՅամանյին բնաջինջ ի սարառ արարին .
 Զբանակն առեալ առ Կուքս զօրաց Հասուցին .
 ԶԵղիստացի զօրսն զբնդալ ձեռն արկին ,
 Եւ զՊօսնացիսն բնդ սուր , բնդ Հուր ան-
 ցուցին :

Այլ զինասպանք յանտառս մուկայ խուսեցին .
Անդ ծարաւի եւ անօթի մահ առին .
Ըստրահիք մեր ներքոյ իօտի մնացին .
Առ երկիւղի ոսկիտակ պրօշակ ամբարձին :

Ստիպէր Նէմցէն իջնել ի ձիոյն ի գետին .
 Եւ ականարկէր զտէղսըն ձրդէլ առ ոտին .
 Եհտա անդուստ յանկարծ հրացան ի վէղրին .
 Վէլբա ընկալաւ ի թիկունս իւր վերջ ծամին :

Հեծաւ ի ձի նժոյդ թաշկէն ի ձեռին ,
 Էջ միայնակ յափն գետոյ Սափային ,
 Ոչ ոք էր անդ ի ծառայիցն ընդ նմին ,
 Ոչ առաջնորդ անցից գետոյ Սափային :

Ըղխուճապեալս Լտեա յեղր Սափային ,
 Իրրու որրոց լեալ յարտասուաց աչք նորին .
 Բողոք բառնայ զգեց զնել ի վիրին .
 Ոչ ոք է որ կայ ի սպասու վէղիրին :

Ի հողս անկեալ անցնիլ ընդ գետն կողկողին ,
 Զանձինս յուսով գերծուցանել նկրտին .
 Բապումք կորեան քան ի մարտին ի գետին .
 Քսան հաղոր ելաք անցեալքն ընդ վէղրին :

Առաւել էր քան դամ Պէշին այս տարին .
 Մոռացոյց իսկ օր մեր Եւ զօր Սէնթէին .
 Քանդի զնացաք ոչ իրաւամբք յայն ամին ,
 Անդրթաբար սպանաք զգերիսըն նոցին :

Առ յԱստուծոյ վըճարս սուաք ընդ նորին ,
 Զնըմին նման դոր արարաք ի Մօռային .
 Առաք կարգաւ ըզմեր բաժին յայս ամին ,
 Դու արարեր , Տէր , զիրաւունս մեր անձին :

Ժ.

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԻՇԽԱՆԻ
ԵՐԳՍԻ ԺԱՆՆՈՒՆԳՆ ԴԵՐԻՍՏՈՍԻ

ԵՐԳ ԱՍԱՅԵԱԼ ՏԵԱՌՆՈՐԴԻՈՅ ՄԵԾԻ
ԻՇԽԱՆԻՆ ՅՈՀԱՆՆԻՍԻ

Ի ՆՆԵԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՍ ՈՐԴԻՈՅՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ
Տնարինի անեղանելի Բանն քանճաղեալ
ի մարմնի .

Էակիցն Հաւր անժամանակ ,
փառակից Հոգւոյն .

Բաբունեաց ոտեղծիչն ի կուսէն
ծնունիր տեսանի .

Սահմանի անսահմանն ի մարմնի ծընեալն
ի կուսէն :

Աստուած յերկնից եւ մարդ նշմարիտ
շրջել յերկրի ժառանգ տրւաւ հեթանոսաց .

Բաբունեաց պէտ անսահման ծոցածին ,
ծընունդրն Հսար .

Գերագոյն փառակից Հոգւոյն
եւ Աստուած բոլորից տէր Յիսուս :

Իմաստութիւն Հաւր եւ լոյս աննառելի ,
լուսաւորեա' ¹ զխաւարեալքս մեղաւք :

Սարսափելի պաղատանաւք մաղրանս
մատուցանեմք

նորոգել զհոգիս մեր ի քեզ :

¹ 2. Լուսաւորեաց :

Երզնկայի Սարգիս արքեպիսկոպոսի սր-
ղին էր Յովհաննէս, Երզնկայի «մեծ իշ-
խանը» :

Հայր և սրբի կը յիշարին աստջին ան-
դամ 1266ին. Էջմիածնի Թ. 823 ճասըն-
տիրը կ'օրինակուէր «յարհեպիսկոպոսութեան
տեանն Սարգսի մարհատայի մեծի, ի քրիս-
տոսապոսկ իշխանին մերոյ պարսն Յովհան-
նէսի տեանն ծառայի ի յեկեղեաց դաւանն
Երզնկայ» : Երուսաղէմի Թ. 1925 Աստուա-
ծաշունչը գրում է 1269ին «հրամանաւ և
սրբեամբք տեանն Սարգսի սրբոսէր և ար-
հիական Լպիսկոպոսի և նորին հարադատ
սրբոյ աստուածաւք և քրիստոսապահ իշ-
խանին պարսն Յովհաննէսի, ի վարժսունն ան-
ձին իւրոյ և ի սէտս սրբոյ եկեղեցւոյ» : Լան-
ջախաչի մը արձանագրութիւնն է «... սպար-
մութիւն քս տեսցէ զճառայ քս Յովհ. զսրբի
տեանն Սարգսի թվ. 26Թ» (Թարոս Աղբար,
Բ., 294) : 1272ին Աւետարան մը կ'աւարտի
յերզնկա «ի հայրապետութեանեւք Սարգսի,
յիշխանութեան սրբոյ նորս պարսն Յովհ-
նիսի. սր է ի ժամանակս ասցա խաղաղու-
թիւն քրիստոսնկից» (Հանդ. Ամս. 1924,
էջ 514) :

Հայր և սրբի կը նահատակուին դաւա-
նանսութեամբ 1276, մարտ 30ին (բոս Աղու՛յ
Փարաջի. հմմտ. Քիւրական, Երիզա, էջ
129—135) :

Յովհաննէսի սրբիներէն կը յիշուին Ներսէս և Գրիգորիս (Քիւրաւան, անդ, էջ 135) :

Պր. Յովհաննէս գրասէր և. գրապէս էր : Իր գրադիտութեան մկայ է գոգարիկ Երզն, զոր բնծայած է իր արհիապատիւ Հօրը, ինչպէս ցոյց կու տան Երզին տպակապ սկզբնագրերը ՏէՐ ՍԱՐԳԻՍ, ուստի հեղինակը ոչ թէ աէր Սարգիսն է, ինչպէս համարած են Ֆինկ-Գեանջեկան, այլ աւստնորդի Յովհաննէս¹ :

Երզն սրահում է Տիպինդէնի համարսարանի հայերէն ձեռագրաց Թ. 61, Թդ. 272ա—ր (Յուշակ, էջ 94) խաղաղրում :

Շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ Պր. Էմմանուէլ Սևրուգեանի, որ հաճեցաւ հոգայինձ նոյն ձեռագրի երկու էջերու լուսանկարը :

¹ F. N. Finck und L. Gjandschezian, Verzeichniss der armenischen Handschriften der Kgl. Universitätsbibliothek zu Tübingen, 1907. S. 94.

ԺԱ.

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Վ. ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ

ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆՔ

1. Ղըրմի գաղթականութիւնը նոր աճում ունեցաւ ԺԴ. դարու երկրորդ քառորդին. հասան սյնակը Հայաստանէն փախստականներու նոր կարաւաններ: Քաղաքական անցքերն անաւանելի ըրած էին կեանքն երկրին մէջ: Թաթարներու մեծ պետութիւնը կազմալուծման վրայ էր. «ամէն ծայր եւ անկիւն»¹ մէկ նոր իշխող. քաղաքային կռիւները, որոնք զայրացած էին, նուեւ հայաբնակ պաւստներու մէջ կը դարձէին նախճիրներ: Յիշատակադիր մը, որ 1338ին Երզնկա կ'աւարտէր Աւետարանի մը օրինակութիւնը, կը յայտնէր թէ «Վասն դաւնութեան ժամանակիս ի հինգ տեղիս փախցեալ եղաք ի դրէլ սորա... զի ի դառն եւ ի նեղ ժամանակի դրեցաւ. զի յայտմամբի (ն)որ Տամուրտաշ յայտնեցաւ եւ եկն ի վերայ աստուածապահ քաղաքիս Երզնկայիս եւ ժողովեց զամենայն շուրջակայիցս յոքուրթ եւ զթաթար եւ պաշարեաց զքաղաքս եւ նստաւ ի վերայ սորա մօխոս Դ. եւ ի դառն նեղութիւն հասոյց. բայց քաղաքին

¹ A. Müller, Der Islam im Morgen- und Abendland, II, 255—256:

ոչինչ կարաց փնասել. զի Աստուծոյ զարու-
թիւնն սլահէր զնա: Ասլա զերկիրս խիստ
դատ(ն) (դասնաթեամբ) ի սուր սու-
սերի մաշեց եւ զոմանց զինչ եւ զստա-
ցուածս յափշտակեց. եւ ոմանք փախեան
(եւ) ի ձիւն եւ ի սառն մեռան, զի ձմերային
էր ժամանակն. զի որ ի տան բնակէր՝ ի
ձեռս նոցա մատնէր, եւ որ փախչէր ի ցրտոյ
տոչորէր: Եւ յետին շունչն հասաւ երկիրս
այս. եւ իմ լսէի եւ տեսանէի զայս եւ բա-
զում տրտմութենէն ոչ կարէի զրել զգիրս»²:
Նոյնպէս Գրիգորիս քահանայ կ'օրինակէ
Ճառքնտիր մր 1341ին Լերդեկա «ի դառն եւ ի
յանճանդիսս ժամանակիս զի վասն ծո-
ւղացեալ մեղաց մերոց զաւրացեալ են ազգն
Նետոզաց ի վերայ քրիստոնէից եւ ի սուր
սուսերի մաշեն եւ յաւար հարկանեն եւ ի
գերութիւն վարեն զբազում դաւառս. եւ
բազում եւ անիրաւ հարկապահանջութեամբ
դատեն դամենեւեան. եւ այլ բազում չարիս
լինի ի ժամանակիս մերում, զոր ոչ է կար
մեր մի բոտ միօջէ պատմել կամ լնդ զրով
արկանել: Իսկ մեք ոչ ունելով հանդիստ՝
այսր անդր չըջելով եւ փախստական լինե-
լով էաք որպէս պառինս ի մէջ պայլոց»³:

Աւետիս քահանայ նոյն տարւոյն կ'օրի-
նակէ Շարակնոց մր «ի ժամանակս անբարի
աւուրցս, զոր յարեաւ ազգ նետոզաց ի վե-

² Զեռ. Երեւան, Պետ. Թանգ. 102:

³ Զեռ. Վենետիկ Մխիթարեանց Մատ. Թ. 207.
Սարգիսեան, Յուլիան, Բ. 174—176:

բայ միմեանց եւ զբաղումս զաւատս եւ զքաղաքս եւ զամենայն աշխարհս արեւելից մինչեւ ի մուտս արեւոյ ի գերութիւն վարեցին եւ զքահանայս եւ զկրանաւորս ոմանս սրախողխող արարին եւ զոմանս կողոպտեցին»⁴ :

Կռիւները կը շարունակուէին նոյն սաստկութեամբ դեռ 1343ին, երբ Ներսէս սարկաւազ կ'օրինակէր Շարակինոց մը յերդընկա. «Ի դառն ժամանակի էաք. որ երեկ Սուլայման զանն ու գնաց ի Յարաթին»⁵ վերայ ի Սերաստիոյ, նայ Աստուծով յաղթեց Յարաթնան ու փախստեայ արար զնոսայ»⁶ :

Այս ընդհարմանց եւ ասպատակութիւններու հետեւութեամբ «քանդեալ եւ աւերեալ եղեւ աշխարհս ամենայն առ հասարակ յարիւնարբու ազգէն նետողաց. եւ եղեւ անապատ ի մարդոյ եւ յանասնոց. եւ տարածեցաւ սով... եւ բաղումս սուաքեյաչէն եկեղեցիք դրունքն փակեցան. եւ աղաւթք եւ սուրբ պատարագք խափանեցան եւ ըսպասք եւ սուրբ աւետարանք զերի վարեցան» ինչպէս կը շրէ յիշատակագիր մը 1347ին⁷ յետսահայեաց ակնարկով մը :

⁴ Պարիս, Աղգ. Մատ. Թ. 67, 122ա :

⁵ Արթնա ամիրայի մասին է խօսքը, որ կը տիրապետէր ի Փոքր Ասիա. Միւլլէր, անդ 226 :

⁶ Զեռ. Վիեննայի Միթթ. Մատ. Թ. 173, 231ա. Տաշեան՝ Ցուցակ, 489 :

⁷ Զեռ. Բրիտ. Միւսէոնի, Conybeare, A Catalogue, Nr. 6, էջ 8 :

2. Այս փախի տարիներուն, հաւանօրէն 1343ին, երբ Սերասախա փոխադրուած էր հոռատդաշար, Յովհաննէսի հայրը՝ Պարսնչաճ զուրս ելաւ հայրենի տունէն, Սերասախայէն, փնտռելու համար օտարութեան մէջ իւր զերդաստանին համար խաղաղ անկիւն մը: Այս շրջանին համբաւ հանած էր Ղրիմեան թերակղզին, իրբեւ անդորր նաւահանդիստ, զէպի ուր կը հոսէին զապթականներու խումբեր բոլոր հարուածուած զուտաներէն:

Նաւը բերաւ հասցուց Ղրիմ նաեւ Պարսնչաճի զերդաստանը, որուն անդամներէն կը յիշտին մամուսինը՝ Տիկին, սոսաւրք՝ Տ. Յովհաննէս կուսակրօն քահանայն, իմաստուն վաճառական պարսն Յակոբ եւ զբաժարտիկ Ղազարոս, զուսարներ, որոնցմէ մին մամուսնացած էր պարսն Աւագի հետ⁸: Պարսնչաճ հաստատուեցաւ ի Սուրխաթ: Հաւանօրէն ինքն ալ, ինչպէս իր սրդին Յակոբ, կը պարտալէր վաճառականութեամբ:

3. Յովհաննէս ծնած է Սերասախա. յի-

⁸ Աւետիս Նատերանց կը գրէ 1362ին «Յիշեալիք զվերայգրեալ տէր Յովհաննէս եւ զծնաւդան բաւ մարմնոց զպարսն Պարսնչաճն եւ զՏիկին զփոթեցեալսն առ Քրիստոս եւ զպատուելի եղբարսն իւր՝ զիմաստուն վաճառականն զպարսն Յակոբն եւ զՂազարոս զբաժարտիկ եւ զպարսն Աւագն փեսայացեալն նոցին. նաեւ զքոյրն եւ զամենայն արեան մերձաւորսն»: Երեւան Զեռ. 24, էջ 271ր. Խաչիկեան, Յիշատակարաններ ԺԴ. դարու, էջ 456: Հմմտ. եւ Զարբհանեկեան՝ Մատենադարան թարգմ. Նախնեաց, էջ 389:

չառակույրի մը Մարկոս կաֆայի կ'անուանէ զինքը «րնական Սերաստացի»։ Ի թմարերս թեանս Հայոց ութհարերորդի ասաներորդի իններորդի (1370), ի կաթողիկոսութեանն տեսնն մերոյ Մեսրոփայոյ, և այսմ նահանկի զիտաւորութեանն աթոռակալի Յովհաննէս արեղայի կորսվամար, յայժհմաս առտումաշունչ մատենից, րնական սերաստացի, ձեռամբ նուստա Մարկոսի փցուն զրչի, ի մայրաքաղաքի, որ Կաֆայ անուն յորջորջի»⁹։ Անշուշտ իր ծննդավայրին մէջ առած է նաեւ կրթութիւնը։ Որովհետեւ 1346ին, երբ ստաջին սնդամ հրապարակ կու գայ պատմութեան մէջ, Յովհաննէս կը ներկայանայ արդէն իր արեղայ (կը կոչուի նաեւ «կրօնաւոր» և «կուսակրօն վարդապետ»), սկսք է րնդունիլ թէ անիկա արդէն ի Սերաստիա նուիրում էր եկեղեցական կոչման և ձեռնադրում արեղայ։

Իր կեանքի ասպարէզէն մանրամասնութիւններ ծանօթ չեն. ժամանակակիցները միաբան կը ճանչնան զինքն «ամենայն հիւսիսային կաթմանց» ստաջնորդին կամ Լախակալսին «աթոռակալը» կամ «Երեսփոխանն» և կամ «Երկրորդը»։ Երբ տալիս րնծայուի յիշատակելու Լախակալսու, ասրնթեր կը յիշեն նաեւ զինքն այսպէս. «զրեցաւ յստաջնորդութեան սուրբական իշխանութեան Տ. Ստեփանոսի և յաթոռա-

⁹ Խաչիկեան, Յիշատ. ԺԴ. դարու, էջ 494։

կալութեան հանճարեղ հռետորի Յովհաննէս արեղային» (1346)¹⁰ : «Յայսմ ամի էր վերադիտող սյսմ աշխարհի սմենայն հիւսիսային կողմանց տէր Ստեփանոս եւ երկրորդ նորա Յովհաննէս արեղայ, այր ընտրեալ եւ գովելի յաւրէնս Աստուծոյ, ուղղասիառ կրաւնիւք» (1352)¹¹ : «Ի յառաջնորդութեան սյսմ նահանգի վերատեսուչ եւ արհիական եպիսկոպոսի տէր Ստեփանոսի եւ երեսփոխանի նորին տէր Յովհաննէս արեղայի, կորովամիտ եւ ուղղասիառ հռետորի Սերաստացւոյ» (1357)¹² : Աւետիս Նատերանց կ'օրինակէ Դ. Արիոսպաղացւոյ մատենանր «հրամանաւ եւ արդեսմբք ռեջախոհ եւ իմաստուն կրաւնաւորի տէր Յովհաննիսի Սե-

¹⁰ Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ. էջ 426—427 եւ Խաչիկեան, անդ էջ 349 :

¹¹ Խաչիկեան, անդ էջ 401 :

¹² Խաչիկեան, անդ էջ 428 : Երեւանի Մատենադարանի Թ. 2943 (Սարգիս Շնորհաւուց՝ Մեկնութիւն Կաթ. Թղթոց) Ձեռագրին յիշատակարանը «զրեցաւ սա ի քաղաքս Ղրիմ, ընդ հովանեաւ ս. Ստեփանոսի նախավկային ի թուարհրութեանս Հայոց ՊԵ (1356) ի հայրապետութեան տեառն Մեսրոպայ (1359—72) եւ ի Թաղաւորութեան Կոստանդեայ (1345—63) եւ յեպիսկոպոսութեանն տէր Ստեփանոսի եւ յաթոռակալութեան տէր Յովհաննիսի» (Խաչիկեան, անդ էջ 421) պէտք է իմանալ թէ Ձեռագիրը գրուած է ՊԵ (1356) տարւոյն, երբ կը Թաղաւորէր Կոստանդին Դ., Կարապետ երէցի համար : Ապա վերջինս ծախած է ձեռագիրը Վրթանէս հարպետին, երբ Մեսրոպայ էր կաթողիկոսը : Յիշատակարանը կը պատկանի Վրթանէսի, ուստի գրուած է ընդմէջ 1359—1362 տարիներու :

բաստացւոյ, աթոռակալի տէր Ստեփանոսի, որ եւ ստացաւ մեծափափաղ տենչանաւք զԿիրքս աստուածարեալ ի սփոփանս մխիթարութեան անձին իւրոյ սրբասիրի» (1362)¹³: Նոյն յիշատակարանին մէջ է նաեւ տեղիքս. Աւետիս՝ ի Սիս «զտեալ զաւրինակս զսոյս զրեցի մեծաւ փափազմամբ եւ բերեալ փոխարկեցի (վերստին օրինակեցի) եւ տեսոն իմոյ Յոհաննիսի. որոյ յոյժ ուրախացաւ ի զալ աւրինակի սորայ եւ բազում սէր եցոյց մեզ»:

Ստեփանոս եպիսկոպոս, Ղրիմի առաջնորդը, հաւանաբար 1365ին կը վախճանի, որովհետեւ հետագայ Յիշատակագիրներէ այլ եւս չի յիշուիր անոր անունը: Կարապետ զրիչ, որ զինքն կը յիշէ 1365ին, Օգոստոս 15ին, իր յիշատակարանին վերջաւորութեան, ուր կը խնդրէ յիշել զրքին կազմաւորը Մաղաքիա՝ հեղահոյի կրաւնաւորը, մաղթանք մը ունի հետեւեալ կերպով. «Քրիստոս Աստուած յարութիւն սրարկել տէր Ստեփանոսի հայրապետի... հոգւոյն եւ իւր եղբարցն, որ զճաշոցս կապիւ եւ կաղմիւ եւ արծաթ կոճակով եւ լաթիւ եւ շարքուրիւ զարդարեաց: Աստուած զիւր ծնաւդացն հոգին զարդարէ յերկնից արքայութիւնն, ամէն»:

Ընդ նմին եւ յիշեցէք զտէր Մաղաքիա հեղահոյի կրաւնաւորն, որ զճաշոցս կապեաց եւ կաղմեաց, յիշեցէք ի Քրիստոս եւ

¹³ Խաչիկեան, անդ, էջ 456:

մեղաց թողութիւն հայցեցէք» (Սաչիկեան ,
անդ , էջ 469) :

4. Ստեփանոսի մահէն ետք աթոռին կա-
ռավարութիւնն իրրեւ անդադրա՛ն աթոռակալ
երկար ժամանակ մնաց Յովհաննէսի ձեռ-
քը : Ժամանակակից յիշատակարաններ յա-
ջորդարար կը յիշեն իր անունը կաթողիկոսի
անունն կից 1368էն մինչեւ 1380 թուական :

Ստեփանոս զրիշ սրդի նստերի իր 1368
թուին զրաժ յիշատակարանին մէջ ներքոյը
կ'ընէ Յովհաննէսի զործունէութեան եւ ու-
սումնասիրութեան նկատմամբ . «Արդ յամե-
նասառ շնորհացն Աստուծոյ լցեալ արժա-
նապէս այրն Աստուծոյ , սրբազան եւ առա-
քինի , մեհմատոս եւ հանճարեղ , կարողա-
միտ եւ խաճեմամաց , սրբասէր կրտսնաւոր
քահանայն աէր Յովհաննէս , աթոռակալ այ-
ցելութեան հիւսիսական աշխարհի , սաս-
ցաւ . զգիրքս աստուածարան մարդարէկոյն ,
եւ գաստս նորոց կտակարանաց , գրբխոս-
սախաւս տեաւարանութիւնս , եւ գաստքե-
լոցն սրբոց զգործսն եւ զքարոյութիւնն եւ
զյայտնութիւն ահալին տեպեան սրբոց տե-
աւարանէին Յովհաննու ի մի տուփ , շատ եւ
լսելով ծախիւք , զարդարելով խորհրդական
նկարակերպութեամբ՝ սակխարարդ եւ երան-
դաներկ գունավք , ի սիւսիանս եւ ի գուար-
ճութիւն անձին իւրոյ եւ . յիշատակ սոյն
սա յադա յախտեան : Եւ այնչափ ունէր
փայթ յանձն իւր եւ սէր , եւ սիրէր յոյժ
զրանն Աստուծոյ , մինչ զի ոչ տայ քուն աչաց

կամ նինջ արտեւանաց յընթեռնլոյ զգիրս սուրբս եւ քննելոյ զխորս խորհրդոցն, որ ծածկեալ են ի նմա: Որ եւ շնորհաւքն Աստուծոյ հասու եղեալ ամենայն մտաց զրելոց սրբոց անտարակոյս լեզուաւ տայր զլոյս բանին Աստուծոյ ի սիրտ եւ յոյլի ունկնդրաց, որ քաղցր թափ ի քիմս իմանալոյն, քան զմեզր բերանոյ, սր եւ ժողովեալ զրեանս բազում մեկնչաց ի սրբոց հարանց բացայայտեալ՝ զրոյսր աստուածաշունչ զրոց մեկնութիւնս, եւ զի զբասկր զոյժով ստացաւ զամենայն զրեալսն եւ անյոյ փափաղմամբ լընթեռնոյր, ասանկր եւ ասուցանկր, ոչ միայն բանիւ, այլ եւ արդեամբք ի զործ բերեալ արձանացոյցանկր զուսեալսն ի զրելոց սրբոց: Յարում եւ ընդ բազում արդիւնարարութիւնսն զոր տոնկր, արմատացոյցեալ կանգնեաց վանս իւր եւ տաճար երկնանման զեղատպանոյճ, կամարածեւ, զմբեթայտրկ, սրբազործ վիմաք, օսկեպաւծ զեղազանսթեամբ, տեղի անտանելւոյն եւ ի հանդիստ անսխտ կամաքն Աստուծոյ եւ զեւարան զստինն անմահի, անուանելով զնասուրբ Նշան, հինդ խորանսք, ինն աստիճանսք յաւրինակ վերնոյն Սխանի, կարգեալ ի նմա սպասաւորս սրբէանմանս, կուսակրանս եւ սրբամաքսրս, հրեշտակազեղս զուարթապատկեր, անգաղար բերանով եւ անհանդիստ բարբառով սպասաւորելով մշտամասունչ փաստարանութեամբ արարչին ամենայն արարածոց Աստուծոյ

Հաւր եւ Յիսուսի Քրիստոսի եւ Հոգւոյն
Ճշմարտի, որում փառք:

Արդ ազաչեմք զկնի եկեալ մեր եղբարսդ
սիրովն Քրիստոսի, որք պատահիք հոգիա-
ձիւր տառիս եւ հանգիպիք աւգտութեան
ինչ իւրք, յիշեալիք ի Քրիստոս Յիսուս ի
Տէր մեր եւ յԱստուած զարժանին յիշատա-
կի, զերջանիկ կրանաւոր զտէր Յովհան-
նէս՝ ստացաւ զրոցս, զի յոյժ աշխատու-
թեամբ եւ բազում հոգածութեամբ ջանաց
յաւարտումն զրոցս, հանելով ինչս բա-
զումս, մինչ յանդ հանեալ աւարտեաց, զոր
Տէր Աստուած վայելել տացէ, ամէն:

Յիշեալիք եւ զծնաւդսն նորին, զփո-
խեալսն առ Քրիստոս՝ զպարոն Պարոնչահն
եւ զՏիկին, մանաւանդ զհարազատ եղբայր
տէր Յովհաննիսի՝ զսիրելի եւ զհամակ արի
զՂազար յիշեալիք ի Քրիստոս, որ յամս
յայս փոխեցաւ առ տէր, թողեալ սուղ մեծ
սիրելեաց ազդականաց իւրոց, եւս առաւել
եթող տրտմութիւն անմխիթար տէր Յով-
հաննիսին, զի եղբայր կամարար էր նմա, եւ
յամենայն զործս բարութեան կամակից, իր-
բեւ զաւսդան յենլի եւ որպէս ցուպ ի ձե-
ռին, իրր զքաղաք ամուր եւ հաստատեալ
թաղաւորութիւն, եւ ըստ Դաւթայ՝ վայե-
լուչ էր բնակելն նոցա ի միասին, քանզի եւ
ինքն Ղազար այր զուրով կատարեալ հաւա-
տով, սիրեաց զմիայնութիւն՝ հետեւելով
կոչմանն Քրիստոսի, բառնալով յուսն
զխաչն տեառն, հոգացեալ զտեառնն միշտ

Եւ ոչ զաշխարհի, եղեալ մի ողի միացեալ ի տէր, լիեալ ամաց յիսնից, բարեոք վարուք կեցեալ յաշխարհի, վերափոխեցաւ յանդրանկաց խորանսն երջանիկ ընդ երանելիսն, եւ թաղեցաւ սլաւութեան մարմինն որա ընդ հովանեաւ նորաչէն սրբոյ տաճարին սուրբ Նշանին, որում եւ բազում էր աշխատեալ նոյն ինքն Ղազարն ի կանգնումն նորին տաճարի:

Հուսկ յետոյ, եթէ ախորժէք, յիշեալիք ի Քրիստոս եւ զանախտան զրիչս զՍտեփանոս քահանայ, որ եւ ես աշխատեցայ ի սմա, մասն ինչ զրեցի՝ զնոր կտակարանս բովանդակ եւ զսաղմոսն, բայց ի յայտնութենէն, հրամանաւ տէր Յովհաննիսի եւ կատարեցաւ ձեռամբ բաղմամեղիս:

Գրեալ էր հին կտակարանս յաշխարհն Փռանկաց, ձեռամբ արեղայի միոջ Առաքեալ կոչեցելոյ, ի քաղաքն Պաւլանիա, եւ կատարեցաւ ձեռամբ Ստեփանոս քահանայի, որդւոյ Նատերի, ի քաղաքս Կապարիա, որ եւ Խրիմ առձայնի, ի թուականութեանս մերում ՊԺԷ (1368), յետ երից ամաց անցելոյ առման քաղաքիս, յուրում զկնի եկն սով սաստիկ եւ սատակեաց անհամար եւ անթիւ ողիս, որ եւ զրելոյ անկար է» (Խաչիկեան, անդ, էջ 484—487):

Յաջորդ յիշատակագիրները կը յիշեն Յովհաննէս Սևրաստոցին այսպէս. «Ի թվաբերութեան Հայոց ՊԺԹ (1370) ի կաթողիկոսութեան տեառն մերոյ Մեսրոպայ, եւ

այսմ նահանգի գիտաւորութեան աթոռակալի Յահանէս արեգայի կորովամտի» (Խաչիկեան, անդ, էջ 494) :

1371. «Ի հայրապետութեան տեառն Մեսրոպայ, եւ յաթոռակալութեան տէր Յովհաննիսի իմասանայ եւ խոհեմականի» (Խաչիկեան, անդ, էջ 496) :

1372. «Գրեցաւ գիրս . . . րսաւ Հայոց թղականին ՊԻՍ, Դեկաեմբերի ամսոյ ի Իէ : Այս գիր հոգեւորական հրամանի եւ հաւատաւթեան է նուառա Յովհաննիսի կրօնաւոր քահանայի, ծառայի Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ մէրոյ, շնորհաւք եւ սպորմութեամբ նորին աթոռակալի հիւսուսական կոպմանց» (Խաչիկեան, անդ, էջ 504—505) :

1374. «Ի թուականիս Հայոց ՊԻԳ, Մալիս ամսոյ ԼԱ, ի մուսն Յունիս, ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդեայ, ի Եպիսկոպոսութիւն եւ ի յաթոռակալութեան տէր Յահանիսի կրօնաւորի Սերաստացւոյ կորովամտի» (Խաչիկեան, անդ էջ, 514) :

1375. «Ի թուարերութեանս Ասքանաղեան եւ Յարեգական տաւմարի ի ՊԻԴ . . . ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդեայ . . . եւ յաթոռակալութեան ամենայն հիւսիսական կոպմանց Յովաննէսի Սերաստացւոյ, հանճարեղ եւ իմաստուն հետորի» (Խաչիկեան, անդ, էջ 518) :

1377. «Արդ, գրեցաւ սա ի քաղաքս Ղրիմ, յաթոռակալութեանն Յովաննէս կրօնաւոր

քահանային, քաջ եւ իմաստուն եւ ուղղափառ աստօնորդին ի թոռականութեան Հայոց ՊիՉ» (Խաչիկեան, Անդ, էջ 524) :

1380 . «Ի յաթոսակալութեան ամենայն հիւսիսական կողմանց աէր Յովհաննիսի կրանատորի Սերաստացւոյ» (Պարխ, Ազգ . Մատ . 80) :

Թէ ինչու եպիսկոպոսական աթոռն այսքան երկար դատարկ մնաց, յայտնի չէ : Հանդուցեալ եպիսկոպոսին յաջորդ չէ ընտրուած ինքնին Յովհաննէս աթոսակալ, որ կը վայելէր յարգանք եւ վստահութիւն : 1380ին տեղի ունեցած է ընտրական ժողովը եւ թեկնածու նշանակուած է Քրիստանի որդին Խաչերես : Սա նոյն տարին ընկերացութեամբ Նատրատինի որդւոյն Յովհաննէսի, որ նշանակուած էր թեկնածու Լեւոստանի թեմին, կը մեկնի Սիւս, ընդունելու Կոստանդին կաթպիկոսէն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն : Խաչերես կոչուեցաւ Ստեփանոս եպիսկոպոս, «ազայ հասակաւ» էր, մնաց Յովհաննէս իւր աթոսակալութեան մէջ, օգնելու իմաստութեամբ եւ իոհականութեամբ անշափահաս եպիսկոպոսին :

1381ին Ստեփանոս Նատերանց ի Ղրիմ կ'օրինակէ Երեւանի Թ . 7477 ճաշոցն ի Ղրիմ քաղաք, «յեպիսկոպոսութեանն աէր Ստեփանոսի եւ յոտաջնորդութեան եկեղեցւոյ սրբոյ Յովհաննէս կրանատր քահանայի, եւ աթոսակալի սցամ նահանգի՝ բարեփառ

և ուղղադաւան վարդապետի» (Յաչիկեան, անդ, էջ 538) :

1384ին Մարկոս գրիչ կ'օրինակէ Երեւանի Պետ. Թանգարանի 7402 թիւ Ճաշոցն ի Կաֆա, «յեպիսկոպոսութեան տէր Ստեփանոսի տղայ Հասակաւ և յաթոռակալութեանն տէր Յովանիսի Սեբաստացւոյ իմաստնոյ և խոհեմականի» (Յաչիկեան, անդ, էջ 548) :

1384 թուականէն յետոյ յիշատակադիրները կը լռեն Յովհաննէսի մասին: Այս միջոցին վախճանած ըլլալու է «ամենայն հիւսիսական կողմանց» արդիւնաւոր աթոռակալը յետ իրր քառասունամեայ աթոռակալութեան: 1390ին Վարդան սարկաւապ կ'օրինակէ Երեւանի թ. 2090 Նարեկը «յաշխարհիս Հոնաց, մաւտ առ մայրաքաղաքն Սուլղաթ կոչեցեալ, ի սուրբ մենաստանս, որ կոչի Հայր Յովանիսի, սո զուրս տաճար(ին) Տիրամաւրն և այլ սրբոց. ի Հայրապետութեան տեառն Թէոդորոսի և յեպիսկոպոսութեան աշխարհիս այս տէր Ստեփանոսի»: ուստի առանց աթոռակալի յիշատակութեան (Յաչիկեան, անդ, էջ 586) :

5. Կոչումները «կորովամիտ, յոյժ հրմուտ աստուածաշունչ մատենից»¹⁴, «քաջ իմաստախոհ վարդապետ»¹⁵, «հանճարեղ և իմաստուն հոգեւոր»¹⁶ եւն ցոյց կու տան թէ

¹⁴ Յաչիկեան, Երչատ. ԺԴ. դարու, էջ 494:

¹⁵ Երեւան Զեռ. Թ. 372:

¹⁶ Երեւան Զեռ. Թ. 116:

Յովհաննէս ուսումնասէր էր եւ հմուտ առաւածարանական գիտութեանց, եւ ունէր իր ուսուցչական շրջանակը, թէ բեմի վրայ եւ թէ դպրոցներու մէջ: Ուրիշ յիշատակաւոր մը, Կարապետ գրիչ (1363) կ'անուանէ զինքը նաեւ «կորովամիտ վարդապետ եւ հոգեւոր իմաստասէր, հերձուածողաց հալածող եւ ցոփալնացից ահարկանող»¹⁷, որ յայտնապէս բեմական եւ դպրոցական դործունէութեան կը հայի:

Բաց ի հոետորական ասպարէզի վրայ անուանի բլլալէ՝ Յովհաննէս Զանք տաւած է մշտմ տալ գրչութեան արուեստին մասնական յանձնարարութիւններով. 1362ին իր հրամանաւ եւ արդեամբք օրինակած է Աւետիս Նատեր Դիոնեսիոս Արիստղացւոյ գրութիւններու հաւաքածոյքը¹⁸. 1363ին Գրիգոր Սուքիասեանց օրինակած է Դաւիթ Անյաղթի եւ այլ իմաստասէրներու դործերը եւ Ներսէս Շնորհալուոյ Տաղաչափութիւնները ի վայելումն Յովհաննէսի¹⁹: Իր անձնական սկիտքին համար օրինակուած է նաեւ Երեւանի Պետ. Թանգարանի Թ. 372 ընտիր Գանձարան — Տաղարանը: Իր օրով ծաղկեցան ի Ղրիմ Նատեր եւ Նատերեանք, Սուքիասեանք, Թորոսեանք, որոնք մատակարարեցին եկեղեցիներուն ընտիր գրչու-

¹⁷ Խաչիկեան, անդ, էջ 461:

¹⁸ Խաչիկեան, անդ, էջ 456:

¹⁹ Տաշեան, Յուշակ, Վիեննա, էջ 1020, եւ Խաչիկեան, անդ, էջ 380—381:

թեամբ լսողմաթիւ և լայնահաստութիւններ :

Անշուշտ լաւ յարաբերութեան մէջ տպրեցաւ Յովհաննէս ժամանակակից նշանատուր ղեմքին, Աւետիք ճոյնատուր հետ, որ այս շրջանին նշանատուր հանդիսացաւ իբրեւ շինող եկեղեցեաց եւ գրիչներու քաջալերիչ ի կապա :

Յովհաննէս արդիւնատուր Լ. դաւ նաեւ շինարարական գործերով . ինքը կառուցանել տուած է Ս . Խաչի եկեղեցին 1356ին, ինչպէս արձանագրութիւնը կը վկայէ «սատարութեամբ . . . հարապատ եղբարց նորին եւ ըստ հոգւոյ սրբոց բանին», այսինքն ժողովրդեան : «Սուրբ Խաչի վանաց՝ ի վերայ դամբէթի երկաթադիրն է այս» ըստ էջմ. թ. 1636, թղ. 119ա (ԺԸ. դարէն) :

ՓԱԹԱՅ ՏԱՃԱՐՈՒ ԱՍՏՈՒԱՅՈՒԹՅՈՒՆ,
ՅԵՐԿԻՐԻ ԴԻՐԱՏ ԿԵՆԱՅ ՓԱՅՏՈՒՆ,
ՈՐ Է ՊԱՏԿԵՐ ԵՐԿԵՐՑ ՎԵՐԻՆ,
ԵՒ ԵՌԱՆՁՆԵԱՆԸՆ ԿԱՅԱՆՈՒՆ :

Ի ԾՆԸՆԴԵՆԷ ՄԱՐԽՆԱՎ ՓՐԿՁԻՆ,
ԵՐԵՔ ՀԱՐԻԻՐ ԵՒ ՀԱՁԱՐԻՆ,
ՅՈՒԹ ԵՒ ՅԵՐԵՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՍԵԱՆ ԱՄԻՆ
ԿԱՆԳՆԵԱՆ ԵՒՆԱԻՆ ՈՒ ՆԸՇԱՆՈՒՆ :

ՈՒՍԱՐԽԻԹԵԱՄԲ ԻՒՐ ԾԱԹԱՅՈՒՆ
ՅՈՎ ՀԱՆՆԻՈՒ ԿՐԱՆԱԻՈՐԻՆ,
ԵՒ ՀԱՐԱՁԱՏ ԵՂԲԱՐՑ ՆԱՐԻՆ,
ԵՒ ԸՍՏ ՀԱԳԻՈՅ ՈՐԴԻՈՅ ԲՆԱԻՐՆ :

(Յ. Տէր - Աբրահամեան, Պատմ. Խրիմու, էջ 154, տեւ և Բժշկեան, Ճանապարհ, էջ 324, 5) :

Յովհաննու աթոռակալութեան օրով նորոգուեցաւ Սուրխաթի Ս. Առտուածածին եկեղեցին: Ստեփանոս գրիչ Երեւանի Թ. 55 ճաշոցը կ'աւարտէր 1341ին «ի հայակապ եւ ի հաշակաւոր քաղաքիս, որ կոչի Սուրխաթ, ընդ հովանեաւ սուրբ Առտուածածնին եւ սրբոյն Սարգսի զաւրափարի, զոր յայսմ ամի վերստին նորոգեցաւ տաճար պայծառ եւ վայելուչ»:

Հասնօրէն իր անսամբ յարջուրջուած է այն մենաստանն ալ, որուն համար կ'ըսուէր 1390ին «մօտ աս մայրաքաղաքն Սուրխաթ» կը գտնուի եւ կը կոչուի «Հայր Յովանիսի» մենաստան (ՁԵՌ. էջմ. 2090):

Ժամանակակիցները, ինչպէս աւսանքարդէն, հիացմամբ կը խօսին իր բարեմասնութեանց մասին. «պջտխոհ եւ իմաստուն կրօնաւոր», «կրօնաւոր կորովամբա», «ժրջան կրօնաւոր եւ ուղղտրան ճարտաստն», «իմաստուն եւ խոհեմական», եւ այլ յարջուրջանքները, որոնք կը բաշխուին իր անսանն առտօրէն, ապաքայց Էն թէ ինչպէս անիկա իւր բարի եւ սրբական վարքով, խոհեմութեամբ եւ իմաստութեամբ վարած է իւր աթոռակալութեան պաշտօնը, զոհ ձուլելով հասարակութիւնը եւ պայծառացնելով եկեղեցին:

Ս. Խաչ: Նատեր կ'օրինակէ Աւետ. 1347 (ՁԷՁ. այլուր ՌԶԽԹ). ի Սուրխաթ «ի Հաղեաներս վերի աս սան սուրբ Խաչին» (Խաչիկեան, Յիշ. ԺԴ. դարու, էջ 358):

Յակոբ Վ. Կաֆացի (աշակերտ Մարտիրոս Ղրիմեցւոյ) 1698ին գրած է ոտանաւոր գովեստ Ս. Խաչին (Երեւան Թ. 365, 2ա) ասկէ քաղուած արար Բժշկեան, Ճանապ, 327 :

...Կամաւ սուրբ Հոգւոյն ոմըն գիտնական,
Յովհաննէս անուն շնորհիւ պետական.
Լեալ նա յաշխարհէն մեծ սերաստական,
Կանգնել հաւատով զվանքս սուրբ Նշան.

Ունելով ընդ իւր, փայտըն փրկչական,
Եկեալ ի յաշխարհս փառօք մեծական.
Ամփոփեալ զմասն խնամօք տեսանական,
Վերակառուցեալ զվանքս սուրբ Նշան...

Ժամանակակիցներու այս դրուատիքը կարելի է ամփոփուած տեսնել Ստեփանոս զրչի հետեւեալ տողերուն մէջ, զոր կը գրէ 1354ին ի Սուրբաթ.

Եւ իմաստուն մեծ հռետորին,
Տէր Յովհաննէս կուսակրօնին,
Որ է գիտսն աստուածային
Եւ փրկութիւնն է ի բարին,
Զոր Տէր Աստուած ըստ արժանին
Զնա սլահեսցէ կենօք կրրկին :

Ուշադրութեան արժանի են յատկապէս յիշատակագիրներու հետեւեալ տողերը, որոնք մասնաւոր շեշտով կ'ուզեն անոր «ուղղափառ» հաւատքը շեշտել :

Կարապետ զրիչ 1363ին ի վերջ Նանայի Յովհաննու մեկնութեան կը գրէր «յաթո-

ռակալութեան տէր Յովհաննիսի կորուլամիտ վարդապետի եւ հոգևոր իմաստասիրի, հերձուածողաց հալածողի եւ ցոփապնացից ահարկանողի» (Էջմ. 2611) : 1352ին Մելիքիսեթէք միայնակեաց որ «Քիմճակի վոնքին» մէջ կ'օրինակէր ճառքներ մը յիշելով զՅովհաննէս արեղայ, կ'աւելցնէր թէ էր «սոյր բնտրեալ եւ գովելի յաւրէնս Աստուծոյ, ուղղափառ կրօնիք» (Եր. 80) . ուրիշ մը 1381ին կ'անուանէր «բարեփառ եւ ուղղադաւան վարդապետ» եւն :

Անշուշտ այս գրիչներն ունին իրենց աշքի առաջ մասնաւոր դէպք մը եւ կամ դէպքեր, որոնց մէջ կորուլամիտ հոետորը երեւան բերած է իւր ուղղադաւան հաւատքը հանդէպ «հերձուածողաց», զորոնք հայածած է :

Ի Կաֆա եւ Ղրիմի ուրիշ քաղաքներու մէջ կային մեծ թուով եւրոպացիներ, ուրիշ խօսքով լատինածէսներ, որոնք ունէին սեպհական եպիսկոպոս մ'ալ : Անոնց թուին մէջ կային նաեւ լատին ստաքեալներ, յանուանէ Դոմինիկեաններ եւ անոնց միաբանակից Հայ Միաբանողներ : Վերջիններէս կը յիշուին այս շրջանին Թաղէոս եպիսկոպոս, Մարուդէ, Աւետիք — Օդոստինոս, Քր. Յակոբ եւն : Թաղէոս եպիսկոպոս 1351ին կը ձեռնարկէ շինել սեպհական եկեղեցի մը ի Կաֆա յանուն սուրբ Հրեշտակապետին Միքայէլի :

Երկու եկեղեցիներու յարաբերութիւնք

լաւ էին սակայն, 1348 Սեպտ. 19ին յանձն կ'առնէ «Ստեփանոս Եպիսկոպոսն մականուն Մարադ, կատարել Լատինաց «Սան Ֆրանցիսի» Եկեղեցւոյն մէջ, ի բացակայութեան Թաղոս Եպիսկոպոսի, քահանայական ձեռնադրութիւն տէր Մարուկէի վրայ :

Երկու Եկեղեցիք որչափ ալ բարեկամական յարարերութեան մէջ էին իրարու հետ, բայց եւ այնպէս կոյին անշուշտ կէտեր, որոնք կու տային առիթ Երբեմն վիճարանելու, յատկապէս դատնարտնական խնդրոց շուրջը : Կոյին, ինչպէս կ'երևայ, նաեւ Եկեղեցական — քաղաքական խնդիրներ :

1365ին Կարապետ դրիչ խօսելով Չալիբէգ բոնապետի վրայ, կը դրէ հետեւեալ տողերը, զորոնք ամբողջութեամբ յառաջ պիտի բերեմ խնդրոյն պայծառութեան համար .

... Յիշեսցիք ... զփափաղմամբ ստացողն սորա զՄկրտիչ արեղոյն ... եւ եղբաւրն իւրոյ Առաքելին ... նաեւ զՀայրպետն զՅուսիկ եւ զՆահապետ արեղայն եւ զԳրիգոր միայնակեց ... : Նաեւ ... զսուտանուն քահանայ զԿարապետ զծոյս սորա : Եւս առաւել զԵղրոյրն մեր հողեւոր զպատուելի քահանան զՍահակն որ զաւրինակն շնորհաց ... :

Կատարեցաւ սա ի թվին Հայոց ՊԺԴ. սուրհաստոս ժն . ի Հայրապետութեան տեառն Մեարութայ, յեւ — ութիւն արհիականին տէր Ստեփանոսի, ի թաղաւորութիւն Կոս-

տանդիւնոսի, ի հաշակաւոր քաղաքս ի Կա-
ֆաս, առ ոտս սուրբ Երրորդութեան... ի
դատն եւ ի նեղ ժամանակիս, որ Երեւեցաւ
յայսմ ամի Խմայելեան ազգէն Նեան եւ
ապականիչն. զազգս քրիստոնէից սրախո-
խող արարեալ. որ եւ Կոչի անուն Չալի Բէյ.
որ եւ զամենայն ուշխուրհ որ մերձակոյ կը
աճիւ եւ զողովեամբ պահէր զցայց եւ զցե-
րեկ:

Որ եւ աստուածային նախախնամու-
թեամբն հոռմայական եւ արիական ազգէն
բոտ հրամանին տէր Ներսէսի յայսմ ամի
հրամանակատար եկեալ ի քաղաքս զաւն-
ձաւլաւս, բոտ հրամանին Հոռմայեցաց: Ըստ
աստուածային ազնդութեացն զՍուրբա քա-
ղաքն առեալ եւ զամենայն ինչ որ ի նմա
գտեալ՝ ձեռքաւորեալ. եւ զինչ Խմայելեան
եւ Երրայեցիք, որ են թշնամի Սաշին Քրիս-
տոսի եւ քրիստոնէից՝ զամենեւեան ի սպառ
կոտորեալ. եւ զինչսն գտաւձանեալ:

Եւ յայսմ ամի խոռվեցաւ ժողովուրդ
քաղաքիս քահանայիւքն զասիւք, սուգ եւ
տրտմտութիւն մտեալ ամենեքեան առ հա-
սարակ. որ չարն եւ բանսարկուն թշնամին
սատունայ մտեալ բոնս արկ ի միտս Մեծու-
նաց եւ ի հերետիկոսաց, որ զեկեղեցիս ուղ-
ղափառաց բոտ յորջորջման Աստուածածին՝
խլեցին եւ հերետիկոսք բնակեցան. եւ մեծ
տրտմութիւն տիրեց ուղղաառաց եկեղե-
ցեացն. զոր Տէր Աստուած խաղաղութեամբ
պահեսցէ զայս եկեղեցիքս անփորձ...:

Ուրիշ գրչէ : «Քրիստոս Աստուած յարութիւն պարգեւէ տէր Ստեփանոս Հայրապետին ... Հոգւոյն ... որ զձաշոցս կապիւ եւ կալմով ... կոծակով եւ լաթիւ եւ շարքուրիւ զարդարեաց : ...

= Երեւան 7458, Խաչիկեան, 468/9

= Eriv. 54 (ձաշոց, հանդերձ մանրանկարօք) :

Ասկէ արտապրած է ոմն յիշատակարանս, զուրս ձգելով ինչ ինչ անուաներ : Համամճեան՝ Յուլյ. Գաղատ. 54 (Կանոնադիրք եւ Թուղթք) : Ընդգծեալք, որոնք անընթեռնլի են այժմ ի Ձեռագրին լրացուած են օրինակութիւնէս :

Կաֆայի Սուրխաթ Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որուն վրայ է հոս խօսքը, անշուշտ այն եկեղեցին է, զոր շինած է պարոն Շահանշահ, 1336ին կը յիշէ զայն Տիրացու Երեւանցի, Երեւանի Թ. 1654 ձեռագրին մէջ.

«Ես Տիրացու... քահանայ... յօտար աշխարհս այս եկի, ի Ղրիմ քաղաքս Աւդպէկ զանի, յեկեղեցիս պարոն Շահանշահի զվիրքս զրեցի զՎարդանի...» : Այլուր յիշելով նոյն եկեղեցւոյն սպասաւոր Զաքարիա կրօնաւորը կը գրէ. «սպասաւորէ Աստուածածնի, որ շինած է, պարոն Շահանշահի եւ իր խնամոյն պարոն Սարգսի... աղաչեցէք զՏէրն ամէնի, որ ողորմի Զաքարէի եկեղեցպանին պարոն Շահանշի... : Արդ զրեցաւ ի թվականիս Հայոց 926. ի մայրաքա-

դաքս ի Սուրխաթ, որ Ղըրմ կոչի, քնդ հո-
վանեալ սուրբ Աստուածածնի, պարոն Շա-
հանշահի շինած» (Հմմտէ Խաչիկեան անդ,
էջ 286 — 288) :

ԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

Յովհ. Սերաստացւոյ զբաւոր աշխա-
տանքներէն ինձի ծանօթ են հետեւեալ
զրուածքները .

1. Քարոյ Աստուածայայտնութեան
Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ասացեալ
ի Յովհաննիսէ աթոռակալէ Սերաստացւոյ
ամենայն հիւսիսական կողմանց¹ :

Յանեղական լուսոյն նախնական,
Որ է պատճառ լուսոց եղական,
Լոյս զոյացեալ լճիտ մաքրական . . .

Տուներու սկզբնակապ զրերը կը կա-
սկեն՝ Յովհաննիսի է բանս :

²⁰ Պարիսի Ազգ. Մատենադարանի Թ. 80, 11ա
խորագիրն ունի այսպէս. «Քարոյ մեծի աւուր Աս-
տուածայայտնութեան, Իննդեան եւ Մկրտութեան
Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. աղերս մաղթա-
նաց բանի առ նոյն Աստուածն եւ Տէրն Յիսուս միջ-
նորդութեամբ մօրն իւրոյ եւ կուսի ամէնօրհնեալ
Ս. Աստուածածնին, յանարժան ծառայէ նոցին ի
նուաստ Յովհաննիսէ Սերաստացւոյ եւ աթոռակալէ
ամենայն հիւսիսական կողմանց» :

Ձեռ. Երեւան, Պետ. Թանգարան, Թ. 372, 560ա — 565ա (Ա-Գ տուները ինկած են) : Պարիս, Ազգ. Մատ. Թ. 80, 11ա — 20բ (1380) :

2. Նորին Յովհաննէս աթոռակալի ասացեալ ի սուրբ և յամենեքջանիկ հարսն և ի քաջ սպառազէնսն՝ յանպարտելի ախոյեանան հաւատոյ ի մեծն Աթանաս Աղեքսանդրու և ի կորովին Սիմէոն և Կիւրղոս Երուսաղէմի :

Յիսուս Աստուած իմ հովիւ բարի,
Որ զկորուսեալ ոչխարն յերկրի
Գտեալ բարձեր յուսոյդ զօրեղի...

Տուներու սկզբնաղբերը կը կապեն՝
Յովհաննիսի է բանս :

Ձեռագիր՝ Երեւան, Պետ. Թանգ. Թ. 372, 565բ — 566բ (ինկած են Դ — Ջ, ԺԲ — ԺԴ տուները) :

3. Յիշատակարան Յիսուս Որդւոյ : Յովհաննէս 1349ին ի Սուրխաթ Գրիգոր (Սուքիասեանց) զըչին օրինակել տուած է Ներսէս Շնորհաւուոյ տաղաչափութիւնքը, որուն կցած է :

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՏԱՌԻՍ Ի ՍՏԱՅՈՂԷ 211
 ՍՈՐԻՆ. Ի ՆՈՒՍՍ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԷ
 ՍԵՐԱՍԱՅՈՅ. ԱՂԵՐՍ ՄԱՂԹԱՆԱՅ
 ԲԱՆԻ ԱՌ ԻՄԸՆ * :

Յիսուս սուճեալ տէր անխախճան,
 Հաւր միտմին Որդի եւ Բան.
 Որով երկինք հաստատեցան,
 Իմանալեալքն համանդամոյն :

2 հօր : — 4 իմանալեօքն :

* Հ. Ն. Աղինեան, կը թուի թէ մասուրի շէր
 հրատարակել ամբողջուպէս այս Յիշատակարանը : Իր
 յալուածին մէջ միայն մի քանի տուներու յառաջըն-
 րութիւնը կայ : Մենք սակայն յարմար պատեցինք ոյդ
 ոտանաւոր ներբողեանն ամբողջական ընագրովն այս-
 տեղ ներկայացնել, քանի որ միակ Զեռարի մը մէջ
 է որ տա այժմ պահուած կը գտնենք : Այդ Զեռա-
 րիբը, գրուած է նկարագորցուած հասա թուղթի
 վրայ, կը պահուի խնամով Վիեննայի Միթիարեան
 Մատենադարանի մէջ, կը կրէ թիւ 547, որուն ման-
 րամասն ցուցակագրութիւնը տես Հ. Յ. Տաշեան,
 Մայր Յուցակ, Վիեննա, 1895, էջ 1019—1020 : Տա-
 շեան այն ժամանակ տակաւին անձանօթ Յովհաննէս
 Սերասայոյ կենսագրութեան անգրագոյն մանրա-
 մասնութիւններու, կը համարէր թէ Զեռարիբը
 գրուած է Սերասաի, սակայն այսօր յայտնի է թէ
 1343էն սկսեալ Յովհաննէս կը գտնուէր Ղրիմ, ի
 Սուրխաթ, ուստի այստեղ իր գործածութեան համար
 գրել աւանդ է ոյդ Զեռարիբը եւ այդ առթիւ յօրինած
 իր ներբող — Յիշատակարանը : Գրիչը՝ Գրիգոր,
 հաւանաբար, Սուրխաեանց, միօրինակ չէ աւ— եւ օ-
 գրչութեան մէջ : Մեր հրատարակութեան մէջ ամեն-
 ուրեք պահած ենք աւ— ձեր, իսկ տարբերութիւն-
 ները նշանակած ծանօթութիւններու կարգին :

(Հ. Գ. Տ. Գ.) :

- 5 Եւ Լրկրային Հիմն անսասան ,
 Իմաստութեամբդ ի խոր անկան .
 Նայ եւ զդալի գոյքս ամենայն ,
 Ի քէն եղեալք եւ զոյացան :

- Յորոց պատիւ անեղբական ,
 10 Ընդ զսՀութիւնս անչափական ,
 Եւ աւրՀնութիւնք առլըռական ,
 Փառք եւ զովեստ անճառական :

- Ընդ քեզ եւ Հտւր անբակրորան ,
 Եւ Հակոյի Հսկւոյոյ բրդխման ,
 15 Կացցի յայժմուս եւ յաւիտեան ,
 Եւ անթուելի դարս անսահման :

- Որում եւ իմքս փանաքի ,
 Յոյժ թարմատար ողիս յոռի ,
 Ի փեսայէդ եղեալ այրի ,
 20 Զար սիղեխին զբոեալ զերի :

Սայ որ խորան է յուսայի ,
 Իմ ճշմարիտ Սողովմոնի ,
 Այժմ աղուեսուն որջ խաւարի ,
 Դիւաց դարուն տուն կեղարի :

- 25 Զարեաւք յցեալ անչափելի ,
 Վիրաւք նեխեալ անբուժելի ,
 Շարաւաթոր եւ որքնայի ,
 Եւ տեսողաց իւր զագրելի :

Յերեւանկեալ քեզ պաշտաւի,
 Բեկեալ սրտիւ յոյժ թախծալի,
 Վիժաւք տըխուր արտասուալի,
 Զայնիւ նըւազ կողկողալի:

212*

30

Հայեաց դու յիս տէր բարերար,
 Աչաւք քո քաղցր եւ հաշտարար,
 Զփանաքութիւնս իմ թարմատար,
 Դու քեւ յըցոյ փարթամարար:

35

Եւ բզար սիզեխն իմ խոռփարար,
 Հերքեա յինչն ի խոր խտար,
 Զայն սր բախեաց զիս կամակար,
 Որպէս մանուկ մի խելաղար:

40

Եւ սուրբ փեսայդ սրախարար,
 Մուտ յառապաստ քո սիրարար,
 Զի քէն այրի զհոգիս տատար,
 Ընկալ ի զիրկի ընտաներար:

Գրրկեա աջոյ ձեռամբդ յաւժար,
 Զախդ հովանի զլիսոյս յարմար,
 Զի մի հասցէ յիս նետրն չար,
 Այն սր թրոշի մուտ ընդ խտար:

213—

45

Այլ եւ աղուէսն այն կամակոր,
 Զհայրն սրտութեան եւ նենդաւոր,
 Կալեալ տրկցեա անդունդք ի խոր,
 Անդ որ է սրջ իւր ընակաւոր:

50

31 Վիժաւք, կարգա՝ Դիժաւք:

34 աչաւք:

45 յոժար:

Եւ զաւղային զհւարն մոլոր ,
 Զթրոշուն կոշեալսն թեաւոր ,
 55 Տանի խաւարն անլուսաւոր ,
 Ի յարտաքինն յոյժ հեռաւոր :

Եւ զխաւարեալ յարկըս սպաւոր ,
 Զկեղարու տունս առակաւոր ,
 Լըցոյ լուսով քո արփաւոր ,
 60 Ճառաւոյթիւ քոյ փառաւոր :

Եւ նորոգեա յոյժ հնարաւոր ,
 Նորոգ խորան զիս հոյեւոր ,
 Խաղաղութեանդ իմ յերկնաւոր ,
 Արքայաբան խորհրդաւոր :

213բ

65 Նրպատտ կենաց խոստովանեալ ,
 Տէր իմ Յիսուս բարեբանեալ ,
 Ախաից բոլոր բրժիշկ զովեալ ,
 Անհրնարից հընարք ցուցեալ :

Զհոյիս թիւնաւք չարին լցեալ ,
 70 Եւ ի բարեաց զատարկացեալ ,
 Մաքրեա հոգւովդ աւրհնարանեալ ,
 Լից բարութեամբ քո կատարեալ :

Եւ զկարեւիկ խոց իմ նեխեալ ,
 Զդարչ սրբնալիցս ապականեալ ,
 75 Կրտրեա սուսերբ քո սուր սրբեալ ,
 Խարեա խոյժիւդ ողջակիցեալ :

53 զօղային :

69 թիւնօք :

71 հոգովդ :

74 ուղղէ : սրկնալիցս :

Եւ զկենարար մարմինդ աւրհեալ,
Տուր ինձ կենաց զեղ կտտարեալ,
Զի ճաշակամար ի քեզ բնակեալ,
Եղէց կրկին կենսութ լրցեալ :

214

80

Նայնպէս եւ զբան քս հոգեկան,
Որ է հոգի եւ կեանք մարդկան,
Որ ի Հոգւոյդ քս էական,
Հնչեաց ի գունդըն նախնական :

Ի մարդարէսն հրաշական,
Եւ յառաքեալսն աստուածադոն,
Յորոց զբեցան զիրք տիրական,
Հնաց եւ նորոց տառք ամենայն :

85

Որոց բազումք հետեւեցան,
Բարունքն բնտիր աստուածարան,
Որք զհին եւ նոր զիրս ընթերցան,
Մտքսւր մըտաւք եւ ուռճացան :

90

Կրկին յորո՞ն իմացական,
Բնաւիցս ետուն կեր հոգեկան,
Զոր ազաճեմ զկենացդ իշխան,
Տալ ինձ ըզնոյն լոյս զխաւթեան :

214

95

Իմաստութիւն Հաւր անքրնին,
Ուստուած եւ տէր իմ յերկնային,
Նախախնամող էից բնաւին,
Ի ժամանակրս նոր եւ հին :

100

80 կենսութ :

92 մըտութ :

97 հոր անքրնին :

Որպէս եւ մեղ յամբս վերջին,
 Լոյս ծաղկցեր զիմանալին,
 Զաստուածաբան սրբոցն ըզմին,
 Քրննիչ խորոց քո սուրբ տառին:

- 105 Զարեանատուն իմ լուսատուին,
 Զներսէսրն սուրբ Պաշլաւունին,
 Զհովիւրն քաջ ընտրեալ արին,
 Զեկեղեցւոյ ջաշ սլանծալին:

- Զդէտրն զուարթուն առաքինին,
 110 Զհաւատարիմ տրնտես բանին,
 Որ ի ժամու բստ արժանին,
 Զհաց քո բաշխէր բանականին:

- Սոյ Մովսէսի լեալ նմանող,
 Զդործ եւ զբան քո տառատալող,
 115 Յերդ եւ ի տաղ բղնոյն չափող,
 Քաղցր եղանակ ձայնիւ աւղող:

- Դուրթի զործոյն հանդունակող,
 Շնորհաց Հալոյցդ քո բնդունող,
 Զնոր Գողիադ սլարսաքարող,
 120 Հերձուածողաց խըմբից հերքող:

Սղոմամբ քոյին Հալոյցդ երդող,
 Այսուն չարի ոսյ հալածող,
 Զմարդկան լրկիչըն խափանող,
 Ողւոց ախտից մեր բըժըշկող:

116 ուղղէ. ողող:

121 հողոյց:

124 ողոց:

Տևոանողաց Բանին սիրող ,
Առաքելոցն յոյժ փափաքող ,
Զմիտս նոցին բացսյտյտող ,
Զաիեալ բանիւ յըստակ մեկնող :

Իմաստութեան քո հանճարով ,
Քոյինատուր տառիցն ուժով ,
Ի յառաջին մտրդոյն կարգով ,
Մինչ ի վերջինն աւարտելով :

Զբան եւ ըզդործ շարագրելով ,
Զիւրաքանչիւր դարուցն աւճով ,
Զմիտրս հանուրցըն խորհրդով ,
Մեկնեաց վրճիտ բանիս չափով :

Զչարեացն ըզչար զործ յիշելով ,
Զինքն ընդ նոսին չար կոչելով ,
Վասըն չարին արտասուելով ,
Մեծ կականմամբ հառաչելով :

Զբարեաց բարիսն յինքն ունելով ,
Սրբբոցն յաւէտ հաղորդ պործով ,
Քեզ պաղատէր կողկողալով ,
Նստնիլ ի դաս նոցին փութով :

Ելից ըզբանս իւր մաղթանաց ,
Ի թիւս տանց երկհաղարաց ,
Որով յուսոյ զուորդ կենաց ,
Յաւէտ բախել զմեզ յորդորեաց :

Դրբուատ մի այլ չարակարգեաց ,
 150 Զոր անճառէդ չափով ճատեաց ,
 Անծին ծընաւդ զչայր քարոյեաց ,
 Անծին ծընունդ զքեզ գաւանեաց :

Զչոյիւ բրդիսումն արտաճառեաց ,
 Ճճարտապէս տառնց կարծեաց ,
 155 Եւ զմարդանալլն քս զբեաց ,
 Մինչ յայն Լրեկ տարն աւարեաց :

Բարառնարար յաղաղս Լրկնի ,
 Բանրս զբեաց զարմանալի ,
 Որ ի զխմաց յԼրկնից խոտսի ,
 160 Իրբ ի զայլ մի կենդանի :

216r

Բաղում եւ այլ բանք պիտանի ,
 Որ խմատանց է ցանկալի ,
 Երգ եւ նրապք հիանալի ,
 Եւ մեկնութիւնք խորին բանի :

165 Թարգմանութիւնք յոյժ զովելի ,
 Եւ պատմութիւնք բաքանչելի ,
 Ներբողականք բանք զովեսաի ,
 Եւ հաւատոյ ճառք պանծալի :

Արձանացոյց յեկեղեցի ,
 170 Ըստ յեթնալոյս աշտանակի ,
 Լրնուլ լուսովն խմանալի ,
 Զրնդաւնոյց սոցին զհոյի :

Այլ ևս նըւաստիս քս ծառայ , 217 -
 Յոյժ անպիտանիս պաշտանեայ ,
 Զերանելոյս զիրն ընթերցայ , 175
 Աղատ կամաւք և ցանկացայ :

Բոյց զի սնոտի հոգաւք լըցայ ,
 Եւ պատրանաւք պաշարեցայ ,
 Ներքին աշաւքս կուրացայ ,
 Աչ պահեցի գոր ընկալայ : 180

Վտան այնորիկ կարտաւացայ ,
 Գրբել ի նիւթ մալաղաթեայ ,
 Գրբչաւ ճարտար գոր և ծանեայ ,
 Պրճնեալ ոտկով ի պոյն ծաղկեայ :

Քարեաւ տախտակն սր րատացայ , 185
 Յիս անմոռաց պահել ըլսոյ ,
 Եւ յիշատակ ինձ առ յապայ ,
 Ինձ և յիմոցրն մըշտակայ :

Նայնալէս ևս սոյն տառիս զրոգին , 217 -
 Աշխատողին ևս ստուգալին , 190
 Պոյժաւ ծաղկաւք զարդարալին ,
 Ի չար և կապ աւարտողին :

174 պաշտոնեայ :

176 կամօք :

177 հոգօք :

178 պատրանօք :

179 աշաւքս :

181 կարտաւացայ :

185 ուղղէ՛ք քարեայ :

191 ծաղկօք զարդարողին :

Փափաքանաւք ընթերցաւդին ,
 Զմիտըս բանիցըս քննաւդին ,
 195 Սովաւ առ քեզ պաղատողին ,
 Մաքուր մըտաւք աղաւթողին :

Եւ ստացողիս յըզմամբ սըրտին ,
 Ինձ եւ յիմոցն ամենայնին ,
 Որ տարփանաւք սիրոյ կըրկին ,
 200 Ետու զըրեւ ինձ ըզսորին :

Ի ծննդենէ մարմնով քոյին ,
 Ի թիւ յատուկ մի հազարին ,
 Յերեք հարիւր եւ ի յիսնին ,
 Եւ ի մի ամ սկսեալ ամին :

205 Սակացն ի թիւ այսքանաղեան ,
 Եւ թրն հարիւր տուժարական ,
 Ի յիննըսուն աւարտական ,
 Եւ ի յութեակ թիւն յանդական :

218 —

Իսկ ի վտարիկըն մեր չրրջան ,
 210 Եւրկու հարիւրն թըւական ,
 Վաթսուն եւ հինգն աւարտական ,
 Ի վեցերորդ ամին սկըսման :

Քեզ մատուցի նրւիրական ,
 Զտառըս մաքուր աղաւթական ,

193 փափաքանօք :

196 մրտօք :

199 տարփանօք :

206 տօժարական :

214 աղօթական :

Ես որ ծառայս եմ անարժան,
Քո Յովհաննէս այր անպիտան։

215

Զի յաներեկն աւր քո ծաղման,
Զմեզ ընկալցիս յաջոյն կողման,
Եւ քեզ տացուք փառս անվախճան,
Այժմ եւ յապոյն եւ յաւիտեան։

220

217 օր։

4. Հաստատական Յիշատակարան երեւանի թիւ 7432 ճաշոցի թղ. 278ր, Ղրիմի Շահնշահ զիւղի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ (1372)։

«Այս զիր հոգեւորական հրամանի եւ հաստատութեան է նուազ Յովհաննիսի կրօնաւոր քահանայի, ծառայի Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, շնորհաւք եւ ողորմութեամբ նորին աթոռակալի հիստական կողմանց։ . . .

(Վերջ.) Գրեցաւ զիրս յրաւ մեզ մարդեղութենէն Տեառն մերոյ եւ փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի ՌՅՀԴ (1374) թվականին եւ ըստ Հոյոց մեծի թվականին ՊԻԱ (1372), ի ղեկավարերի տմոյ ի Իէ (27)։ Եւ վասն առաւել հաստատութեան նշանեցաք մերով իսկ սոփորական ձեռադիր նշանուս»։ Կնիք։

Հրատարակութիւն՝ Լ. Ս. Սաչիկեան, ԺԴ. դարու Ձեռագիրների Յիշատակարաններ. Երևան 1950, էջ 504—505։

ԺԲ.

ՄԱՆՈՒԷԼ ԲՋՆԵՑԻՈՅ

Ժ Բ .

ՄԱՆՈՒԷԼ ԲՋՆԵՑԻՈՑ

1388—1425, 1425—1432

Մաշտոցներու եւ Գանձարաններու մէջ
երեսան կու գան երեք գանձեր, որոնց տնա-
կապ գրերը կը հիւսեն Մանուէլ ինչ ինչ ձե-
սապիրներու մէջ այդ Մանուէլը կը կոչուի
«Բջնեցի», «Լալիսկոպոս», «Տէր Մանուէլ
Բջնայ, Այրարատեան նահանգի», բայց անոր
ժամանակի մասին որ եւ է ակնարկութիւն
չ'ըլլար :

ԺԴ—ԺԶ գրերուն Բջնայ արքեպիսկո-
պոսական աթոռի վրայ բազմած են համա-
նուն հինգէ տւելի արքեպիսկոպոսներ,
սկսեալ 1367էն : Այս պարագան կը գծուա-
րացնէ որոշել գանձասաց Մանուէլի անձն եւ
ժամանակը : Ան այս միակ միջոցն կը համա-
րիմ յենուլ այն հնազանդ ձեռապիրներու
վրայ, որոնք կը պարսնակեն յիշեալ երեք
գանձերէն մէկն կամ միւր, այսպիսի են
1436 (Ա.), 1484 (Գ.) եւ 1530 (Բ.) տարիե-
րուն գրուած ձեռապիրները : Եթէ երեք գան-
ձերս մէկ հեղինակը կը պատկանին, կրնանք
վստահարար ըսել, թէ գանձասաց Մանուէլ
Բջնեցին 1436էն յառաջ ապրած է . այլապ

մեղի ծանօթ երեք Մանուկներուն ընծայելու է : Հաւանակօրէն նախապատուութիւնը Ա. Մանուկին տալու է :

Բջնոց աթոսին վրայ նստող առաջին երեք Մանուկը անուն արքեպիսկոպոսներն են :

1. Մանուկ Ա. յաջորդն Վանական Բ. ի իր գովարդը հիւսկ Յովհաննէս զրիչ, որ օրինակած է Շարակինոց մը «Հրամանաւ» արքեպիսկոպոսին ԱՅՆԻՆ ի Սանահին :

«Թ՛վիս ՊԺԶ ծրեալ եւ ծաղկեալ այս բարաստան Յոհաննիսի զրչի ձեռամբ... ի սարբ... սխառ որ կոչի Սանահին... առտառ Ղապար վարդապետի եւ երջանիկ հարապատի իւրոց Յովհաննէս ճգնադղեաց փիլիսոփայի. հրամանաւ սրբազան վեհին խմբ երջանիկ եւ առաքելաչնորհ արհիական զլիսոյն մեծի մեարապօբարի եւ վերադիտայի՝ երկնաքառակ տանն Արարապեան եւ աւգասպահի երկնահանդես աթոսոյն սարբ տեղեացն, այսինքն անոյն յիշական Վերապին... որ եւ առտուածոյին ընտրութեամբն շնորհեալ ի Տեառնէ հովիւ եւ առաջնորդ բառաւոր հաւար, իշխան եւ իշխեցոյ ի վերայ ԺԲ վիճակաց. որոց անուն, իր եւ պատկեր... տէր Մանուկը գերահռչակեալ : Նա եւ ոչ ի յառմիկ ժողովրդոց ընտրեալ, այլ ի յազատ տանէ եւ սեփական ազգէ, որ եւ բոտ անուանն ճոխութեան եւ ըստ վարուցն մաքրութեան ի վերջին ժամանակիս փայլէ ի

տանս արեւելեան , սրպէս զարեպակն ի մէջ
տատեպաց . շնորհապարկեալ փիլիսոփայա-
կան հմտութեամբ առատածաշունչ մատե-
նից եւ երաժշտական եղանակաց . սիրազ
սրբաց , զարգարիչ տանից , բարեկամ Քրիս-
տոսի եւ ախոյեան հաւատաց : . . . սրով ընդ
բազմաց եւ զայս փոքրատառի գիրք շարա-
կնացիս ստացաւ . . . » (Բանբեր , Ա. էջ 205—
206) :

Այս Յիշատակարանը կը կանխէ Մա-
նուէլ արքեպիսկոպոսի մէկ առաջադա-
րանը , սրուն անակապ գրերը՝ «Տէր Մանիէլ
էրզնէ զայս բան» : Յատաջ կը բերեմ տուներս .

Մանուէլ զհամբաւս այս անարժան ,
եպիսկոպոս արասց 'ս անպիտան ,
զաջարկ Բրջնաց աւ Արարապեան ,
եւ Վիրապին սուրբ զանգապան :
Այլ եւ ըզլմ'ն առատածանձան
զաւր Վանականն արհիական ,
սր կայ արքնեալ այժս' ի տապան
յիշէք յապաւթրս մաքրական :
Նաեւ տանէք յիշման արժան
զմեր մարմնական զծրնուզքն արեան
զհայրն իմ Շատրուհ յապաւ տահմեան ,
զմայր Զանխաթան բարի անուն :
Աւ սրք քան զսուքս յառաջել կան ,
զպապ անուանեալքն մեր բնական
զթային 'ս Արջուկ Զաքարիայն .
Քրիստոս հանգչի հպիս նոցայն . . . :

Իսկ մերձաւորն իմոյ արեան
 դմեծն Այլիդրէկ Եղիւփարպեան ,
 ու Աւաքն սրդի եւ Չաքարայն ,
 եւ Ըղթոռնուէնքն իւր միտքան : . . .
 Էսր զի առեմ լիարեւան ,
 դմեր հոգեւոր զծնուդքն յատպան ,
 զպարսն Աստրիկն Վահագեան ,
 զպարսն Վախախն բարի անւան : . . .
 Սոյնպէս զսրդի մեր 'ւ ազգական
 րպտիրացու րպարեղայն ,
 զքահանայապետ անւան ,
 զնորարարող ձեռացս աւծման : . . .

(Բանբեր Հայաստանի գիտական Ինստի-
 տուտի , գիրք Ա. եւ Բ (1921—1922 . էջ 203,
 205) :

Այս վերջին տանս «զքահանայապետ տ-
 նուան» կը թափ ինձ իմանալ , թէ նոր
 օծուած արեւդան ալ Մանուէլ անունը կը
 կրէր :

Իր զրչեն կ'երեւան նաեւ հետեւեալ
 ասղերր , սրոնք երեւանի Մատենադարանի
 թիւ 4060 (Աստուածաշունչի) մէջ մուտ
 գտած են .

Ձաէր Մանուէլ համբաւ վերջին ,
 Յաջորդ Բրջնոյ ու Այրարապին ,
 Որ ծրբեցի ծայրօք մատին .
 Ձիշատակաց զիծս վերջին :

Միշտ յիշեսցիք առ ի բարին
 Զմեղ եւ զնախնիքն մեր բնաւին .
 Եւ ձեզ յիշէ Տէր ի բարին
 Աստ եւ ի յօրն ապապին . ամէն :

Լ . Խաչիկեան , ԺԵ . զարու յիշատակա-
 բաններ , Երեւան 1955 , էջ 51 :

Հատնօրէն նաեւ հետեւեալը , ԺԴ . զա-
 րուն զբուած ձեռագրի մը մէջ (Երեւան ,
 Մատ . Թ . 2079 , էջ 228) .

Բազմերանկ զաշտ նաղելի
 մատնեղիպամբ առչարեցի ,
 Քառակուսի հիմնադրի ,
 ու սեթնանկիւնի վրան հարի .
 Ութ բրբամբ զսա կառուցի ,
 Երկեակ քառիւք բազմախաչի .
 Եւ զեղեցիկ զարդարեցի
 եւ տեսան իմոյ ընծայեցի .
 Տէր Մանուէլ երաժշտի
 Արարադեան մեծ սյցելի .
 Զի յիշատակ սա եղիցի
 զիս բատ հոգւոյ ստաքսդի ,
 Տէր Ստեփանոս փիլիսոփայի
 մաքուր եւ սուրբ ճշնաոքի :

Մանուէլ Ա . ի աթոռակալութեան տա-
 րինները մեղի ծանօթ չեն : Գիտենք միայն
 1367 տարին :

2. Իր յաջորդն Լյամձ է Վանականի Գ. , սրտն մաշտան տարին միայն ծանօթ է : Թա՛մաս Մեծսկեցի կը պատմէ , թէ Լէնկթմաւր 1387ին . «խտարեալ զամսրն Բջնայ Լառ զնա Լ. սպան զեպիսկոպոս աշխարհին զաւրն Վանական , սր էր սյր իմաստուն Լ. զխոնակուն Լ. սպարմած Լ. զթած տմենայն ազգատաց» (Էջ 19) : Նոյնը կը վկայէ Գրիգոր Խլաթեցի , թէ 1387ին Լանկթմաւրեանք .

Զամսր տեղիսն յաւար տսին . . .

Յարոց Լ. մի էր Լ. Բրջնին ,

Որ էր աթսս երկուց պեաին

Զոր տսին Լ. յանդեցին .

Զեպիսկոպոսն սպանեցին :

(Լ. Խաչիկեան , ԺԵ . զարտ Յիշատակարաններ . Ա. Էջ 275) : Ուրիշ մամանակակից մը ձեռադրի մը լուսանցքին վրայ կը գրէ . «Քրիստոս Աստուած , փրկեալ զաշխարհս ի Լանկթմաւրէն . թվ . ՊԼԶ (1387) , տրէ ի Ժ . Իսպմսրն երեկ ի Լանկէն ի Բջնի» (1388 , մարտ 23 : Հ . Ղ . Ալիշան , Այրարատ , Էջ 274) :

3. Մանուէլ Բ . 1388—1425 :

ա . Մանուէլ Բ . Եպիսկոպոս 1406ին արձանագրած է Ներսէս Շնորհալոյ Բնոյնանքականի 1294ին օրինակուած ձեռադրին վերջը . «Զանբաժս ի բարեալ Լ. զանջեզս ի շարեալ զհանդիպոյսս այսմ հայրենական

և Կանոնական սահմանադրութեանս, զտէր Մանուէլ նուստս Եպիսկոպոս Բջնոյ, և այլաբաղեան և ահաւագի, յիշեալիք ի մաքրութայլ յազօթս ձեր, որով և զսօք յիշեալ իջիք ընդ սրբոյն ի համադասմար հանդիսին. ամէն. թմ. ՊՅԵ» (1406¹):

Բ. 1414ին Սարգիս Թմաքցի յՕշական օրինակած է Երեսնի Մատենադարանի Թ. 6255 Ճաշացր. յիշատակարանին մէջ կր խնդրէ. «յիշեալիք ի Քրիստոս զտէր Մանուէլն արհեպիսկոպոս Բջնոյ և Արարատեան և զտէր Յովաննէս, սրք բազում աշխատութեամբ տպտակարդ Եղեն» (Է. Խաչիկեան, ԺԵ. զարու. Յիշատակարաններ, մասն Ա., էջ 162):

Գ. Վիւննայի Թ. 55 Աստուածաշունչը գրած է Յովհաննէս Եպիսկոպոս Անույ յանձնարարութեամբ Մանուէլ Բջնոյ արքեպիսկոպոսի և Մեյքիսեթեկ ծաղկոյ նկարադարդած: Յովհաննէս գրիչ ունի մանր յիշատակարարութիւններ. յաստջ կը բերեմ Երկուք միայն.

դ. Թ. 51ր. Զատացաւ զՍարգ Գրացս զարհի և զԵրջանիկ զիտապեան Բջնոյ մեծ նահանգին զտէր Մանուէլ աղաշէմ յիշել ի Տէր. ընդ նմին և զանպէտ զբիշս զՅովհաննէս Եպիսկոպոս Անույ վիճակիս...:

Ե. Թ. 365ա. Զամենիմաստ և զԵրջանիկ արքեպիսկոպոսն զտէր Մանուէլ, զմեծաւաւաք տենչմամբ ցանկացաղ զԱստուածաշունչ տալիս, հանդերձ հարադատովքն

խորովք՝ Զաքարիաիւ եւ Սարգսիւ աղաչեմ
 յիշել ի Տէր. նաեւ զիս զանայիտան զրիչ
 զՅովհաննէս եպիսկոպոս նահանգիս. եւ
 Աստուած զձեզ» :

զ. ՄԵԼՔԻՍԵԹԵԿ ծաղկող կը դրէ թղ.
 471ր. «Յիշեցէք... յաղօթս ձեր զստացող
 զրոյս զտէր Մանուէլ, որ ստացաւ զսայ հա-
 լալ յարցեանց յիշատակ իւր եւ ծնողաց
 իւրոց. եւ ի կատարել զրոյս զրեւոյ ինքն
 փոխեցաւ ու Քրիստոս. եւ մնաց Աստուա-
 ծաշունչս ծաղկելոյ...» : Այ տողերուն կը
 կցէ զրիչս :

է. Շարժեալ ի սէր անճտտելի,
 Տէր Մանուէլ յոյժ նազելի...
 Յոյժ բղձացաւ սյսմ գանձի.
 Եւ ետ զրել զԱստուածայշունչս զովելի,
 Եւ ստացաւ իւրն յիշատակ անջնջելի :
 Ոյժ զհնազոյն եղբարք բարի...
 Զձեզ աղաչեմ յար բղձալի,
 Յիշել համայն ի Տէր բարի,
 Զտէր Մանուէլն զանկալի... :
 Լէրուք եւ ինձ քաղցունք բարի,
 Ասնել յիշման զիս արժանի,
 Զմեղսամակտրթս յոյժ եղկելի,

¹ Էջմիածին, Գեորգեան բաժին, Թ. 57, Թղ. 309ր. հմմտ. Н. Марръ, Сборникъ притчъ Барбана Պետերբուրգ 1899. Յաւելում Ա. էջ 17: Ն. Մառ «այբարաղեան նահանգի» կտրուցում է «այբ ար. սաե[փա]նեսս հանդի». կ'երեւոյ թէ պատարնթեանի էր բնադիրը: Լ. Պաշիկեան չունի յիշատակարանս:

ԶՄԵԼԻՔՍԵԹԵԿ . . .

Որ եմ ծաղկող այսմ տառի .

Նայ եւս էր թիւն տաւմարին

Ը . Ճ . հայկեան աղղին ,

Տինայ է . Ժ . յաւելումին

Այլ եւս ետ թն չարամանին :

Տաւմարին թիւն է . $\text{Ը} \times \text{Ճ} = \text{է} \times \text{Ժ} = \text{է}$,
տառի պէտք է իմանալ $800 + 70 + 7 = 877$
(ՊՀէ) + 551 = 1428 :

Հ . Յ . Տաշեան ձեռագրիս ցուցակա-
դրութեան ժամանակ կարդացած է «Ը \times Ճ
է Ժ կամ է - Ժ» , սրով ստացած է 1368 կամ
1375 : Այսպէս ալ յառաջ բերած են Գ . Յով-
սէփեան , Բանբեր Ա . 1933 եւ Է . Խաչիկեան ,
ԺԳ . դարս Յիշատ . էջ 335 :

Մանուէլ Բ . ի մահը պատահած է այս
թուականէն մէկ կամ երկու տարի յառաջ
(տես վարդ) , տառի 1426, 1427 տարւոյն :

4 . Յովհաննէս Ոսկեփորիկ , եպիսկոպոս
Անույ եւ արքեպիսկոպոս Բջնոյ , գրիչ 1425—
1432 :

Սա էր Մանուէլ Բ . արքեպիսկոպոսի
դարձակիքն եւ եղաւ անոր մահուանէն ետքը
անոր յաջորդը :

ա . Յովհաննէս կը յիշտի տառքին ան-
դամ 1414ին Սարգիս Թմարցիկէն՝ Մանուէլ
Բջնեցոյ հետ «տէր Յովհաննէս» , սրանք
«բազում աշխատութեամբ օգտակար» եղած

Եւ ճաշոցի մը օրինակութեան (տես վե, 3բ) :

բ. 1418ին Մկրտիչ զրիչ կը խնդրէ յի չել «գլխարակտն իմ գտէր Յովհաննէս, որ մականունն կոչի Ոսկեփոր», (Խաչիկեան, ԺԴ. գարու Յիշատակարանք, էջ 222) :

գ. 1425ին կ'օրինակէ Յովհաննէս Անույ Լոյխակոպոս Վիեննայի Թ. 55 Աստուածաշունչը Մանուէլ Բ, Բջնեցւոյ Համար (տես վերը 3, 4) : Իսկ 3, Ե. կը խնդրէ «յիշել ի Տէր նաւ. զիս ցանկատան զրիչ զՅովհաննէս Եպիսկոպոս նահանգիս», ոչսինքն Բջնոյ Լ. Արարաւան նահանգի :

դ. Շախի Դոդ աւանի Աստուածաշունչը, որ անթուական է, ունի յիշատակագրութիւնս. «Ձատացող սուրբ գրոցս զՍիմէօն րարունի, զաշակերտ մեծին Գրիգորի (Տաթևացւոյ) Լ. ցանխմաստ ծրոզ սորին զՅովհաննէս Լոյխակոպոս Անույ ալաչեմ զձեզ դասք լուսերամից յիշման տոնել զմեզ արժանի» (Մ. Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 78) :

ե. 1432ին ի Սանահին գրած է Շարակնոց մը. «Գրեցաւ Եղանակաւոր տառս ի Թվ. Հոյոց ՊՀԲ. ձեռամբ տխմար Լ. փցուն զրչի Յով. Լոյխակոպոսի Անույ... ի խնդրոյ... Յովաննու քահանայի» : Ստացողն կ'աւելցնէ.

«Ետու զրել Յով. արքեպիսկոպոսի մականունն Ոսկեփորիկ վերաձայնելոյ, շնորհալարդի Լ. ճարտար զրչի. որոյ յիշատակն սորին աւրհնութեամբ եզիցի». Երևան, Մա-

տենայարան, Թ. 1587. Խաչիկեան, անդ, էջ 302—303: Յիշատակադրութիւնը Յովհ. արքեպիսկոպոսի մահէն վերջը գրուած կ'երևայ:

զ. Բերդինի Թ. 37 Շարահնաց արտա-
գրուած է ի ձևին Մտաթէոս գրչի 1447ին «Ի
լաւ եւ յրնտիր տարինակէ . . . զսր էր գրեալ
ձեռամբ Յովհաննէս Լալիսկոպոսի Անույ,
մականունն Ոսկեփար վերածայնելոյ» (Խաչի-
կեան, անդ, էջ 604):

է. «Երուսաղէմի Թ. 1584. Շարահնաց,
գրուած 1426ին ի յանտաիկ զգեալիս Թմաք,
ձեռամբ մեղսարարս գրչի Անույ Լալիսկոպոսի
տէր Յովհաննիսի ի խնդրոյ տէր Աստուա-
ծաարոյ ի լաւ եւ յրնտիր օրինակէն մեծ եւ
քաջ քարտաւարին Սիսույ Գրիգոր զսրի մա-
կանունն Սույ կոչեցելոյ . . . զօրինակիս
տուսոյն զՍարգիս տապերէցն» յիշեցէք:
Ծաղկոյ եւ նկարոյ «Յովհաննէս կրօնաւոր»:

ը. Վիեննայի Թ. 55. Թղ. 471բ. յիշելով
Մանուէլ Բ.ի մահը, կը գրէ թէ այդ Աս-
տուածաշունչը, սր գրուած էր հանդուցե-
լոյն համար, տարտած էր եւ կը մնար ծաղ-
կելը: Բայց այն կ'ըլնայ «Ի ձեռս անիր(աւ.
բոկուուրիս մը. մէկ տող, իբր 70 գիր ջրն-
ջուած է. կը շարուումիտի) բնարութեամբն
Աստուծոյ տէր Յովաննէս, մանանկ զսրով
հասակաւ եւ իր տմենայն տառքինութեամբ
իրբեւ ջահ անշիջանելի փայլէր ի մէջ Եկե-
ղեցոյ: Սա բազում աշխատանօք եւ բնչիւք
ազատեալս զգիրքս ի ձեռաց անօրինոյ եւ ես

ծաղկելի դաս : Որպէս Տէր Աստուած լայեւել տապէ նմա բազում ժամանակս . եւ զիւր ծնողաց հային ի ձեռաց սատանի աղառէ Աստուած . եւ որք յիշէք յիշեալ յիջիք ի Քրիստոսէ , ամէն : Նայ եւ զանարժան ծաղկաղս Մեկքիսեթեկ յիշեցէք ազաշեմ» :

բ . Յովհաննէս Թմաքուեցի կը գրէ 1442իմ «յերկիրս Արարտաւան , ի գեաղս , որ կոչի Սերկերիլի» , Տօնական մը , որ ունի նաեւ տաղերս . «զարձեալ ազաշեմ յիշել ի Տէր Յովաննէս Լալիսկոսոս , մականունն Ոսկիափոր , որ է սասուցիչ մեր այսմ զործոց» , այս ինքն գրչապրսթեան (Երեւան , Մաս . , Թ . 996 . Խաչիկեան , էջ 534) :

ժ . 1425ին Սահմանաս գրիչ ի Զապտփանք «գրեցաւ , կ'ըսէ (Երեւանի Մատենադարանի Թ . 1114) ի հայրապետութեան ազգիս Հայոց տեառն Պապոսի եւ յարհեպիսկոպոսութեան մեծ նախնոյիս Արարաղեան տէր Յովհանիսի նորինոյ ընդսնակ նոր չնորհացն Քրիստոսի . . . զոր Տէր Աստուած պահեցէ Երկար ամօք յամենայն փորձութենէ հարապաւ Կրարօք իւրովք . ամէն» (Խաչիկեան , անդ , էջ 334—335) :

ժա . 1432ին որիչ մը կը գրէ . «ի յայս եւ ի սոյն ժամանակի յեպիսկոպոսութեան արհիական աթոսոյս Բջնայ տէր Յովհաննէսի» (Անդ , 421) :

ժբ . 1432 . Կարապետ Աղթամարցի ի Տփսիս կ'օրինակէ Աւետարան մը , որուն սկիզբը թղ . 1ա գրուած է . «Յայսմ ամի փո-

խեցաւ ի Քրիստոս պարոն Չալարէն . և յետ 40 աւար փախեցաւ ի Քրիստոս արհալիսկոպոսն տէր Յովանէս , Էդրոյր նարին , որդիք պարոն Փաշի , Երիտասարդական մահաւմբ . և թաղին սոք անբժշկելի իւրոցն ևւ սւտարաց (անդ , էջ 420—421) : Պարոն Չալարէ յիշատած է 1424ին իբրեւ «իշխանաց իշխան» (անդ , 316) :

ժգ . 1432ին Աւետարանի մը զրիչը կը գրէ . «յանիշխանութեան Արարողեան զտառիս . . . : Արդ ի յոյս և ի սոցն ժամանակի , յեպիսկոպոսութեան արհալիան տթոսոյս Բրջնոյ տէր Յովհանէսի , և ո Մտաւար ծառայ ծառայիցն Ասատիւդ , նախարար , վերակոյցու և տառջնորդ քաղաքիս Բջնոյ . . . րնծայեցաք զսա (Աւետարան) . . . արհալիան աթոսոյս Բջնոյ և Երկնահանդէս մաւրս յոսոյ սուրբ Ասատիւծածնիս» (Խաչիկեան , անդ , էջ 421) : Եւ ժդ . Անթուակոն Աւետարանի մը յիշատակադրութեան մէջ «Եւ տէր Յահանէս արքեպիսկոպոս Բջնոյ ևւ Արարաւեան (նահանդի) , որ զգիրս զրեցի , վկայ եմ . Ասատիւծ չնորհաւոր տունէ , ամէն» (անդ , էջ 422) :

5. Մանուէլ Գ . 1452 : Ունիմ վկայութիւնքս Բերլինի Թ . 33ի (Մաշտոց) մէջ .

«Զվերջին ստացոյ սուրբ Երզարանիս զտէր Մանուէլ Էպիսկոպոս , որդի պարոն Առաքին , Թոռն պարոն Աղիգրէկին , որ զնեց զաւտրակս ի հալալ յրնչից իւրոց ի Թվ . ՋԱ (1452) . յիշեցէք ի Քրիստոս» :

Մաշտոց․ «գրեցաւ. սա ի դատառիս Արարողեան, ի գեղաբայաբիս Եղիւլարդ․․․ յառաջնորդութեան տեղւոյս տէր Մանուէլի արհիեպիսկոպոսի, որդի սղարան Աւայի և թոսն սղարան Աղիգրեկին, որ կամակից և ձեռնառու Եղև և դատրինակս շնորհեաց․․․ Գրեցաւ ձեռամբ․․․ գրչի Մաթէոսի, ի թատկանութեանս մեր ԶԺԳ (1464) ի կաթողիկոսութեան տէր Զաքարին ի յաթոռսսրը Էջմիածին Վաղարշապատու» (Ալիշան, Այբարատա, հջ 198) : Եւ 1469էն Բանբեր Ա․ հջ 206 :

6․ Մանուէլ Դ․ 1555․ տնդ :

ՄԱՆՈՒԷԼ ԲՋՆԵՑԻՈՅ ԳԱՆՁԵՐԸ

1․ Գաւիձ ի Մանուէլէ առացեալ ի վերայ մենելի :

Մինդ ի յէկն, Բանդ ի սկզբանէ,
Յարժամ ծաղիս փառօք ի յերկնէ,
Դառել զբայսր ազգն յիսրայէլէ,
Որք ի ծնրնդոց յԱդամ 'ւ յԵւայէ :
Եւ սրսակին բարիքն ի քէնէ,
Զարքրն տանջին ի սատանայէ .
Տէր ի ծառայս քո յայս խնայէ,
Եւ քաղցրութեամբ ի սա ականարկէ :
Զաստուածային դաթղ ի սա շարժէ,
Զողորմութիւնդ ի սա կարկստէ,
Զմեղս եւ զյանցանս զոր ինչ զործեալ է,
Ողորմութեամբդ քո զայն ջնջէ :

Թէ ի բարին սա ծայլ կացեալ է ,
 Ներողութիւնդ քո զայն չիշէ ,
 Վասն զի ո՞վ է մարդ , որ կեցցէ ,
 Եւ ի դրախտ յայս ոչ մեղանշէ :
 Բայց դու միայն բանդ որ ի Հօրէ
 Կամ ո՞ր ծնունդ յԱղամայ զարմէ ,
 որ զմահ մարմնայն նա ոչ տեսանէ ,
 Որ մարմնացար ծնընդեամբ ի Կուսէ :
 Եւ ոչ տիրեաց քեզ մեղք ի յերկրէ ,
 Այլ եւ բարձեր ըղմեղս յաշխարհէ .
 Արդ , Տէր , ընկալ ըղմեր ննջեցեալս
 Եւ հանդս՝ ի դասս լուսոյ աղաչեմք . . . :

ՎՋ . Այս բաւական է ձեզ թէ լըսէք ,
 Եւ ի մեղացըն զարարէք ,
 Եւ յօղայնայն զիս թափեցէք :

Տունք՝ «Մանկիկ» : Վերնադիրն Վիեննայի Թ . 362 ունի . «Գանձ որ ի մեռելիժաղն ասա եւ ղեզկելի Մանուկլս յիշեա . եւ Առաքել զծառիս յիշեա : Ի Մանուկլ վարդապետէ» :

Զնոսողիւք բաղմաթիւ են Մաշտոցներու եւ Գանձարաններու մէջ : Կը յիշեմ . Երեւան , Թանդ . 451 (1437) : Էջմ . 473 : 474 : Վիեննա 133 , Թղ . 42բ (1455) : 362 : Հալէպ , Քառասնից . 71 (1497 . ցուց . Ա . 150) Գանձս կոյ նաեւ Զմամուր 81 , 105 , 107 , 108 , 111 , եւ 113 ձեռագիրներու մէջ :

3. Գանձ Ամենափրկչին . ի տէր Մանուէլ :

Մեծ է զօրութիւն մեծի նշանին ,
 Մեր փրկեալործին Ամենափրկչին ,
 Տիրական կերպին , զբոլմալ սլառկեր/
 Սուրբ Կարապետին . . .

Ամենափրկիչ սլարծանք Հայկազնից ,
 Տուն քրիստոնէից , մեղաց մեր քաւիչ
 Աշխարհափրկիչ , կենաց սլարգեւիչ :

Տունք՝ «Մանվիէլ» :

Ձեռագիրք . երեւան , Թանգ . 353 , Թղ .
 6ա—7ա (1484) : 362 (1656) : 367 (ԺԵ/ԺԶ) :
 Էջմրածին , 427 , Թղ . 296ա :

2. Գանձ Քահանաքապին ի Մանուէլ
 Բջնեցոյ :

Մեծ եւ հզար անուն հրաշալի ,
 Հայր համայնից Աստուած կենդանի .
 Բանդ ի Հաւրէ ծոցածին Որդի ,
 Հային բրիտամն եւ աղբիւր բարի :
 Երեք անձինք ընտրեամբ միակի .
 Անքանակ 'ւ անորիչ 'ւ անբաժանելի . . .
 Ընկալ զսա եւ դասաւորեա ,
 Զդիր յանցանաց մեղաց մեր ջնջեա ,
 Եւ արքայութեանդ արժանաւորեայ :

Տունք՝ «Մանվիլի է» : Վերջնադիրը
 Երուսաղէմի Թ . 302 ունի . «ողեալ ի տէր

Մանուկի՛կ Բջնոյ Այրարատեան նահանգի . ի
խնդրոյ բազմոյ նարց և Եղբարց սիրելի» :

Ձեռագիրք . Երեսան , Թանգ . 359
(1623) : 361 (1633) : 363 (1665) : 364 (1670) :
365 (1675) : Էջմիածին . 424 : 826 : Երուսա-
ղէմ , 302 , 271բ (1530) . Թարբուլ , Բերդա-
թաղ . 43 , Թղ . 418ա—420բ (տեղիս ան-
բնթեանի . տակէ տրտաղբում Վիեննայի
Թ . 1041 , Թղ . 544ա) : Չմմառ , 81 , Թղ .
387ա (ԺԶ) :

ԺԳ.

ՔԱՋՆ ԼԻՊԱՐԻՏ

ՔԵՋՆ ԼԻՊԵՐԻՏ

Յորտեղ նստին հաց ու սեղան
 ժողովք բազումք եւ շատ իշխան,
 Յիշեն բզնա սուրբ քահանայք,
 Տէր ողորմի ասեն նրմա :

Պատմական պէմք մըն է Լիպարիտ, Կի-
 լիկիայ հայկական թաղաւորութեան վերջա-
 լայսի ժամերուն պայծառացած հզօր եւ պա-
 տերազմասէր աւաղ մարաջախտ մը, որ իւր
 բազկի ուժով հայրենի հողին պաշտպանն է
 հանդիսացած, վայելած է հայ ժողովուրդին
 վստահութիւնն եւ համակրանքը, ու ինկած
 է պատուոյ պաշտին վրայ իրբեւ նահատակ
 մը հայրենիքի ապատութեան :

Ժամանակակիցները արձանադրած են իր
 արիական պարտերը իրենց տարեպիտեան
 մէջ, բանաստեղծները երգած են անոր հե-
 րոսական մահն եւ ժողովուրդը յաւերժա-
 ցուցած է իր նահատակին յիշատակը պոյս-
 ներու մէջ :

Հերոսին փառքը ճտապայթած է իր

քրոջ վրայ, որ հայ ժողովրդական զբայցին մէջ կը ներկայանայ բմբշամարտուհի մը, կաշրմբուռն պօրութեամբ:

Մինչեւ այժմ ծանօթ էր Լիպարիտ իբրեւ պատմական դէմք Կիլիկիայ ժամանակագրին այն կարճ տողերէն, որոնցմէ օգտուած էր Հ. Մ. Չամչեան եւ զորոնք քաղուածաբար յաստջրերած էր Հ. Ղ. Ալիշան. իսկ իբրեւ ժողովրդական հերոս՝ այն կրկին տաղերէն, զորոնք երգած են Յովհաննէս Թլկուրանցի եւ Սարգիս Կաֆայեցի:

Բայց հիները այնպէս ալ սիւշ չեն պատնուած նկատմամբ հայ հերոսին: Պատահած էմ յրնթացս իմ պեղերումներուս հին ձեռագիրներու մէջ նոր նիւթերու, որոնք թէ պատմական Լիպարիտի գէմքը կը լուսաւորեն եւ թէ հայ հերոսին փառքը կը պանծացնեն: Թէ պատմական յիշատակարաններն եւ թէ պատմական յիշատակարաններն եւ թէ պատմական պատմութեան քները արժանի են ուշադրութեան. վերջիններս կը բանան մեր առջեւ նոր էջ մը հայ գիւցադներդական պատմութեան:

Այս առիւթով ջանքս պիտի բլլայ ի մի հաւաքել Քաջին Լիպարտի անձին հայոյ ծանօթ եւ անծանօթ նիւթերը, պատմական յիշատակարաններն եւ պատմական պատմութեան քները, թողլով անոնց պատմական վերլուծումը պրութեանս վերջը:

1.

ՊԱՆՏԱՐԱՆԻՔԻՆԵ ՔԱՋՆԵ ԼԻՊԱՆՐԻՏԻ

Առաջին տեղը պիտի շնորհեմ գրույցա-
խառն պատմութեամբի մը, զոր գրած եմ նախ-
կին Լապարեան ճեմարանի Թ. 140 ձեռա-
գրին մէջ, թուոյթ 129ր—134տ, «Պատմութեան
քաջին Լապարանի և տապալակ» խո-
րոյրով: Ձեռագիրը կ'ամփոփէ իր մէջ Մով-
սէս Ջուղայեցւոյ ժողովածոյքը, որ վերնու-
ղիւր ունի. «Գիրք համաստա ժողովածու վասն
տա ի պատրաստ պոյոյ ի ոչ տա մտառու-
թեան և. տեսչութեան բանասիրոյ... հա-
ւաքեալ ի նստաւ Մովսիսէ մեղսածամ Ջու-
ղայեցւոյ, ի թուականութեանս Հայոց ՌՃԽԳ
(1695) ամին», օրինակած է 1762ին աէր Առ-
աւսածատարի որդի աէր Յովհաննէս քա-
հանայ «ի վայելումն Գօթայեցի աէր Աւետիս
վարդապետին»: Որչափ նկատած եմ, պատ-
մութեամբս կը պակսի Մ. Ջուղայեցւոյ ուրիշ,
աւելի հնաւոյն օրինակներու մէջ. և արդէն
նիւթն ալ անյարմար էր այն ժողովածոյքին
նկարագրին. հաւանօրէն ուրիշի մը, թերեւս
Յովհաննէս քահանայի զբէլն մուծուած է
հաստատու ժողովածոյքին մէջ, իբրեւ ԼԲ.
զյաւթ:

Ինչպէս կ'երեւայ, պատմութեամբիս անծա-
նօթ հեղինակը զրի տաւած է ինչ որ լսած է
անցիր տանողութենէ: Թիկուրանցւոյ տալը
հաւանօրէն ծանօթ եղած է իրեն. բայց ունի

ինչ ինչ կէտերու մէջ շեղումներ անկէ . մինչ թիկուրանցին պատմական հերոսը կ'երգէ , պատմուածքիս հեղինակը կը նկրտի հերոսէն դիւցազն մը կերտել : Արդեամբք ալ արձակ դիւցազներդուեթիւն մը հարկ կ'տեսնել հոն , որ Կիլիկիոյ սիրաւ ձեւ եւ կերպարանք առած , դաղթող ժողովրդեան հետ աշխարհէ աշխարհ ընթացած , բերնէ բերան պատմուած , ի վերջոյ յանձնուած է թղթի :

Պատմութեանս կից կայ ուրիշ պատմուածք մը՝ Լիպարտի քրոջ մասին , որ նոյնպէս հետաքրքրական է : Ինձ ծանօթ է այս պատմուածքին մէկ ուրիշ փոփոխակը , որ հոյ ըմբշամարտուհին կը ներկայանայ Էօթը քաջ եղբայրներու քոյրը :

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՔԱՋ ԼԻՊԱՐՏԻՆ

Քաջ Լիպարտին էր ի Սասնոյ դաւառէն , որ եկեալ բնակէր ի Կիլիկի , ի ժամանակս վերջին թաղաւորացն Հոյոց՝ ի յաղկ Ռուրինանց Հեթմոյ եւ Թորոսի եւ ի նոցին թառանցն :

Էւ էր նա քաջ նման Տրդատոյ եւ նման Մուշեղոյ : Զորս զային Տաճկաց սղոյն ի Մարայ բաղում դօրօք ի վերայ Տարսոնի եւ Կիլիկիոյ դաւառին . եւ ինքն քաջ Լիպարտին

ԽՈՐԱԳԻՐԸ՝ Պատմութիւն քաջ Լիպարտին է ասացեալ : ԳԼ. ԼԲ :

9 Կիլիկիոյ :

միայն ելանէր ի գէմ եւ կոտորէր զամենեւին 10
սին եւ զիղէր զլաշն սրայէս քլուր քլուր : Եւ
կայր յեզր կարմնջին առ զօրսն թաղաւորին .
եւ նստեալ հանդէլին ինքն եւ ձին . եւ կրկին
մտանէր ի սրատերային եւ կոտորէր զնոսա 15
եւ փախուցանէր :

Եւ բազում ժամանակս անսասան եւ ան-
վրէպ սրահեաց զթաղաւորութիւնս Հայոց :
Եւ զօրսն եւ զթաղաւորն (թշնամեաց) ձեր-
բակալ այնէր եւ զօրսն կոտորէր եւ զօրսն
փախուցանէր եւ հալածէր : Եւ յաշէ նորա 20
ոչ իշխէր զալ հեծել՝ տապառակել զՀայոց :

Եւ թաղաւորն Հայոց երկեալ ի քաջ Լի-
պարիտէն , զի մի գուցէ եւ զինքն սպանանէ
եւ ինքն թաղաւորէ : Այլ քաջ Լիպարիտն հա-
ղով եւ մարմնով ոչ ոնէր այնպէս վատ խոր- 25
հարց , այլ միամիտ ի սէրն Քրիստոսի եւ
սուրբ հաւատոյ Լուսաւորչին եւ սուրբ Եկե-
ղեցեացն՝ քաջութեամբ կայր արիարար բնու-
գէմ զօրացն Տաճկաց :

Բայց յետոյ Մանճաք անուն ոմն ի Մարայ 30
հեծեալօր հակոյածեւ եւ քաջ եկաւ խնդրել
ի Սուլթանէն , զի եկեալ սպանցէ զքաջ Լի-
պարիտն : Եւ եկեալ ՄՌ հեծեալ եւ բանակ
կարկ ի գէմ Սրսու : Եւ թաղաւորն Հայոց
յայնմ ժամանակին ձենեց զքաջ Լիպարիտն 35
եւ ասէ . Քեզի համար եկեալ են հեծեալս : Եւ

նա ելաց եւ ասէ . իմ Զանս վասն եկեղեցեաց է
 եւ քրիստոնեայ եղբարց , եւ ոչ վասն թաղա-
 ւորութեան . է՛ր պատճառես զիս , որ զքո
 40 թշնամիքն ստատկեցուցեր եմ եւ հալածա-
 կանս արեր եմ կամաւքն Քրիստոսի մերոյ .
 դարձեալ կրկին յատամ ամենափրկիչն Քրիս-
 տոս , որ նոյն ինքն տայ կարողութիւն ծա-
 սային իւրոյ , որպէս բնդդէմ դայ եւ վանել
 45 զթշնամի խաչի նորս :

Եւ նոյն ժամայն եմուտ յեկեղեցին եւ լա-
 լով համբուրեաց զսուրբ սեպանն եւ ասէ .
 Բարով կացէք , զի թշնամեաց ոչ վախենամ ,
 ապա յիմացս . թշնամութեամբ խորհուրդ
 50 խորհչին ինձ . բայց ես միտմտութեամբ պնեմ
 զանձն իմ ի վերայ քրիստոնէից : Եւ համ-
 բուրեաց զեղբայրն իւր զՌատիլ եւ զորդին
 իւր զՅոհաննէս եւ զկիւնն իւր Ռենոյ . եւ բա-
 դամ ողբով դավեաց եւ ասէ . Ոչ զխապին
 55 զՋանս իմ եւ զքաջութիւնս իմ . այլ յորժամ
 հեռանայ ոտս ի դրանէ արքունի , շուրջ պա-
 տեն զապանք վայրենիք եւ արեան ծարսիք
 եւ աւերք ամեն եկեղեցեաց եւ զարդասաց
 եւ ոյնչափ արիւնս հեղուն անպարտ քրիս-
 60 տոնէիցն :

Եւ երեր զձին թամբեց եւ հեծաւ քաջ
 Լիսյարիան , եւ բաւմբն ի ձեռինն՝ խաղալը
 առաջի զօրացն Հայոց թաղաւորին . եւ օր-
 հնէր զլեռատամ : Եւ ի ձայնէ զոչմանէն ա-
 65 հարեկ լինչին թշնամիք իւր եւ սրտակոտոր՝
 որպէս զոչիւն տախծոյ :

Եւ սովորութիւն էր նմայ՝ երկու , երեք
քաջ ձի թամբօք պահէին զհետ նորա . եւ
յորժամ յայնէր ձին ի վաղելոյ եւ ի զնայ-
մանէ՝ զասնայր առ հեծելն եւ իջնայր ի 70
ձիուն եւ հեծնայր ի միւսն եւ զասնայր ի
պատերազմն : Եւ բազում անգամ ի մէջ պա-
տերազմին անկաւ ձին եւ ինքն հետեւակ
կուտելով ի հետ ձիաւոր եւ բաւժարաւոր եւ
զբաժնարացն . եւ կատարելով կրանէր ի մի- 75
ջայ ամբօխին եւ երթայր առ զօրսն եւ հեծ-
այր զմիւս ձին եւ զասնայր զուշելով սրայէս
զառիւծ : Եւ մնամ թէ շատք ի յահէ նորա
մեծանէին ի վերայ ձիաց . եւ նա զկալսպսն
կատարէր՝ սրայէս հաւր զեղէպն : Եւ սրք հար- 80
կանէին զնա սրով եւ նիզակաւ եւ նետով , ոչ
նայէր յետս , զի ոչինչ համարէր զնոսա եւ
զհարսածս նոցա . սցնայէս թվէր թէ տաճ-
կինսկով հարկանէին զինքն : Այլ եւ բազում
անգամ հետեւակ մտանէր ի կսիւ ի մէջ ձիա- 85
ւորաց եւ միայն քաբաձցաթեամբ զարձա-
ցանէր զթշնամիսն . եւ ինքն զասնայր ուրա-
խաթեամբ , օրհնելով զԱստուած :

Եւ մի ոմն քաջ՝ Մանճանք անուն՝ սր
եկեալ էր ի կսիւ Մի գօրօք . եւ ել քաջ էլի- 90
պարեան զուշելով եւ սարհնելով զահէպ ա-
նունն Աստուծոյ . եւ զնայր խաղարով ի զէմ
զօրացն : Եւ նոքա ստաննեցան , երբ տեսին
զյաղթոյ վկայն Քրիստոսի : Եւ մտաւ ի

70 հօղելը : — 80 զհաւր եղէպն :

95 կախու և հարեալ վանեց և կոտորեց զնոսա
 և բոսան զՄանձակն . և զարձառ յետս և
 կուտեց զյաշն սրպէս զբլար : և ի խօնձիւ
 երբիմարին՝ զարձառ յետս առ զարան Հայոց :

Յայնժամ թաղասորն շարացաւ . և առ
 100 զՀայոց հեծելս և յետս զարձառ , և անց
 զկարժուենձն և փրցց զնա կապանաւն :

Եւ եկեալ քաջ Լիսյարթան և ետեա զշա-
 րաթիւնն սր վասն իւր : և ինքն զմահն
 յանձն և առ վասն Քրիստոսի . և զարձառ
 105 յետս . և էջ յերիմարէն և ընկէց զսարն իւր
 ի բաց և նստաւ ի մէջ տաղարիւին : Յայն-
 ժամ բոլորեցին զնա . և սչ սք իշխէր սր
 մերձենայր առ նայ : և այնչափ նեւեցին ի
 հետատանկ բաւմբ և նիպակս և զկարպ
 110 ի վերայ նորա , մինչև թաղեցաւ : և սպս
 սուր հանեալ և խոցստեցին զնա և սպա-
 նին :

Եւ սկսան կոտորել զաշխարհն և քակել
 զեկեղեցիսն . և սպանին զթաղասորն . և
 115 զերեցին . և սպաննելոցն արանց և ի կա-
 նանց , սր զթիւն միայն Աստուած զիտէ :

Եւ զգլխին քաջ Նահատակին տարան ի
 Մարտր : և սուրթանն յայժ տաղչաւեաց , եթէ
 Ընդէ՛ր սչ բերէիք զնա կենդանի առ իս , զի
 120 կին տայի նմա սր արժէք , և թաղասոր առ-
 նէի , ընդզէմ թշնամեաց թմոց կեցոյցանէի
 զնա սրպէս սլարիտայ :

Եւ այնպէս նախատակեցին զքաջն Լիպարիտ եւ աւերեցին զաշխարհն եւ ամբողջին արդն Տաճկաց եւ թաղաւորեցին :

125

ՔՈՅՐՆ ՔԱՋՐՆ ԼԻՊԱՆԻՏԻ ԸՄԲՇԱՄԱՐՏ

Եւ քաջն Լիպարիտն տնէր քոյր մի վախայեալ ի զիւղ մի, առնակին եղեալ, իւրեւ յիսուն ամաց :

Եւ յայնմ ժամանակին ելեալ վաճառան մի խմայելացի եւ տսէր պարսնին Սրսայ, 5
թէ Բեր ի զաւտուէ քամմէ կամ ի զորաց քոյ ինձի նման, զի զօտէմարտիցուք, թէ ոչ տուր ինձ հարիւր գեկտն կարմիր ի աշխարաց քոյ :

Եւ նա ոչ եղիտ այլ բռնամարտիկ որ 10
զգտին բռնեալ էր տաճկին :

Եկն քոյրն քաջն Լիպարիտին եւ տսէ. Բ՞նչ տայք ինձ եւ ես կոխեմ զփաճառանն : Եւ տսէ Պարսնն. ԶԻ՞նչ խնդիրք տնիս նա տամ, եթէ կոխես զնա : Ասէ կինն. Որչափ բամպակ 15
որ չալկեմ այն իմ լիցի : Եւ տսին յանձն :

Եւ եկեալ փաճառանն՝ Էտես զկինն հակայածեւ եւ երկեսու, բաց զման կին իննեւոյն արհամարհեաց զնա : Եւ մերկացաւ փաճառանն եւ զգեցաւ զգեկտն իւր. եւ 20

ԽՈՐԴԱԿԻՐ՝ Հունի 2. :

2 առնայկին եկեալ : — 5 խմայելացի : —
20 բակեցաւ զսգեսան :

սկսաւ խաղալ, իբր թէ այսպէս տոնէր, եւ խորհրդէր այր մարդ զի մարտիցէ ընդ նոց :

Եւ եկն յատաճ կիկնն՝ իւր կանացի զգեստին . եւ բռնեալ զերկու լծակացն փահ-
 25 յաւանին երկու բռամբն եւ վերացուցեալ զնա եւ տարաւ յատաճի պարսնին, իզիւր զերեսս փահճաւանին ի զետինն եւ զմի ակունջն քար-
 չեալ ի բաց նետեց : Եւ տմենեքեան զահի-
 չարան, թէ տառի՞նչ աս կամ ս՞ր սպղէ :

30 Եւ հրամայեալ թաղաւորն տալ նոց բռամբակ սրալէս սր կարէ շարկել : Եւ բարձան զկիկնն այնչափ, մինչեւ հարկուր լիտր : Եւ նա առեալ սրախաթեամբ եւ զնոց ի տուն իւր . եւ իբրեւ էրաց զբամպակն, նա ետեա սր
 35 եղեալ էր ի մէջ բամպակին քարս սր կոյր քառասուն լիտր :

Եւ տմենեքեան ապուշ մնացին զօժան-
 զակաթիւն կիսջն . ամէն :

2.

ՅՈՎՀ. ԹԼԿՈՒՐԱՆՅԻՈՅ ՏԱՂ ՔԱՋԻՆ ԼԵՊԱՐՏԻ

Տաղս տաճին անդամ լոյս տեսաւ 1885ին
 Հ. Ղ. Ալիշանի Սիսուանին մէջ (Էջ 226) :
 Զեռայիրր, առկից հանուած է օրինակը, չէ
 յիշատակուած : Բնայիրր, ինչպէս կը զրէ
 նորայր Բիւզանդացի, յիշեալ հրատարակու-
 թեան մէջ «թերի է եւ կամաւ այլայլեալ ի
 պատճառս թուրքին» : Այս այլայլումները ան-
 փոփոխ պահուած են տաղիս յետագայ հրա-
 տարակաթիւններու մէջ . այսպէս՝ Կ. Կոստ-

տանեանց, Յովհ. Թրկաբանցի և իւր առ-
 ղերը. Թրփլիս, 1892, էջ 52—56. Հ. Ղ.
 Յովնանեան, Միջնադարեան ազգային առ-
 զաչափութիւն, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1896,
 էջ 115—116 = արտատպ. Վրեննա, 1911, էջ
 30—31. Հ. Ղ. Ալիշան, Հայաստանում, Վե-
 նետիկ 1901, Բ. մաս, § 359: Միւսանդամ
 չրա. ն. եղ. Մովսէկան, Սիւն 1954, էջ
 323—25:

Տաղէս ձեռագիր օրինակ ծանօթ չէ ինձ.
 ունինք առաջին 1—8 և 13—16 տպերու
 համար երկրորդ օրինակ Սարգիս Կաֆայեց-
 ւոյ «Հոգեւոյ սուրբ ևս ևս ամբիժ» տաղին
 վերջը, հրատարակւած նախ Հ. Ղ. Ալի-
 շանէ՝ Յուշիկի Հայրենեայ Հայոց, Բ., էջ
 512 և տպա Հայաստանում, § 359բ: Իսկ տպ
 61—96 դասած և՛ էջմիածնի Թ. 515 ձեռա-
 գրին մէջ (թղ. 26ա, ժէ. դար): Յեցած այս
 օրինակներու վրայ կը փորձենք վերական-
 դնել բնագիրը, իսկ 9—12, 14—60 տպերու
 մէջ Հ. Ալիշանէ մտածուած կամաւ այլապիսի-
 թիւները կ'ուղղենք ենթադրաբար:

Տաղին հեղինակը իր անունը դրօշմած
 է վերջին տան մէջ՝ Յովհաննէս Թրկաբանցի:

Լիպարիտի փսեմ, հայրենասէր և տի-
 րասէր սրտայն փառ նկարագիրը, անոր բն-
 տանեայ անդամներու յակտնէ յանտանէ յի-
 շատակութիւնը, հերոսին նահատակական
 մահուան սրտաճմլիկ նկարագրութիւնը,
 Սիսի աւերումը, ընդհանուր ժողովրդական
 սուգը առթիւ Լիպարիտի և իր սրտայն՝ Սիր

Յոհանի նահատակութեան, պատկերներ են կտաւի վրայ առնուած թարմ գոյներով, սրանք կ'ենթադրեն ժամանակակից մը եւ ժամանակի զգածումներուն թարգման մը: Այս պատճառաւ ալ յայտնած էի ժամանակ յառաջ¹ այն աւստթիւնը թէ տաղիս հեղինակը չէ Սոյ Յովհաննէս Թրկուրանցի կաթողիկոսը (1495—1535), այլ համանուն աւելի հնադոյն մը, թերեւս Յովհաննէս Թրկուրանցի գանձասացը, սրուն գանձերը կը տեսնուին արդէն 1370ին եւ յաջորդ տարիներուն գրուած Գանձարաններու մէջ: Այս Գանձասաց Թրկուրանցւոյ պէտք է վերադրել ոչ միայն Լիպարտի գեղեցիկ երգը, այլ եւ յանուն Յովհ. Թրկուրանցւոյ հասած տաղերու ընտիր շարքերը:

ՏԱՂ ԲԱՁԻ ԼԻՊԱՐՏԻՆ

Է Աստուծոյ անունն օրհնած
 որ անրակիցրն եւ անվախճան.
 Որ ուժ երես քաջ Լիպարտին
 եւ զօրացոյց զիւր սուրբ ծառայն:

- 5 Ի սուրբ Սարգիս քաջն ի նրման,
 ի սուրբ Թորոս, ի սուրբ Վարդան,

1 Յաստուծոյ... օրհնեալ Տ: — 3 որ ետուր ուժ Լ. Տ: — 5 գերթ սուրբ Տ քաջին նրման Դ:

¹ Արեգ տմասագիր, 1923:

Քան ըզմուշեց այլ խիտա յազթույ
քան ըզՏրդատա Հայոց արքայն :

Յարժամ հեծնուր զխր ձին վաղան ,
ի ձևն տանայր զրսում ճօճան ,
Ստատնէր ազգրն թուրքմանաց
Դուպր ամէն թուրքմանատան

10

Պատերազմին շրկայր խափան
ամէն տարի տանն ու քրտան .
Ինքն ըզթուրքմանըն հալածէր
արխն հանէր զէտ զեա Ջիհան :

15

.

Ձերթ քաղխով աիկ շարեօք լրջան .
ժողովք տաին 'ւ ի Սիւ կկան ,
Մանչակ անուն շարեօց մտտան ,
մօտ ի քաղաքն եկան հասան :

20

Վաթսուն հազար մարդ մխարան ,
զբրէհն հազան 'ւ ի ձին հեծան ,
Ձեռունն տաին զրսումր ճօճան ,
թուր եւ տոպար , ու կանդնեցան :

7 ըզմուշեցն յազթույ եղեալ S : — 9—12 չունի J :
— 11 օտարանց? S : — 12 օտարատան S : — 13 պատե-
րազմիլ եկիր հափայն (?) J : — 14 ամեն J ու ի ե S :
— 15 միկն S : ըզթումանըն S ըզթուման J : — 16 հ.
զեաեր J. հաւ կ'ընդհատի J. խեկ S կը նշանակէ
քաղմակէաեր , յայտնի չէ թէ ձեռագի բը պակասուոր
է թէ հրատարակիչը ազգեր զուրս թաղացած է :
— 18 'ւ ի ու S : — 22 'ւ ի ու S : — 23 զրսում S :

- 25 Վաթխուն հաղար թուրքմանք ելան
 Ձայն ձրպեցին ու կտապեցան .
 Հարին բղվող պատերազմին ,
 զոգուկն ու զնաֆիրն բղղաւ հարկան :
- 30 Այն անօրէն հար կենդանիքն
 ուր են նոքա թուրքմանական ,
 Եւ ի յաճէն քաջ Լիպարտին
 զինչ զառ զսպան , ստաջ չիղան :
- 35 Յայնժամ սո՛ւս սուրբ թաղաւորն .
 «Քաջ Լիպարիտ , մեծ զարական ,
 Հեծելլա քեզ համար եկան .
 մինչ յայս տեղիս ուր կանդնեցան :
- 40 Վաթխուն հաղար մարդ կտարեցիր .
 ու զՄանշակին զսփած աղան .
 Ասիր բղթախարն Սուլթանայ
 բերիր ձիան ու հառա թուրքման» :
- Քաղցրիկ ետուր պատասխանի ,
 թէ «Ես քաղքիս հարին փախան .
 Բայց չէ պատե՛հ զբույց տանել
 թէկզաւ հասաւ ինձ օր մահստան» :
- 45 Էջ եւ թամբեայ զիւր ձին վաղան .
 հաղաւ զբէ՛հ Եւ վրայ ճաշան ,
 Ի զլուխ եղիր յաղթող վա՛հան .
 Ի ձեան էտ զբաւսմբ ճօճան :

25 օտրանց S: — 30 օտարական S: — 38 ու]
 ուր S: — 39 թուրքմանայ (?) S: — 46 ի վերայ S: —
 47 անխմատ է «վաճան», ոչ ուր է Լեւոնայրել «սու-
 զաւարա»: — 48 զբաւսմ S:

Երկրորդագետց սուրբ աթոռոյն ,
 և ծունր եղիւր ամէն խորան . 50
 Փառասրեաց զերրորդութիւն
 զսփեաց զիշխանսն մխորան :

Հառչեաց , զսրդեակքն համբարեաց
 հանց սր զհեծելն ի լաց և հան :
 Առաց . «Արդեակ իմ Յովհաննէս , 55
 Վասիկ եղբայր իմ սիրական :

Փառօք տիկին զա Մանանաց ,
 իշխանութի արեւնբման .
 Հայեաց պատկերս ի մանկութեան ,
 սր աի մանում ի հոգ տապան» : 60

Քաջ Լիպարիա առաց ցարքայն .
 «Հայոց արքայ ազնաւական
 Հաստատ 'ւ ամուր պահէ զկարմունճն .
 սր ևս մանում ի մէջն ու զամ» :

Յիշեաց զՔրիստոս ահեղաձայն , 65
 կարեց 'ւ անցաւ տախժ նբման .
 Զհեծելն արար փախստական
 'ւ ի հեա եղիւր բնծանբման

Լաշկարն արար զխղան զխղան
 հանց սր արխն զեաւեր ելան : 70
 Նա թաղասրբն շարացաւ ,
 զհեծելն առաւ ու ևս զարձաւ .

57 Խմացիւր տիկին իմ Տամ-Աննա : — 61 հա կր
 սկսի էջմ. 515. Լիպարիան . . . արքայն E : — 62 թա-
 դասր S : — 63 ու S. շունի E. զի կ. E : — 66 կա-
 տարեաց փանցաւ E : — 68 հեան երթայր : — 69 լաշկն
 արաւ S : — 72 տախն . . . զարձան S «ու» շունին SE :

Թուրքաց հեծելին ստաջ՝ Լևան ,
 զկարժսննն սսին ու կանկնեցան :
 75 Երբ Լիպարիան ի յեա դարձաւ ,
 նա շար հեծելին ի զէմ Լևան :

Ըստմբ գրբին ամէն զիհացն ,
 շատ խոցեցին զյապթուզ վրկայն .
 Հոցեր սղսրմ՝ յաջ Լ ի ձախ
 80 զսչ սք գտաւ իւր օղնական :

Գաղանսղէմ անօրէնին
 սրբոյն սրեան ծարսուէին .
 Զիւր սուրբ մարմինն ի հօն Թսղին
 զգլսին սսին ի հեա տարին :

85 Երբ սր հեծելին ի յեա զնաց ,
 ապա Սիսցիքն ի դարս Լևան .
 Կրբկին սսին ' ի Սիս մրսան .
 քաղքին կրբակ դարկին ' Լևան :

Շատ դարպասնին սւեր սծին .
 90 ' Լկեղեցիքն զանսղան .
 Էրէցկնին զերի տարան
 սարկասսղսնքն միտրան :

74 զկարժսնն E: — 77 զիմաց S: — 78 զսղ-
 Թուց E: — 79 աջ E: — 79 չի գտաւ E: — 81 անօրէ-
 նին E անօրինին S: — 82 ծարսու էին սուրբ օրէնին,
 ծարսու էին սուրբ յարեան E: — 83 մարմին E: —
 84 տարան E: — 85 հեծեալքն... զնացին S: —
 86 ' ապա Սիսցիքն S: — 87 Լևան S: — 90 վեկեղե-
 ցիքն E յեկեղեցեացն S: — 91 Երկցկանայք S:

Ճառադպրոցի լսյան ի վրբան
 ի սուրբ մարմնայն ի հանդրատան :
 Քաջ Լիպարիան ու Սիր Յահան 95
 քրիստոնէից համար մեռան :

Յսր աւղ նրտաին հայ ու սեղան
 յոյսովք բաղում էւ շատ իշխան ,
 Յիշէն ընտ սուրբ քահանայքն ,
 Տէր ոյսրմի տան նրմա . 100

Խէզ Յովհաննէս Թաւրուբանցին
 Կարճ էւ ոյսրմ տապց զայս բանս .
 Դաք յիշեցէք զինքն հանապաղ ,
 Յառակ առէք ի մի բերան :

93 լսյա ճ. վրան E: — 94 ի] եւ S չունի E:
 95 Յահան E ուսիր Յահան S: — 96 ի սեղան S:
 — 97—104 չունի E: — 100 Տէր] տան S: —
 101 Յովանէս S:

Հ. Ն. Ակիևեան այս վերնագրով իր նախադր գրութեան մէջ, էջ 252 կր ծրագրէր «Ի մի հաւաքել Քաջին Լիպարտի անձին հայոց ծանօթ եւ անծանօթ նիւթեր, պատմական յիշատակարաններն եւ գրութեանն պատմութիւններ, քողով անուց պատմական վերլուծութիւն գրութեանս վերջ» : իր այդ գրութեան մէջ Մեծ Բանասէրը մեզի կր ներկայացնէր 1. «Պատմութիւն Քաջ Լիպարտին» անուիոյ գրուցախառն պատմութիւն, «Քոյրն Քաջին Լիպարտի՝ բմբշամարտ», եւ 2. Յ. Թլկուրանցոյ «Տաղ Քաջին Լիպարտի», որ Ալիշանէ¹ եւ Կոստանեանցի,² հրատարակուած էր, եւ իմիջանցաւ է քննարկար վերականգնել մասամբ յեցաւ էջմիստնի ք. 515 Ձեռագրին վրայ եւ մասամբ ենթադրաբար ուղղելով գիտակցաբար մոծուած պլալլոյութիւնները : Հ. Ալիշան Բագմալէպի (1863, էջ 376) եւ «Յուշիկ», Բ. ի 1870, (էջ 510—512) մէջ կր հրատարակէր առաջին անգամ «Հոգեովդ սուրբ եւ մաքիւր» Լիպարտի նուիրուած

¹ Հ. Ղ. Ալիշան, *Սիւնիք*, 1885, էջ 226. Հայագրատու, 1901, Բ. Ե. 351 :

² Կ. Կոստանեանց, *Յովհ. Թլկուրանցի եւ իւր առղերը*. Թիֆլիս, 1892, էջ 52—56 :

տաղ մը Յովհ. Թլկուրանցւոյ անունով: Յետոյ Ալիշան Սիսուանի մէջ հրատարակելով անոր հարագատ տաղը Քաջ Լիպարիտին, առաջին տաղը կը համարի անանուն եւ ուսմկարանի ֆերբողի³ մը: Կոստանեանց⁴ անդրադառնալով այդ տաղին վերջին տան մէջ յիշուող Սարգիս անունին վրայ, հեղինակ համարեցաւ Սարգիս: Հ. Ակինեան յատուկ յօդուածով մը «Սարգիս վարդապետ Կափացի⁵» այն կարծիքն յայտնեց թէ այդ «Հոգւովդ սուրբ ես» տաղին հեղինակը, Սարգիս Կափացին է, առաջնորդ Կափայի Ս. Անտոն վանին (1428—1448) եւ արժանաւոր Կոստանդին Կլիկիկոյ Կարողիկոսին:

Էմ. Պիւադեան, Յովհ. Թլկուրանցի, Տաղեր, (Երեսան 1960, էջ 298) հրատարակութեան առթիւ այդ երկու տաղերն իբր մէկ տաղ կը համարի եւ կ'ընծայէ Յովհ. Թլկուրանցիին: Կը մերժէ Կոստանեանցի բացատրութիւնն եւ հետեւաբար նաեւ Հ. Ակինեանի ենթադրութիւնը: Առ այս իր պատմաառարանութիւնը՝ «Վիպերգի այս մասը իր բնոյթով այնպիսին է, որ պէտք է երգուած լինի դէպքի համեմատաբար քարմտպաւորութեան տակ, իսկ 170 տարին բաւական երկար ժամանակ էր քարմութիւնը խունացնելու համար» (Անդ էջ 268):

³ Ալիշան, *Սիսուան* էջ 226:

⁴ *Կոստանեանց, Յովհ. Թլկուրանցի*, էջ 58:

⁵ *Հանդէս Ամսօրեայ Խթ* (1935), էջ 33—44:

կը թուի թէ Պիւագեան մտադիր չէ եղած որ Սարգիս վարդապետ դէպքէն ոչ թէ 170 այլ 70 տարի խնկ հեռու չէր: Քանի որ ըստ Ակիմեանի անոր հետքը կը կտրսուի 1447 թուականէն յետոյ. հաւանաբար 1450էն առաջ մեռած է: Սարգիս վարդապետ իբր արժանաւ Կարսդիկոսիս անշուշտ ծանօթ էր անոր եւ ծագումով նաեւ Կիլիկեցի. իր բարատն ալ վկայ է այս իրողութեան: Սարգիս վարդապետ իբր մանուկ շատ մօտ էր դէպքին եւ լսած էր իր ծնողքէն կամ իր ուսուցիչներէն Լիսպարտի քաջագործութիւնները եւ թարմ մնացած էր անոր անմոռաց յիշատակը եւ այդ թարմութիւնն ալ պահած է իր տաղին մէջ: Պիւագեան համոզիչ պատմառաքանութիւն մը չունի Ակիմեանի կարծիքը մերժելու, այս կը հաւաստէ նաեւ Գ. Վ. Արզարեան իր գրախօսութեան եւ քննադատութեան⁶ ասորի: «Տաղ քաջի Լիսպարտին» քանատեղծութեան առաջին մասը՝ 1—48 տողերը ոչ մի ձեռագրում թիկուրանցու անունը չի կրում եւ ժողովածուում գետեղուած է թիւրիմացաբար ծագած մի ծանօթագրութեան հիման վրայ»: Ալիշանի կողմէ «Յուշիկֆ»ում հրատարակուած է թիւրիմացութեամբ թիկուրանցու անուամբ: Հետագայում 15 տարի յետոյ գտնելով իրական

⁶ Գ. Վ. Արզարեան, *Յովհաննէս Թիկուրանցի, Տաղեր. Տեղեկագիր* (Հայկկն. դիտ. Ակադեմիայի), 1961, թ. 3. էջ 93—98:

Թիկուրանցու տաղը, Ալիշան որոշում է նորից հրատարակել այն, որպէսզի այս անգամ յայտնի, որ Թիկուրանցունը չէ՝ «սրտագին եւս քան զԹիկուրանցունը եւս քանք ալլոյ անծանօթ եւ ոստիարան քերքողի»։ Այս ուղղումից յետոյ տաղը Թիկուրանցու անուամբ հրատարակելու համար այլեւս ոչ մի հիմք չի մնում եւ Պիւսգեանի քացատրութիւնները մեզ չեն կարող համոզել (Անդ էջ 94-95)։ Արգարեան այնուհետեւ կը հաստատէ թէ «Տաղերի միտին լինելու հանգամանք» հիմք չի ծառայեր նոյն հեղինակի լինելուն։ Եւ այն սովորութիւնը, որ Միջնադարեան տաղասացներու մօտ սովալ է, տաղին վերջաւորութեան իրենց անունը նշել, «Ճիշդ այս տաղի հեղինակը վերջին տան մէջ գրում է.

Հիւսիսային կողմն (ձեռագրում կողմն)
Սարգիս յիշող եղաւ քեզիկ, [հիմիկ]
Գուն սիւն էիր հայոց՝ մեզիկ,
Ով մեծ հօթ քաջ Լիպարիտ։

Արգարեանի այս փոփոխութիւնը փոխանակ «Հոգմն»ի, *կողմն* աւելի եւս կը հաստատէ Հ. Ակինեանի կարծիքը, եւ այդ ուղղումով իմաստ կը ստանայ նաեւ ռտանաւորին վերջին տունը։ Փննադատը կ'եզրակացնէ. «Այսպիսով, մեր կարծիքով, Սարգիսը տաղի հեղինակի անունն է։ Այս անունը կրող տաղը եւ նրան սխալմամբ միացուած Թիկուրանցու տաղը քացարձակ ան-

համաձայնությամբ մեջ են գտնուում նաեւ իրենց կառուցուածքով: Սարգսի ամբողջ տաղը, առանց բացառութեան, բոլոր 12 տներն Վերջում ունի «Ու՛ մեծ, հզօր քաջ Լիպարիտ» կրկնակի տող: Սրան հակառակ, Թլկուրանցու տաղը ոչ մի կրկնակի տող չունի: Եւ Վերջապէս, Թլկուրանցու տողն ունի իր անխափոխ եւ սրտակի յանգումը՝ 27 տնանոց ստանաւարից 25-ն անխափա իրենց ներսում ունին — *ան* յանգը, մինչդեռ ան յանգը Սարգսի տույում հանդիպում է բնդամենը մէկ անգամ» (Անդ էջ 96):

Արգարեանի այս դիտողութեան վրայ տեւեցնելու է լեզուական տարբերութիւնը: Սարգսի սիրելի եւ *քեզիկ, մեզիկ* ձեւերը, մինչդեռ Թլկուրանցիի մօտ ոչ մէկ անգամ զարժանուած կը տեսնենք իր՝ Պիսազեանի կողմէ հրատարակուած տաղերուն մէջ:

Հանգստեցնալ մեծ բանասէրը, իր հիւանդութենէն առաջ պատրաստած էր Լիպարիտի տաղին պատմական վերլուծումը⁷ եւ այդ խնդրին հայոց ինչ ինչ յիշատակագրութիւնները, որոնք այս առթիւ կը փութանք հրատարակել:

Հ. Պ. Տէր — Պօղոսեան

⁷ Թլկուրանցու «Քաջ Լիպարիտ» Ողբ — տաղին վերլուծումը տուած է Պ. Լ. Խաչատրեան. *Յովհ. Թլկուրանցու «Տաղ Քաջի Լիպարիտ» Պատմական ողբը: Պատմա — բանասիրական Հանդէս*, 1964. Թ. 2. Հջ 111 — 120:

Քաղաքական Կազմութիւնը

1345 — 1375

1. Կիլիկիացի Հայ Ռաւրենեան թագաւորութիւնը իր գոյութեան վերջալոյսը կ'ապրէր :

Ուժեղացած էր Լիւթարաւոր սուլթանութիւնը : Կիւրտաւր թագաւորին յարձակումը Սելջուքացիների վրայ և այն աւել տաւաւորած ասպատակութիւնները¹ պրոպանէին սուլթանին զայրայթը : Լիւթարաւոր ամիրան վարձեց այդ ասպատակութիւններու վրէժը յաճելի Կիլիկիաց Հայ թագաւորութեան, որ գաշնակիցն էր Կիւրտաւր թագաւորին : Թուշնամի բանակը մերձեցաւ Կիլիկիաց սահմաններուն 1347ին : Բայց կրցաւ Կոստանդին Բ. օգնութեամբ Կիւրտացիներու և Ռադասցիներու² բնկրկել թշնամին հայկական սահմաններէն :

Հ. Մ. Չամչեան այս կտուին մտնակից կը ներկայացնէ Լիւթարիս իշխանը, իբրեւ սպարապետ հայ բանակին³ : Թէ ինչ ազդի-

¹ 1366-7. աւել Խաչիկեան, ԺԴ. Դարի Յիշատակարաններ, էջ 478 :

² Չամչեան, Գ. 350. «Կարպեալ (Կոստանդին Բ.) իւր սպարապետ զմի ամն Լիւթարիս անուն յաջ իշխան Հայաց» :

րէ առած է Չամչեան այս տեղեկութիւնը, չդիտենք: Կատկածելի է, վասն զի վաղաժամ է 1347 տարին Լիպարիտի համար: Չամչեան իր ազբիւրին Կոստանդինը, որ ըլլալու էր Կոստանդին Գ., կ'երեւայ թէ համարած է Կոստանդին Բ.ը, այն ինչ որ 1368ին կատարուած է Սիւսի պարիսպներու առաջ, փոխադրած է 1347 տարին:

2. Կոստանդին Բ., Պապտին մարաջախտի († 1337) սրբին, որ զա՛հ բարձրացած էր հակառակ Պեմուչի թեկնածու թեան, վախճանեցաւ 1363ին, այն տարին, երբ Վենետիկի մէջ վերջին օրերը կ'ապրէր իր մրցակիցն Պեմուչի:

Պետրոս, Կիպրոսի թագաւորը, որ կը թափառէր Լարսոյա եւ կը բախէր Քաճանոյապետի եւ Լարսոյական մեծ պետութիւններու գոները, Պեմուչի համար չա՛հելու հայկական Կիլիկիայի թագաւորական թաղը, այժմ թաղին ժառանգ կ'առաջարկէր Լեւոնը:

Կոստանդին Բ.-ի մահը կը փութացնէ Կիպրոսցին փերադասնալ Կիպրոս, սրաչա՛ղի Կիլիկիայի գահին վրայ հանէ Լեւոն եւ, որուն ի նպաստ բերած էր ձեռք Հոսմայ Քաճանոյապետին յանձնարարականները, Բոլլց Հոյ իշխանները մինչ այս մինչ այն կը հռչակեն թագաւոր, Կոստանդին Գ., Ալատաց տիրոջ Հեթում ջամբուլայի որդին եւ Կոստանդին Բ.-ի հօրեղբորորդին:

Կոստանդին մօր կողմէ Կիպրոսցի էր:

զգաց թէ ակար են իր այժերը երկրին թէ նա-
միներուն զիմաղբել կարենալու համար :
Այս պատճառով ալ խորհեցաւ թաղաւորա-
կան զահն ու զանձը յանձնել Կիպրոսի Պետ-
րոս թաղաւորին եւ ասանձնանալ Կիպրոս :
Կաստանդինի այս արամաղբաւ թիւնը հար-
կաղբեց , որ Պետրոս եւ կենաց Լեւոնի թեկ-
նած աթիւնը պաշտպանել : Բայց կային մէջ-
տեղ շատ զժուարթ թիւներ , իրապարծելու
համար թաղաւորին խորհարար : Դժուար
էր մանաւանդ ստեղծել Կիլիկիայի եւ Կիպ-
րոսի միջեւ ազգակի յարաբերութիւն , որով-
հետեւ վաւարած էին ճանապարհները : Մո-
վեղերքին՝ միայն Կասիկոսի ամբոյցը մնացած
էր Հայոց ձեռքը : Աս այս միաբանած էին
երկու կողմերը 1367 Սեպտեմբերին զազանի
երթեւեկաւ թիւներով , որ միաժամանակ
յարձակում պարծեն Եղիարապիներու վրայ
եւ վերապրուն Այսոր : Պետրոս թաղաւոր
ժամաղիր ժամուն մասս Այսոս , բայց քաղա-
քը չկարենալով դրաւել իր այժերով , կրակ
ձեղեց եւ քաջաւեցաւ Կասիկոսի բերդը : Կաս-
տանդին ուշացած էր ցամաքէն իջնել Այսոս :
Այսպէս հնարաւոր չեղաւ երկու թաղաւոր-
ներու հանդիպումը : Պետրոս վերապարձաւ
Կիպրոս :

Այժմ տուի վատթարացաւ Կաստանդինի
զրաւթիւնը : Եղիարապիք , Թաւրերն եւ
Կարամանները սկսան ասպատակել Կիլի-
կիա : 1368 Մայիս 6—9 վարձեց Տարսուսի
ամիրան զրաւել Սիւր , բայց չյաջողեցաւ :

Զգացին Հայերը, թէ թողուած են իրենց սյժերուն: Խորհեցան զաշինկէց ընել Կոստանդին թաղասորը և խնդրել Քաջանայապետի միջնորդութեամբ մեծ պետութիւններէն Հայ զաշին համար արքայական տունէ թաղասոր մը և Լերսպական միջամասութիւն:

Երկու հասանք կար. լատինոսէրները կ'աղէին, որ Կիպրոսի Պետրոս թաղասորը հրաժարուի իրրեւ թաղաժառանգ. իսկ ազգայինները կը խորհէին Կոստանդին Բ-ի սցրի աիկինը՝ Մարիան ամուսնացնել Լերսպացի աղնապետի իշխանի մը հետ:

Այս վէճերը տեղի կ'ունենային Կիլիկիոյ, երբ Պետրոս թաղասոր Լերսպա կէզանուէր, համաձայնութիւն մը զայացնելու Ս. Քաջանայապետի և Լերսպական պետութիւններու մէջ, միացեալ սցժով քարձակում մը զարձելու Եգիպտոսի վրայ: Վէճնաւիկէր ան, երբ հասաւ իրեն լատինոսէր կոստիցութեան պապականութիւնը (1368, Պոստ.— Սեպտ.), որ կ'առաջարկէր իրեն հայկական թաղասորութեան զաշը: Այս լարին վրայ աճապարեց Պետրոս Կիպրոս վերադառնալ, անկէ Կիլիկիոյ անցնելու մասդրութեամբ: Տեսած էր ամէն պատրաստութիւն նսեկու գէպի Կիլիկիոյ, երբ, 1369 Յունուար 16ին ի Նիկիոսիոյ կը սպանուի իր սպախաւորաններու ձեռքով: Ան կտրած էր մինչև անդամ նոր գրամ, ՊԵՏ-

ԸՈՍ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱՊԱՐՈՒ-
թեամբ :

Այս միջոցին Տարսանի ամիրսն Ման-
չակ մտած էր Սիս եւ մատնած կիլիկեցիներ-
ը յուսահատ դրութեան : Լատինաւորները
այս անգամ (1 Յուլիս 1369) կը գիմեն ուղ-
ղակի Ս . Քահանայապետին խնդրելու . ոնմի-
ջուկան օգնութիւն : Միաժամանակ կը հաս-
նին Եւրոպա ողղայնականներու օրատուի-
րակները , ստանալու համար Քահանայապե-
տի եւ Եւրոպական պետութիւններու հուս-
նութիւնը ի նպաստ Մարխունի : Այս սաա-
ջութեան խնդիրը տարի մտին երկար բա-
նակցութիւններու :

1373 Ապրիլին սղանաւցաւ Կոստանդին
Գ . իւրոյիններէն : Թաղապահութիւնը յանձ-
նաւցաւ Մարխուն թաղուհւոյն մինչեւ որ
դահր ժառանգ էր Լեւոն Ե . :

Բայց վիճակուած չէր Լեւոն Ե . ի փրկել
Կիլիկիան իր օրհասական պատերին կացու-
թենէն : Հապիւ տարի մը կրած էր ան թաղը
իր պիտուն վրայ , երբ գերի ինկաւ Եղիստա-
ցիներու ձեռքը : Կիլիկիա դրսոււցաւ Ե-
ղիստացիներէն :

Լեւոն Ե . աղաւելով գերութենէ 1382ին
անցաւ Ֆրանսա ողբալու հոն իր չար բախ-
տը :

Լեւոն Ե . միանգամ միայն յիշուած է
ժամանակակից Հայ յիշատակադիրներէ .
Աւետարան մը գրուած ի Սուրխաթ Ղըրմի
« ի Հոյրապետութեան տեառն Կոստանդեայ

և. ի թույլաւորութեան Լեւոնի» (Լ. Խաչիկեան, ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. Երևան 1950, էջ 518) :

ՔԱՋՆ ԼԻՊԱՐԻՏ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՁ

1. Ստուենցի էր ծաղումով քաջն Լիպարիտ : Իր բարի ծնողքը, ծնած և. սնած Սասնոյ լերանց վրայ, հայրն էր Թորոս Կապնեցի, որ ունէր Երեք որդի, Վասիլ և. զեռտի Լիկոս և. Լիպարիտ : ԺԴ. դարու առաջին կէսին կը գաղթէ ընտանիքով Կիլիկիա, կը հաստատուի Սիս, կը մանկ գինուորական ծառայութեան մէջ : Իրբև քաջամարտիկ զինուորատիրճանէ աստիճան բարձրանալով կը կարգուի աւագ մարտաջախտ հայկական բանակին :

Զինուորական ծառայութիւնը կ'ընտրեն նաև իւր որդիք :

Լիպարիտ կ'ամուսնանայ Տամ - Աննայի հետ, որմէ կ'ունենայ զաւակ մը Սիւր Յահան : Երբ կը վախճանի հայրը, պարոն Թորոս աւագ մարտաջախտ հայոց, հայ բանակին աւագ մարտաջախտ կ'անուանուի Լիպարիտ, և. ժողովուրդէն կ'ընդունի «պարոն Թորոսի» յորջորջումը : 1361ին կը յիշուի ան իբրեւ «իշխան» : 1367ին «ի յաւագ մարտաջախտութեան հայոց Լիպարիտ, պարոն Թորոս

աւագ մարաջախատուն որդւոյն» (Սաշիկեան, 477) :

Առաքել կը նկարագրէ զինքը «յաղթող ի պատերազմի» : 12 տարի «ի զէն գինուորութեան» . յիշեր ու ցերեկ տնկապար պատերազմի մէջ . ուր կ'երթար «իրրեւ զառիւծ դռէր ի վերայ թշնամեաց խաչին Քրիստոսի» եւ գորս կու գար պատերազմէ միշտ յաղթական :

1361ին Թորոս Ռարինեաց կ'օրինակէ Մեծին Ներսիսի Վարույ պատմութիւնը «ի ինչոյ սրբասէր Նեղ, քաղցր եւ խոնարհ իշխանացն պարոն Լիպարտի եւ պարոն Վասիլ՝ սրբոցն պարոն Թորոսի Կապնցոյն, սպարապետին Հայոց» : Եւ կ'աւարտէ բացադանչութեամբ . Ո՛վ քաղցր եւ բարի պարոն իմ Լիպարիտ, բնկալ գաս եւ գմեպաւոր Հոգս Թորոս յիշեալ» (Սաշիկեան, անդ, էջ 451) :

Տարսնի ամիրան Մանչակ Շահարովի, որ Եղիպոտսի սուլթանին զերիշխանութեան տակ էր, կը հաւաքէ իր շուրջը Թուրքման եւ Գարսման ցեղերէ իւր 12.000 հեծեալ եւ զրահակիր հեռեւակ, եւ կը քալէ Սիս քաղաքի վրայ Անցմնցուկի կողմէն : Կոստանդին Գ. էր Հայոց թագաւորը, որ ի լուր թշնամւոյն յառաջախաղացութեան՝ կ'ելլէ անոր դէմ : Մախթայ գետին միւս կողմը բանակած էր Մանչակ : Թշնամւոյն ահեղ բանակը երկիւղ կ'ազդէ թաղաւորին, որ կը հրամայէ պաշտպանողական դիրքի մէջ մնալ : Քաղաքացիները խուճապի մէջ՝

կը գիմեն իրենց գայքերով գէպի բերդ : Զօրքը սլարխապներու վրայ կը ստասէ թշնամւոյն յարձակադականի :

Մանչակ չի համարձակիր յարձակիլ ևս զրահ տալ քաղաքին վրայ , կը խորհի խորամանկութեամբ մտնել քաղաք , աւարել ևս սցրել : Թողուցած բանակը գետեղերին , կ'առնէ հետը 400 զրահաւոր հեծեալ և 800 սմբաւոր և կ'երթայ քաղաքին արուարձանները՝ Շտայլսերայ քարն և Կիրտանակի քարքիթն . առկէ կ'ուղարկէ թաղաւորին պատգամաւորութիւն մը , միամտեցնելու զանիկա , թէ ինքը եկած է «տոռջի քաղաքին ի Ֆաուճ» յսկ քաղաքը տեսնելու . փափաղով : «Ասեցիք վերահասու կ'ըլլան խորհանքին : Ուժեղ յարձակումով մը կը մղեն թշնամին յետս : Այս պատերազմի մէջ մեծապէս կ'առաքինանայ Լիպարիտ . որ ի մէջ այլոց կը ստաննէ Մանչակի «գալած տղայն» . զոր կը թաղեն նոյն բլուրին վրայ :

Յաջորդ տարին , 1369ին , Մայիս 20ին , Երկրորդ տնդամ երեւեցաւ Սիսի առաջ Մանչակ : Եկած էր իր որդւոյն սպանութեան վրէժը յուժելու :

Կիլիկիոյ պատմիչը շատ հակիրճ տալերու մէջ ամփոփած է այս արշաւանքի հետեւութիւնը . կը գրէ . «Խամսեղացիները յարձակեցան Սիսի վրայ Անցմնցուկի կողմէն և ստաննեցին Լիպարիտ Հայոց քաջ սպարապետը , տնոնց զլուխն էր Շահարօղլին» : Դէպքին մանրամասն նկարարութիւնը տուած

է Յովհաննէս Թլկուբանցի, սղեւորում Սպարապետի շահատուութիւններէն եւ հարստեան նահատուութիւնէն :

Մանչակ գլուխ անցած 60·000 դրահա-
կիր սյրութիւն՝ կու գայ եւ կը կանգնի Սի-
սի սրարխոյներու առաջ : Կը հնչեն փողերը,
կը ձօձան սուրերը. սրտերազմի կը յարդո-
րեն քաղաքացիները : Թշնամին կը փախնայ
յառաջ գալ, յարձակիլ Հայոց վրայ, վասն
զի դարհուրեցուցած էր զօրքը Լիպարիտի
սնունդ : Թաղստորը (Կոստանդին Գ.) կը
ձայնէ Լիպարիտին. Մարտջախա, արի եւ
թշնամւոյն պէժ. քեզի համար եկած է Շա-
հաբօղին : Կը զգայ Լիպարիտ բողբին դա-
ժանութիւնը. կը տեսնէ մահը իր առաջ.
բայց չ'ընկճի իր սպին, կը փառի ի պէն եւ
ի դարդ, կու տայ հրամեշա իր տիկնոջ Ան-
նայի, իր որդւոյն Սիր Յոհաննէն եւ իր եղբօր
Վասիլին : Իսկ թաղաւորին սրտուէր կու
տայ .

Հաստատա՛ւ ամուր որսէ՛զ կկարմունճն . . .
Որ եռ մանու՛մ ի մէջն ու գամ :

Լիպարիտ կը կնքէ ինքզինքը խաչի նշա-
նով. կը կարդայ Քրիստոսի անունն իրեն
օգնական, եւ առած իր քաջարի զօրականը
կը քալէ թշնամւոյն վրայ .

Կրարեց՝ ի անցաւ առիւժ նրման,
դէ՛կծիլն արար փախստական .
ւ ի հետն երթայր ընծանման .

Ըզլտչկն արաւ զիգան զիգան ,
Հանց սր արխն զեաւեր Երան :

Լիւպարիտի քաջազարծաթ թխններուն հետուն տկանատես Էլին թաղաւորն ևւ կամբրջապահ հեծեալը : Եւ երբ սպարապետը միջամտիւ թշնամացն բանակը կը դարձէր նախնիքներ , կամբջապահ զինուորները շարժած նախանձէն թաղաւորին հետ կը թուղան կամբջաղլախն ու կը հետանան : Թրչնամին անպաշտպան տեսներով կամարջը՝ յատաջ կու գայ ևւ կը տիրանայ :

Լիւպարիտ թէպէտ յաղթական , բայց յայնամ պարտաւոր իրեններով հաղիւ հասած կամբջախելին՝ կը բարձրացնէ աչքերը վեր , զէպի կամարջ . կը տեսնէ կամբրջաղլախը թշնամիներու ձեռքը : Ան մտածած էր իրեններէն : Անանցանելի էր զետր : Երկու կողմերէն թշնամեաց մէջ : Կանդ կ'առնէր հերոսը : Թշնամին հետունէն կ'արձակէր սամբերը . ոչ ոք կը համարձակէր մօտենալ հերոսին : Ռմբակոծուած , նետատահար վիրաւոր կ'ըլնայ հերոսը զիտապոստ , հայրենիքի , կրօնի ևւ ժողովուրդի համար , ծածկուած սամբերու ևւ նետերու զէզերուն տակ , պատուոյ գուշին վրայ : Նահատակին մահէն Լաքը միայն կը համարձակի թշնամին մերձենալ հերոսի գիակին . կը բռնէ զլախը մարմնէն ու թանկազին տարով կը գտնայ Մանչուկին , պատմելու տահար ախոյեանին մահը :

Պատուոյ զաշտին վրայ նաճատակուած էր նաեւ Սիր Յոճան, Լիպարիտի որդին :

Լիպարիտեանց մահուամբ յաղթութեան դափնին իյած էր Մանշակ : Անմիջապէս հաւաքելով բանակին մնացորդը խաղաց Սիսի վրայ, զերփեց, տարեց եւ հետացաւ կրակի տալով քաղաքը :

Լիպարիտի նաճատակութիւնը Մալթայ զեռի եղերքին երգած են Յովհաննէս Թլկուրանցի եւ Սարգիս Կաֆացի. անոնց հետ համաձայն է կենսապիւրը :

Լիպարիտի մահէն ետքը տապ մարտօղտա կարգուեցաւ անոր կըրայրը Վասիլ, որ 1370 կը յիշուի այս տիտղոսով : Սա էր հաւանօրէն այն Վասիլն, որդի Թորոսի, որ Կոստանդին Գ.ի սպանութենէն ետքը (1373) Կի թաղաւորին Բարդուղիմէ որդւոյն հետ օղնական նշանակուեցաւ Մարիուն թաղապահ զշխոյին, որ էր Կոստանդին Բ.ի այրի կիներ (Սիսուան, էջ 560) :

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

1. Թորոս Ռուբինեանց կ'օրինակէ ի Սիս Մեծին Ներսէսի վարքը 1361ին. «ի խնդրոյ սրբասէր, հեղ, քաղցր եւ խոնարհ իշխանացն պարոն Լիպարտի եւ պարոն Վասիլի, որդւոցն պարոն Թորոսի Կապնիցոյն, սպարապետին Հայոց, ի վայելումն անձանց իւ-

բայ . . . : Հայցեցէք յՍտատոժայ զկեանս խա-
ղաղական շնորհել պարան Լիպարաբն և
պարան Խառլին և պարան Լիկոսին զե-
ստ . . . :

Ի թուին ՊԹ (1360) , Ի յամսեան Ի Մա-
յիսի երեկ Հալպայ սոժիրայն Պայտաժուրն
Մարայ գորօքն Ի Հայք . նայ տուն զՍտա-
նայ և . զՏարսոն ու զԲարի - Քարսկն ու
զՏղայ - Լեւոնին :

Ով քաղցր և բարի պարան իմ Լիպա-
րխա , բնկալ զսա և զմեղաւոր Հոգս Թարսս
յիշեալ :

Լ . Խաչիկեան , ԺԴ . պարս Յիշատա-
կարաններ , Երևան 1950 , էջ 451 (ստնում
Փիրզալէմեանի Հաւաքածոյքէն) :

2 . Ստեփանոս զբիշ կ'որինակէ ժողո-
վածայ զիրք մը ՊԹ (1360) թուին յերասա-
ղէմ , «Յայսմ սոժի բաղամ նեղաթիւն կրեց
սոցոս Հայոց Ի Հալպարայ և յայլ անօրի-
նայ , որ զբով չպատմի . և տուն զմեծ քա-
ղաքն Տարսոն և զայլ քաղաքս և զղեղս և
զրեղս . և զերխ քաղամս . և արարին
զամենայն աշք յարտասուս վասն ծովացեալ
մեղաց մերոց » :

Երասաղէմ , Թ . 1616 :

3 . Գրիգոր Ակնեցի կ'որինակէ Աւետա-
րան մը ՊԹԶ (1367) տարւոյն Երասաղէմ ,
«Ի թաղաւորութեան Հայոց Կաստընդեայ ,
որդւոյ պարան Հեթմոյ Ախտուց տէր Կաշե-
ցելոյ» . Ի խնդրոյ Անդրէաս քահանայի : Գրի-
շր իր մասին գրած է տաղերս . «Ըս իմ զի

թէպէտ . . . եւ բաղձագիւմի վշտաւք սրաշարեալ Հաք՝ ի բանաւ եւ ի կապանս . եւ ամենայն առաւրտաւ թէ պատառաւ քարշեալք , սցամ՝ աղաղաւ թէ պիկանդրի (պիկեքսանդրիս) Ֆասանկն (Պեարսոս Կիպրոսի թաղաւորը) Հառ եւ բաղում եւ անթիւ տաճիկ Հսպան , եւ զայրս եւ զկանայս զերի վարեալք ի Կիպրոս կղզի» :

Երեւան , Թ . 8308 : Խաչիկեան , անդ , էջ 478 :

4 . Երեւանի Մատենադարանի Թ . 1205 , թղ . 197ա - բ , Գէարգ Լամբրանացւոյ Եւսոյեայ Մեկնութեան վերջ կը գտնուի հետեւեալ ֆիչտատկարանք , որ այժմ պահպանուած է . բայց զոր մը յատաջ ամբողջական էր , ինչպէս կը տեսնուի Հ . Դ . Ալիշանի ստացած օրինակութենէն , որ զժրտխտարար քաղաւթարար հրատարակած է Սիւստանի մէջ (էջ 541) : Ա . մասը սոյնիմ անձամբ օրինակած :

Ի թՖարեբութեանս Հայոց ՊԺՋն , ի յամսանն Մայիսի Զ տարն , ի յաղմանէ սառանայի արար զաւրած պալք ամիրայն Տարսոյ . Մինչաք անուն . ժպովեայ ի շամբուն հեծելէն քանի որ կարայ . եւ զաւրակիր Թարքմանն զամէնն եւ այլ բաղում խտրամանցիք . եւ երեկ ի վերայ աթսանիս բերդին Սրսոյ . ի հայրապետութեան տ(Լաւ) ն Մեարսոյս եւ ի թաղաւորութեան Հայոց երկրորդ Կոստանդեա , արդի ի Քրիստոս հանդուցելոյն ամենպսովութեանց ար-

ժանաւորին մեծ եւ հզաւրին եւ ամենամեծ
 Զամբլին Հայոց պարոն Հեթմոյ եւ ի դուն-
 տուստապլուինն Հայոց պարոն Բաղունի
 սլարոն Լեւոն սլարոն Բաղունենց որդայն. եւ
 ի յալաք մարաջախտութեանն Հայոց պարոն
 Լիպարիտ, սլարոն Թորոս ալաք մարաջախ-
 տուն որդայն: Նայ ի նոյն թիվս որ ի վերոյ
 է ի. «Զ.ն ի Մայիսն Երեկ ի յԱնցմնցկին
 զիհին, բաղում հեծման հեծելով. եւ այլ
 չատ հիտիվակաւք որ էին իբրեւ ԺԲԹ մարդ
 եւ այլ ավելի. նա յաջողութեամբն Յիսուսի
 Քրիստոսի ելալ թաղաւորն ընդդէմ նորայ
 Հայոց Կոստանդին. եւ դրին կռիւ հոգմն-
 կռիւ: Եւ ի յահէն սուլտանին ոչ եղեւ հրա-
 ման թաղաւորին կռիւ ընդ նոսայ: Եւ այլ
 ամենայն բաղմութիւն քաղաքին, հէծմանք
 եւ հետիվակք ի կիր էին ի բերդն զինչս իւ-
 րեանց. եւ միւս աւրն յղրկեաց զեռայան առ
 թաղաւորն՝ ուղեւով հրաման տալոյ. եթէ
 դամ առաջի քաղաքին ի Ֆոռուճ վասն տե-
 սանելոյ պապաքն. եւ երբ դայր նայ խաբ-
 նաւք մտանէր ի քաղաքն ու այրէր. եւ այս-
 պիսի խտրէութեամբ ուղէր դավաճանել
 պապաքն: Եւ ի միւս աւրն որ էր ի յամ-
 ոյս Ը. աւրն, ի յավորն Կէրսիչարաթ¹.
 իւր իջվանքն էր ի վերա զետին Մախթիշա.
 նայ ի թող ի տեղն զվրանին քչտած եւ զիւր
 մաժառոստունն եւ դայ ծանդրոցքն. եւ իւր

¹ ՊԺԶ (1367) տարւոյ Մայիս 8 Շաբաթ էր.
 1368ին՝ Երկուշաբթի:

առ. զլրաւըքն իւր. եւ երեկ զէպ Շապլիսե-
րոյն քարն. ու երեկ զէպի Կերտունակին
քարքիթն. ու ի Պելենց ածյուքն Շապլի-
սերն սա՜նա? Եւ մինչ ի ջրհորն — որ
Թուրքն այժմ Մուսալլայ — զույտսի տսեն...
[Մանչաք առեալ էր (ընդ իւր) զընտիր ըն-
տիր զօրականին, յորս 400 հեծեալք զրա՜նա-
ւորք եւ 800 ոմրաւորք. այլ քաղաքացեալացն
ի վերայ հասեալ խարէսթեան՝ խրախուսե-
ցին այր զընկեր եւ խրախուսեցան ի թաղա-
ւորէն յանուն՝ Քրիստոսի եւ Ս. Լուսաւոր-
չին. մինչեւ] մի ոմն յիշխանաց թաղաւո-
րին, որ էր իւր յայժ սիրելի եւ մտերիմ եւ
խոհեմ, որ էր աւաղ շաւուշ, արարն Կոս-
տանդին Բաղլիքարկցի?, որ ի բազում
աւուրց հիւանդ կայր անկողնով, զժուարին
ցաւօք, եւ գեռ չեւ էր լատացեալ ի չկարո-
տութենէն?, վասն այս որտա՜մանն՝ զեա
աւուղջ քաջտիրա մարդ, եւ վասն բարի թա-
ղաւորին սրտին համար՝ զմահն ի յանձն
էառ, եւ հեծեալ ընդ թաղաւորին. եւ սղա-
նաւ ի նոյն տեղին. եւ էր որտա՜ման իւր հի-
ւանդութիւն, զի վատուցժ եղև, որ չկարաց
ինքն զինքն ժողովել ի վերայ ձիոյն: Եւ մի
ոմն այլ սիրական թաղաւորին՝ որ էր իւր
զօրացն շաւուշ, Սիր Թորոս Մսցի անուն,
[նոյնպէս անկեալ երեւի ի մարտին. զոր
քաջութեամբ մղեալ՝ յաղթութեամբ ի բա-
ղամ աւարաւ զտրձան Հոյք. եւ յայնմ
մարտի մեծապէս տաքինացաւ Լիպարիա,
սպանեալ եւ զՄանչակին զսպած տղայն] եւ

դՄանչկին զոված աղայն թաղեցին ի յայն բլտրն եւ զայլ զօրս զսր կոտորեցին. եւ այժմ՝ թէքիէ է Տաճկաց, եւ կոչի Չոմախ-աէաէ» :

Խաչիկեան, անդ, էջ 477. Սխառն, էջ 541—42 :

«Յայտմ տմի ի թվականութեանս Հայոց ի ՊԺԸ տմին մարեխն կերտու զՇումաու աշխարհն եւ եկն հաւն Աստուծոյ հրամանաւն եւ կերտու զմարեխն :

Յայտմ տմին նահատակեցաւ մեծ զաւրաւարն ի Հայոց պարսն Լիպարիան, որում պարմեացի Քրիստոս Աստուած նմա ի հանդերձելումն. տմէն :

Քաջ զաւրականն Քրիստոսի նմանեալ տառջին զաւրաւարացն Մեակեախոսի, Գէորդոյ . . . սոյ էր աշխարհին կիլիկիոյ ծնեալ եւ անեալ ի Սոյ, բարի ծնաւոյց զաւակ եւ ժաջումարաիկ զինովոր, որ անուն պարոն Թորոսի կոչի : Եւ էր սա Աստուծոյ կարողաթեամբն յաղթոյ ի պատերազմի ի գէն զինուորաթեան երկաստան տմ զգիշեր եւ զցերեկ ոչ զապարէր ի պատերազմելոյ. ոչ տայր զսն աչաց եւ ոչ նինջ արտեւանաց, եւ ընդ որ ընթանայր՝ իբրեւ զսախծ զսէր ի վերայ թշնամեաց խաչին Քրիստոսի եւ յաղթէր կամսան անեցին Աստուծոյ՝ այլադգեացն :

* Յեա ժի տմի անցանելոյ Հեթումն

Հասամ չաւնն ի Սոսյ մահադեղ արբոյց քաջ
 դարաւարին պարսն թարսսին եւ սպան
 դնա :

Եւ Առաքել գրեցի զվարս արբոյց :

Վերջին աստղանիշ հաստատմբ հաւանե-
 րէն Յայսմատարքի մէջ գրաւած յաւանդա-
 դրութիւն մեղած բլլալու է . ս զ է Պարսն
 թարսն եւ ս զ Հեթում հասամ չաւնն : «Յեա
 ժԲ ամի» եթէ հաշուենք 1369էն , պիտի
 ստանանք 1381 . երբ կարելի չէր «Պարսն
 թարսս դորաւար» գտնել :

4. Հեռեւեալ Յիշատակարանս հանուած
 է 1298ին ի Մաշկեւար գրաւած Յայսմատար-
 քէ մր , որ կը պահուէր Տրապիզոն , ոմն
 Պր . Հայկ արտադրած եւ սպարկած է մեղ
 նախարդ դարու վերջերբ :

5. Ի թաւին ՊԺԼ՞ն ի Մայիս) ամսուս
 ԼԵՆ երեկ Տարսոյ Նոյիպն Շահ որ է (Շա-
 հարի^ո) արդին ի վրոյ Սըսու ի Շարաթ օր .
 կռվեցան յաւին գիհն ու իրք մի վղեն չկար-
 ցին այնել , ու Կիրակի ի վաղուենէ եկին
 յԱնցմնցկին Կանդարոյն հեծմնով ու հեռե-
 կով . գրին կսիւ ու խանկրեցին զքրիստո-
 նէքն ու սպանին ի մարդ ու սպանին զպա-
 րսն Լիպարիտ պարսն թարսս ամաք մարա-
 ջախատուն արդին ու այրեցին զքաղաքն ու
 զգարդատն ու կեցաւ զ սար ու դարձաւ ի
 յիր տեղն ի Տարսուս : Կու առեն թէ Կաս-
 արնդին թաղաւար պարսն Հեթմա արդին

Երևր զճիծեղն ու տուր տուեց զպարսն Լի-
պարխան ու զքաղաքն Տաճկին :

British Museum. Or. 5458. Թղ. 113ր.
Կանխիկ, Զույ. Թ. 113, էջ 292 :

6. Կիլիկիոյ պատմիչը կը գրէ .

Եկին Իսմայէլաղիքն ի վերայ Սոյ բնոյ
անցմնցուկն, և սպանին զքաջ սպարապետն
Հայոց Լիպարխան. որոյ գլուխն էր Շահար
օղլին :

Սխուման, էջ 226, հմմտ. հտեւ 538 :

7. Ժամանակագիրն Կիլիկիոյ ծանուցա-
նէ զի Լիպարխա Քաջն մարաջախտ՝ որդի է
Թարսի տաղ մարաջախտի, և կրտսեր եղ-
բայր Վասիլ, զի սա էր տաղ մարաջախտ՝
ի ժամանակի շահառակութեան և հաշա-
ռակութեան, սա սրովք կոչը և սյլ մն
մարաջախտ Օշին անուն եղբայր Թարսի և
Հայր Վասիլ :

Սխուման, 512 :

8. Յասաջ կը բերեմ հտեւ 2. Չամչեանի
հտեւեալ տեղիքները .

1347ին Եղիպատսի ամիրան անհամար
զօրքով կը յարձակի Հայոց վրայ, Զնջեւու
քրիստանկական կրօնը : Կոստանդին Թաղա-
ւար կ'ելլէ անոնց գէմ «Կարդեալ իւր սպա-
րապետ զմի մն Լիպարխա անուն քաջ իշ-
խան Հայոց : Եհսա նմա ի թիկունս և հաղթն
որքոյ Կիպրոսի ի Հայոց յարցսրելոյ Պա-

պին. եկն եւ Դէպտապոս զօրապետիս Նեժե-
լապնդի Հոսպոցոց : Միտքան մատուցեալ
սոցա ընդ տղապղիս՝ հարին եւ հանին զնո-
սա ի Կիլիկիոյ . . . :

«Սմիրայն Բաղաստոց եւ Եղիսպատսի,
սրում անուն էր Այշեխուր սուլտան՝ կամ
Շեխովէյիս խան . . . զխաւրով թէ զաշնակից
է Լեւոն արքայ Հայոց ընդ (Պետրոսի) ար-
քային Կիպրոսի տրձակեաց ստլա ի ներքս ի
Կիլիկիա զգաւնդս զօրաց իւրաց ի ձեռն մե-
ծի զօրապետին իւրոյ՝ որ կոչիւր Շահար օղ-
լի» (յսմի 1366) :

Եւ Լեւոն արքայ ընդգլմ Եղիսպոցոց
հանդերձ Լիպարտեաւ քաջ սպարապետեալ
իւրով. եւ ի մարտնչել ընդ նոսա սասաիկ՝
եցոյց Լիպարիտ ահապին արաթիւնս, եւ հար
դհարիրաւ որս ի թշնամեաց. այլ իրբեւ ան-
խնայ մխկցաւ ի խաժանն՝ վառնդեցաւ եւ
անկաւ : Զայն տեսեալ թաղասորին Լեւոնի՝
լուծաւ եւ լքաւ, եւ դարձաւ ի վախսոստ. եւ
սպա տգաւհանօք հաշտութիւն խօսեցեալ
ընդ Սուլտանին՝ եհան զգորս նորա յաշ-
խարհէ իւրմէ : [1371] Բայց զկնի տմաց ինչ
յի՛ տմի թաղասորութեան Լեւոնի անկաւ
վերստին թշնամութիւն ի մէջ նորա եւ ի
մէջ Եղիսպոցոց. եւ եկն միւսանդամ Շա-
հար օղլին զօրաւ ծանաւ. եւ տըրեալ բոս
մասին զՍիս քաղաք. եւ կապեալ յաշխարհի
անդ սուրս քառն՝ տաղկանեաց զբերդս
երկրին. եւ անկաւ սով ի տեղիս տեղիս .

մինչեւ դրիւ մի ցորենոյ վաճառեցաւ ի Սիւ
Ճ գրամոյ : Իսկ Լեւոն արքայ տւեալ ընդ
իւր արս քանի մի, եւ պատահեալ մարտիս
դօրացն նշխարացոյց՝ եհար զնոսա չարա-
չար : Բայց չկարացեալ ի սպաս զգէմ սնիլ
վտանդեցաւ : Էւ վերս ընկալեալ յանձին՝
վախսեալ տնկաւ յանմատոյց լերինս : Էւ
չերեւեցաւ սո ժամանակ մի . . . :

(Շ . Մ . Չամչեան , Պատմութիւն Հայոց ,
Դ . էջ 350 եւ 351) :

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0375999

10007

